

Taqdir Taqozosi (Ikkinchi Qism davomi)

Qunduz. Samarqand - Ikki Qilich Orasida

1

Zarrin popuklar bilan bezatilgan oq tuyaning ustida malikalar o'tiradigan baxmal soyabonli kajavada Xonzoda begim to'qqiz yashar o'g'ilchasi Xurramshoh bilan Balxdan tog' oshib, suv kechib Qunduzga bormoqda edi. Begimni besh-oltita kanizlari, xizmatkorlari va yuzga yaqin shoh navkarlari kuzatib kelmoqda edilar.

Shayboniyxondan shunchalik shafqatsiz o'ch olgan Shoh Ismoil xonning Marvda asir tushgan xotinlaridan biri - Bobur mirzoning egachisi ekanligini eshitib, unga alohida iltifot ko'rsatgani tasodifiy emas edi.

Marvdagi voqealarni Qunduzda turib eshitgan Bobur Shoh Ismoilga maxsus maktub yo'llab, uni Shayboniyxon ustidan erishgan katta g'alabasi bilan tabriklagan, so'ng xon haramidagi egachisi Xonzoda begimni beshkast Qunduzga jo'natib yuborishni iltimos qilgan edi.

Boburni Shayboniyxon bilan dadil olishganligi uchun hurmat qiladigan Ismoil Safaviy endi uni o'ziga ittifoqdosh qilgisi keldi-yu, Xonzoda begimga qo'shib, eng ishongan kishilaridan biri - Muhammadjon eshik og'asini Bobur huzuriga elchi qilib jo'natdi.

Xonzoda begim shohning yashirin niyatlarini bilmasa ham yana allaqanday xatarlar uni yosh o'g'ilchasi bilan birga o'z girdobiga tortmoqchi ekanini elas-elas sezar va noma'lum bir tahlikadan yuragi dam-badam uvushar edi.

Shohning elchisi va navkarlari butun yo'l davomida Xonzoda begimni ham, uning o'g'li va kanizlarini ham o'z odamlari kabi astoydil avaylab va qo'riqlab kelmoqda edilar. Ularning ayollar bilan muomaladagi odoblarini, olijanob ehtiromlarini begim ko'p marta sezdi. Shoh Ismoildan boshqa podshoh bo'lsa, Shayboniyxondan ashaddiy dushmanning norasida o'g'lini yo'q qilib yuborishi, xonning xotinini o'z haramining asirasiga ay-lantirishi yoki birorta bekiga nikohlab berishi mumkin edi. Shoh Ismoil shunday qilmagani, aksincha, Xonzoda begimni malikalarday izzat-ikrom qilib, yoniga mo'tabar elchilaru o'nlab navkarlarini qo'shib, Boburning huzuriga yuborgani, bu jabrdiyda juvonning qalbida umrbod unutilmaydigan bir minnatdorlik tuyg'usi uyg'otgan edi.

Xonzoda begimni butun yo'l bo'yi sergaklantirib borayotgan noma'lum xavf go'yo bahaybat tog'lar va o'rmonlarda yashirinib turganga o'xshardi. Qish endi chiqqan, tog'larda hali qor ko'p. Baland dovonlardan, tor-tangilardan o'tayotganlarida Xonzoda begimning nazarida, tog'dan ko'chki tushib, hammalarini bosib qoladiganday bo'lardi. Momaqaldiroqli yomg'irlar yoqqanda daralarning sellari begimning yonidagi o'g'ilchasini oqizib ketadiganday vahmini keltirardi. Bir kecha Amudaryoning chap qirg'og'idagi o'rmonning chetida b" Surbaytal degan joyda tunadilar. Xonzoda begim o'rmonda kiyik ovlab yurgan yo'lbarzlarning haybatli bo'kirishlarini eshitib, tuni bilan uxlay olmay chiqdi.

Ilgari Shayboniyxonning ukasi - juda ko'p xatarli janglarda o'lmagan Mahmud Sulton mana shu Qunduzga kelganda allaqanday yomon bezgakka uchrab, bir necha kun ichida o'lib qolgan, keyin uni Qarshiga eltib ko'mishgan edi.

Qunduzning ilgarigi xonlari bahavo bir joyga qurdirgan mustahkam qal'a va uning ichidagi qasr ham Xonzoda begimga uzoqdan xiyla fayzli ko'rindi. Bu qasr ichida hozir u o'zining suyuqli inisi bilan uchrashishini o'ylaganda shodligi ko'ksiga sig'may entikdi.

Ularni kutib olgan mulozimlar Xonzoda begimni o'g'li va kanizlari bilan birga mehmonxonaning yaxshi bezatilgan alohida bir xonasiga kiritib qo'yдиларu Boburga xabar berish uchun qo'rg'onning to'riga qarab ketdilar.

Anchadan keyin Xonzoda begim o'tirgan xonaning eshigidan chiroyli soqol-mo'ylov qo'ygan o'ttiz yoshlardagi yigit shoshilib kirib keldi. Begim uni Boburning mulozimlaridan deb o'yladi, sekin o'rnidan turib, salomiga alik oldi. Yigit unga tomon yurib kelar ekan, ovozi titrab:

- Begim, qadamingiz qutlug' bo'lsin! - dedi.

Bu - Bobur edi. Lekin Xonzoda begim ukasini soqol-mo'ylov qo'ymagan o'n to'qqiz yoshli silliqqina yigit qiyofasida eslab qolgan edi. Hozir uning qarshisida turgan keng yelkali, soqol-mo'ylovi tekis tarashlangan yigitning kiyimlari ham shohona emas edi:

boshida bezaksiz oddiy simobi salla, egnida zira beqasam to'n. Begim yana uni Boburning beklaridan biri deb o'yladi-yu, hayajonlanib aytgan so'zlariga bosiq javob qildi:

- Qulluq!

Devoni xosda yozuv-chizuv ishlarini qilib o'tirgan Bobur opasining xabarini eshitib xonaki kiyimda chopib kelgan edi. Xonzoda begim esa hali ham podshoh ukasining kirishini kutib, eshikka olazarak bo'lib qarar edi. Bobur opasiga ag'rayib qarab qoldi.

Eshikdan Muhammad Ko'kaldosh degan mulozim kirganda begim undan:

- Amirzodam qanilar? - deb so'radi.

Muhammad Ko'kaldosh hayron bo'lib Boburga qaradi. Bobur gap nimadalgini endi tushundi-yu, tomog'iga bir narsa tiqilib, ovozi bo'g'ildi:

- Meni tanimadingizmi?

- Siz... Siz...

- Men Boburmen!

- Nahot?!

- Men sizning iningizmen! Gunohkor iningiz Bobur!

Xonzoda begim Boburning ko'zlarini, boburona ovozni endi tanidi-yu, o'zini inisining bag'riga otdi. Qo'llarini yuzi bilan birga Boburning ko'kragiga bosdi. Bobur opasining yelkalaridan quchdi, uning sog'inch va quvonch bilan aytgan so'zlarini qulog'i bilan emas, go'yo ko'ksi bilan eshitdi:

- Boburjon! Siz... Siz o'shanda mendan ranjigansiz!.. Bilamen... Boshingizga ta'na toshlari yog'ilgan... Men... aytolmagan edim.

O'zim uchun emas, siz uchun...

- Men ham buni keyin bildim. Siz meni qutqarish uchun o'zingizni xonga tutib bermishsiz. Men sizdan umrbod qarzdormen!

- O'shal qarzingizni mana endi uzdingiz, Boburjon. Bu daf'a meni siz qutqardingiz! Agar Shoh Ismoilga yozgan nomangiz bormasa, meni ham, xon harami bilan asir tushgan ayollar qatori, biron bek yoki mulozimga tutqun qilib berur edilar. Shoh Ismoil siz tufayli meni shunchalar izzat-ikrom bilan ozod qilib, kuzatib qo'ydi. Sizdek inim borligi uchun xudoga ming shukrlar qildim!

Xonzoda begim yuzini Boburning ko'ksidan oldi-yu:

- Hazrat onamlar qaydalar? - dedi. - Bultur bir shumxabar eshitdim, rostmi?

- Besh yil burun... Xasba[1]dan jon berdilar. Kobulning Bog'i Navro'ziysig'a qo'ydik.

- E voh, ellikka ham to'lmay ketibdilar-a!..

- Menga ham shunisi behad alam qildi! Saksonga, to'qsonga kirganlar ozmi?

1 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Onamni g'amu g'urbat ado qilgan, amirzodam! Bizni deb ozmuncha kulfat chekdilarmi!

Muhammad Ko'kaldosh gapni boshqa yoqqa burdi:

- Taqdirga chora yo'q, begim. Mana bugun siz podshoh hazratlari bilan yana topishganingizdan hazrat onangizning arvohlari shod bo'lur! Qani, o'tirsinar. Fotiha o'qiylik.

Zarbof ko'rpachalar ustiga o'tib o'tirdilar. Bu orada tashqaridan begimni ko'rish uchun kirgan Qosimbek qavchin Qutlug' Nigor xonimning ruhiga bag'ishlab tilovat qildi.

Keyin Xonzoda begim kanizlari orasida hammani jimgina kuzatib o'tirgan o'g'ilchasi Xurramshohni imlab chaqirdi.

Bolaning oq-sarg'ish yuzi, ko'zining ko'kimtirliigi, qisqa bo'yni va siyrak qoshlari xuddi Shayboniyxonnikiga o'xshar edi. Bobur Shayboniyxonni ko'rmasdan bo'lsa ham Xonzoda begim o'g'lini unga tanishtirayotganda bolaning qiyofasida xon otasidan meros qolgan alomatlarini aniq ko'rganday bo'ldi.

Xurramshoh yetti yoshga kirar-kirmas otasi uni Balx viloyatiga hokim qilib qo'ygan edi. Hokimlikni bolaga atka qilib belgilangan Madhi Sulton qilsa ham Xurramshoh o'z qarshisida katta-katta odamlarning bosh egib ta'zim qilishlariga anchagina o'rgangan edi.

Xonzoda begim o'g'liga Boburni ko'rsatib:

- Tog'oyingiz mana shu kishilar! - deganda Xurramshoh Boburning xayolidan o'tgan narsani sezib yotsiradimi yoki uning kiyimlari jo'nligini ko'rib, nazariga ilmadimi, istar-istamas bosh iring'ab salom berdi. Ammo tog'asiga yaqin bormadi. Shunda Xonzoda begim uni yelkasidan sekin itarib qulog'iga shivirladi:

- Esingizni yig'ing, podshoh Bobur mirzo huzuridasiz! Shoh Ismoil shu hazrat tufayli sizni ozod qildi!

"Podshoh" va "hazrat" degan so'zlardan bolaning ko'zlari go'yo charaqlab ochilib ketdi. Shu payt Bobur jiyaning ko'zlari oyisidikiday yirik-yirik ekanini sezdi.

Tojdorlar bilan muomala qilishning mashqini yaxshi olgan bola endi tizzachasini gilamga tirab, Bobur qarshisida yukundi, so'ng ikki qo'lini ko'ksiga qo'yib, egilib ta'zim qilar ekan, chuchuk til bilan:

- Hazratim, men sizga... sizga xizmatqa keldim!- dedi.

Bobur uning burni ham Xonzoda begimniki kabi qirrali ekanini endi ko'rdi va bu bolaga nisbatan qalbida tutun aralashgan olovday murakkab bir iliqlik sezdi.

- Xizmatga kelgan bo'lsangiz xush ko'rdik, shahzoda, - dedi-yu, bolani qo'lidan olib, o'ng yoniga o'tqazdi.

Shu payt tashqaridan ellik yoshlardagi semiz haram bekasi ta'zim qilib kirdi:

- Podshoh hazratlari, Mohim begim olinasab egachingiz huzuriga kelishga ijozat so'radilar!

Bobur Xonzoda begimga qarab sirli bir tarzda jilmaydi. So'ng bekasiga buyurdi:

- Ayting, kelsinlar! Mirzo Humoyunni ham ola kelsinlar.

Boburning yosh xotini Mohim begim keksa Qosimbek o'tirgan xonaga kirishdan iymonib kelolmayotganini hamma sezdi.

Qosimbek va Muhammad Ko'kaldosh Boburdan ruxsat olib, sekin eshikdan chiqdilar.

Mehmonxona oldida odam ko'p. Marg'ilonlik Xo'ja Kalonbek, uning ukasi Kichik Xo'ja, quvalik Tohir ko'rchi, toshkentlik Saidxon, samarqandlik Majid barlos, Yusuf Andijoniy degan bir navkar - hammalari vatanlarining daragini olib kelgan Xonzoda begimni ko'rmoqchi bo'lishar, ammo ichkariga kirishdan istihola qilib turishar edi. Qosimbek ularga:

- Avval haram ahli bilan ko'rishsinlar, keyin sizlarga ham ruxsat so'ramiz, - deb ularni tarqatib yubordi.

2

Shaftoli gulli ipak qabosi ingichka beliga, nazokatli qaddi-qomatiga juda yarashgan bir juvon shahzodalarcha yasantirilgan uch yashar bolani qo'lidan yetaklab, eshikdan ohista kirib keldi. Bolachaning yuz-ko'zi Boburga o'xshashini Xonzoda begim bir qarashdayoq sezdi-yu, tez o'rnidan turdi. Mohim begim kelinlik nazokati bilan egilib ta'zim qildi. Xonzoda begim unga peshvoz chiqib, avval yelkasiga qo'llarini qo'yib ko'rishdi. So'ng juvonning yuzidagi nafis oq pardani sekin ko'tarib qaradi-da, uning ajib bir latofatini yurakdan his qilib zavqi keldi. Kelinini peshonasidan, ko'zlaridan quvonib o'pdi, so'ng shodlikdan balqigan yuzini Boburga o'girdi.

- Muborak bo'lsin! Bir-birlaringizga benihoya munosibsizlar! Baxtli bo'linglar!

Kichkina Humoyun bir qo'lchasi bilan onasining etagidan tutib pastdan yuqoriga maroq bilan qarab turardi. Xonzoda begim uni qo'lga ko'tarib oldi. Bola ammasini birinchi marta ko'rayotgan bo'lsa ham, bu istarasi issiq ayolni ko'pdan beri biladigandek begonasi-ramas edi. Xonzoda begim bolaning lo'ppi yuziga yuzini qo'yib erkalatganda Humoyun buni yoqtirib kulimsiradi.

Xonzoda begim uni o'zining o'g'ilchasi oldiga ko'tarib olib bordi-da, yerga qo'ydi:

- Qani, kichkina tog'acha "katta" jiyancha bilan tanishsinlar-chi!

Uch yashar boburiyoda bilan to'qqiz yashar shayboniyzoda avval bir-birlariga jim tikilib turdilar. Keyin Humoyun

Xurramshohning belidagi kichkina bezakdor xanjarchasiga qiziqib qo'l cho'zdi. Xurramshoh uning qo'lini olib ko'rishdi-yu, ammo xanjarini bergisi kelmay orqaga chekindi. Buni ko'rgan kattalar kulib yubordilar.

Xonzoda begimning boshidan kechgan barcha dahshatlar, Qunduz yo'lida uning yuragini titratgan noma'lum xavfu xatarlar shu bir quvnoq kulgi bilan go'yo uzoq o'tmishga aylandi. Xonzoda begim iymonib tabassum qilayotgan kelinini bir yoniga o'tqazdi.

Ikkinchi yonida xushchaqchaq kulimsirab bolalarga qarayotgan Boburni ko'rdi. Yaqinginada o'zlari ham mana shu tog'acha-jiyancha kabi yosh bola bo'lgan paytlari esiga tushdi. Og'ir ayriliq yillarida opa-uka ikkovlari ham farzandlik bo'lganlari, dushman xonadonlaridan chiqqan bu bolalar endi go'daklarcha bir ma'sumlik bilan tanishayotganlari qahraton qish ketidan kelgan bahordek behad yoqimli edi.

Xonzoda begim keliniga yana bir qarab oldi-da, keyin Boburga sho'x nazar tashladi:

- Toile sizga endi kulib boqibdi, amirzodam! O'zingizga bunchalik munosib malikani qanday uchratdingiz! Mohim begim, qayerliksiz?

- Xurosonlik, hazrat begim.

Mohim begim Boburga: "Bog'ko'cha devoridan gul tashlaganimni aytib meni uyaltirib qo'ymang yana!" degandek iltimoskorona qarab oldi. Bobur uning bu qarashidagi ma'noni sezib, zavqli jilmaydi. So'ng Mohim begimning Husayn Boyqaroga qarindoshligi borligini, otalari bundan to'rt yil burun Badiuzzamon mirzo bilan chiqisholmay G'aznaga kelib qolishganini opasiga aytib berdi. Bobur Mohimning ota va og'alarini G'aznadan Kobulga taklif qilgan, keyin bu yerda Mohim bilan yana ko'rishib unga uylangan edi.

- Hirot bilan Murg'ob oralig'ida Hazrati Jom degan shahar bor, ko'rganmisiz? - so'radi Bobur opasidan.

- Ko'rganmen! Ulug' shoir Ahmad Jomiyning nomlariga qo'yilgan.

- Begimning ona avlodlari ana o'shal Hazrat Jomiyga xesh ekanlar. Ustod Abdurahmon Jomiyga hamshahar ekanlar.

Bobur hazilomuz kulib qo'shib qo'ydi:

- Begimning o'zlari ham shunday shoirparvaru she'rshunoslarki, Jomiy bilan Navoiyning barcha g'azallarini yod bilurlar. Ammo biz she'r yozsak, munaqqidlik[2] qilib, nuqsini ko'rsaturlar.

Mohim erining haziliga hazil bilan javob berdi:

- Munaqqid bo'lmay ilojim yo'q, chunki hazratim mening ta'rifimda ko'p mubolag'a qilurlar!

Xonzoda begim er-xotinning hazilkashligidan zavqlanib kuldi:

- Lekin ta'rifingizda qancha mubolag'a qilsalar ham oz!

- Minnatdormen, hazrat begim! - Mohim endi hayajonli tovush bilan gapirdi: - Men sizning jasoringizni, fidoyiligingizni hazratimdan eshitib, o'zingizni ko'rish orzusida edim. Tangrimga shukur, bugun shu orzuyim ro'yobga chiqdi. Hazrat begim, men sizni af-sonaviy bir malika deb o'ylar edim. Biroq o'zingizni ko'rdimu sizdagi mehriyoyi afsonaviy malikalarda ham bo'lmas, deb o'yladim! Endi uyimizning peshgohi ham, ko'nglimizning to'ri ham sizniki!

Mohim begim bu gaplarni samimiy bir ixlos bilan aytganini sezgan Xonzoda begim:

- Bizga sizdek kelin bergan tangrimga shukur! - deb qo'ydi.

Xonzoda begim birdan Oyisha begimni esladi va uni Mohim begimga taqqoslab ko'rdi. "Bir hisobda, Boburjon avvalgi xotini bilan ajrashib ketgani ham yaxshi bo'lgan ekan", deb qo'ydi o'zicha. So'ng xon haramida o'zining tortgan azoblarini eslab ketdi. Bobur o'ttiz to'rt yoshli Xonzoda begimning sochlariga bitta-yarimta oq oralab qolganini endi ko'rdi. Shu turishda opasi Boburga onasining endi beva qolgan o'ttiz yetti-o'ttiz sakkiz yasharli paytlarini eslatdi. Xonzoda begim ham endi beva edi. Bobur shuni o'yladi-yu:

- Siz meni deb ko'p azob tortgansiz! - dedi. - Sizni eson-omon dargohimizga yetkazdirgan Shoh Ismoilning yaxshiligini hech vaqt unutmasmen!

Shoh Ismoil tilga olinishi bilan Xonzoda begimning chehrasi yana ochildi.

- Shohning Tojli xonim degan yoshgina, ko'hlikkina xotini bor ekan, - deb hikoya qila boshladi. - Shu juvon meni shohning huzuriga boshlab kirdi. "Shoh Ismoil sunniy mazhabidagilarni o'ldirib, terisiga somon tiqdirarmish" degan vahimali gaplarni ko'p eshitgan edim. "Bahaybat bir odam bo'lsa kerak", deb titrab-qaltirab bordim. Qarasam, yigirma to'rt-yigirma besh yoshli xushsurat bir yigit taxtda o'ttiribdi. Soqol qo'ygan emas, faqat uzun, ingichka mo'ylovi bor. Burgut burun. Ko'zlari katta-katta. Ozariy tilda gapirdi, so'zlarining hammasiga tushundim. Shialarning imomlari Bibi Fotimaning avlodlari bo'lgan emasmi, shuning uchun ular ayol zotini juda hurmat qilar ekanlar. Men buni yo'lda ham ko'p sezdim.

- Lekin o'zimizda ham ilgari ayollarga ehtirom kuchli bo'lgan, - dedi Bobur. - Samarqandda Bibi Xonim nomli madrasa qurilgan, Tuman oqa maqbarasi bor. Hirotga Gavharshod begim madrasasi mashhur.

- Bilmadim, u zamonlarda ulug' ayollar ko'p bo'lganmi yoki ularning ilmu san'atga ishtiroklari katta bo'lganmi? - dedi Mohim begim eriga qarab. - Hozir nechukdir undaq emas-da, hazratim?

- Falakning gardishi ajib! - dedi Bobur. - Ayollarga munosabat hamisha ilmu san'-atga munosabat bilan rost kelur. Ilmu san'at barq urgan davrlarda ayollarning hurmati ham baland. Chunki ilmu san'at ayollarning ishtiroki bilangina astoydil yuksalgan. Ma'naviy inqiroz davrlarida olimlari san'atkorlar nechog'lik xor bo'lsa ayollar ham shunchalik kamsitilmishdir.

- Siz aytgan shu inqiroz hozir Movarounnahrni chirmab olgan, hazratim! - dedi Xonzoda begim. - Ko'chmanchi xonu sultonlar mamlakatning quruq gavdasini egallab olmislar. Uning ruhi bilan ishlari yo'q. O'lgan odamning arvochini ranjitish adolatdan emas. Shayboniyxon parokanda bo'lib yotgan o'lkalarni birlashtirdi. Samarqandda o'z nomiga madrasa qurdirdi. Ko'hak[3] daryosining ustiga ko'prik qurdirdi. Savob ishlari shu bo'ldi. Lekin olimlari san'atkorlarga muomalasi qandoq durusht bo'lsa, ayollarga ham shundoq edi. Te-muriylar ayollarning nomiga madrasayu maqbaralar qurdirganini aytasangiz, g'azabi kelur edi. Uningcha, Ulug'bek ilmu san'atga berilib, dinu imonni unutgan emish, ayollarni taltaytirib, xalqning axloqini buzgan emish. Xon yozdirgan "Shayboniyнома", "Nusratнома" degan kitoblarning birontasida birorta ayolning nomi tilga olingan emas. Shahzodayu sultonlarning onalari yoki xotinlari haqida so'zlash zarur bo'lib qolsa, "falonchining qizi", "falonchining xotini" deb, faqat otasi yoki erining nomini yozurlar. Chunki ayollarning nomini nomahramlar tilga olsalar gunoh bo'lur emish! Hali bub Ў" madrasa ko'rgan ilmlik xonning davrida bo'lgan ishlar.

Hozir tirik qolganlarida shu ilm ham yo'q. Faqat dag'al bir kuchu bid'atu xurofot. Ilmu san'at ahli sultonlar zulmidan qochib, biri Xurosonga, biri Istambulga ketdi, biri Kobulga keldi. Endi butun umidimiz sizdan, Boburjon! Siz Movarounnahrning ulug' ruhini tiklarsiz, ilmu ma'rifat quyoshini yurtimizga qaytarib olib borursiz deb, yo'lingizga ko'z tikkanlar ko'p!

Bobur opasining aytganlari quruq gap emasligini bilardi. Shayboniyxon o'lgandan keyin Samarqanddan, Buxorodan, Toshkentdan Boburga maxfiy xatlar va choparlar kelgan edi. Ko'chmanchi sultonlar zulmidan bezgan odamlar Boburni tezroq yurtiga qaytishga chor-lar edilar.

- O'tgan hafta Andijondan xushxabar keldi, - dedi Bobur opasiga mamnun ko'z tashlab. - Farg'ona vodiysidagi barcha xayrixohlarimiz ko'chmanchi sultonlarni quvib yuboribdir. Menga kitobot keldiki, "Qorategin orqali Andijonga tezroq yetib keling, ota yurtigingiz sizga muntazir!"

Xonzoda begim quvonch bilan:

- Tangrimga ming qatla shukur! - dedi.

- Hazratim bizni Kobuldan Qunduzga olib kelganlarining boyisi ham shuki, - dedi Mohim begim ovozini pasaytirib, - tezroq vatanlariga qaytmoqchilar!

- Andijongami? - shivirladi Xonzoda begim inisiga.

Bobur o'ychan kulimsirab bosh chayqadi - u Andijonga ishonchli bir kishisini yubormoqchi, o'zi esa Hisor orqali Samarqandga yurish qilmoqchi edi. Lekin Bobur o'zining bu niyatini tarix sahnasida paydo bo'lgan yangi bir kuch - Shoh Ismoil bilan kelishmasdan amalga oshirolmashligini sezib turardi. Chunki Shoh Ismoil ko'chmanchi sultonlarga qarshi kurashni davom ettirish va ularni Movarounnahrda quvib chiqarish uchun Bobur bilan ittifoq tuzmoqchi edi. Bugun Xonzoda begim bilan kelgan elchining qanday niyati borligini Bobur taxminan bilar edi.

Basharti, u Shoh Ismoil taklif qilayotgan ittifoqni rad etib, Andijonga yoki Samarqandga o'zicha yurish qilsa, shoh undan aynib, shayboniyzodalar bilan ittifoq tuzishi mumkin edi. Shayboniyxonning o'g'li Temur Sulton shohga elchilar va sovg'alar yuborib, muzokara olib borganidan Bobur xabardor edi. Bu ikki zo'r kuchga Bobur yolg'iz bas kelolmasligi esa o'z-o'zidan ayon edi...

U ayollarga bu murakkab muammolarni aytib o'ltirmadiyu, Shoh Ismoilning shoirligidan gap ochdi.

- Mirzoxon menga shohning she'rlaridan keltirib ko'rsatdi, - dedi opasiga. - Ta'bi nazmi baland, ozarboyjon turkiysida juda chiroyli g'azallar bitibdir. Yana kamtarlik bilan "Xatoiy" degan taxallus tanlabdir.

- Katta shoirligi rost, - dedi Xonzoda begim. - G'azallarini odamlar qo'shiq qilib aytganlarini eshitdim. Shoh meni qabul qilganda "Bobur podshohning shohligini ham, shoirligini ham ehtirom edyurmiz" dedi. Keyin hazratimning Hirotda kuyga solingan g'azallaridan bir baytini yod aytib, "Cho'x yaxshi!" deb qo'ydi.

Bobur shohning bu maqtovidan ko'ngli iyib, uyalin-qirab:

- Qaysi g'azal ekan? - dedi.

Xonzoda begim barmoqlarini lablariga qo'yib g'azalni so'zma-so'z eslashga tirishar ekan, Mohim begim unga ko'maklasha boshladi:

- "Mening ko'nglimki, gulning g'unchasidek tahbatah qondir" deb boshlanurmi?

- Ha, ha, xuddi shu! - deb Xonzoda begim ikkinchi satrini o'zi aytdi: - "Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i no imkondir".

- Shohga bu matla'ning yoqqani bejiz bo'lmasa kerak, - dedi Bobur. - U ham bizga o'xshab, otasidan yosh qolib, quvg'inlarga uchrab, ko'p kulfat chekkan ekan. Menga uning tarixini Mirzoxon aytib berdi. Endi Shoh Ismoil dunyoda adolat o'rnatmoqchi emish.

- Shoh menga ham shuni aytdi, - dedi Xonzoda begim. - "Adolatni sunniylar o'n ikki imom bilan birga o'ldirmishlar", dedi. Lekin o'n ikkinchi imom Ё' Hazrati Madhi o'lgan emas emishlar, hozir osmondan yerga tushib, sunniylarning jazosini berar emishlar. Shuning uchun shialar shohni "sohibi zamon" deb ulug'lar emishlar.

Bobur bu yasama e'tiqodlardan g'ashi kelib, bosh chayqadi-yu:

- Taajjub! - deb qo'ydi. - Marhum Shayboniyxon o'zini "Xalifai rahmon, imomi zamon" deb yurib, oxiri nima bo'ldi? Dinni siyosatga aylantirish ne hojat?

- Lekin shialar bilan sunniylarning adovati aslida hokimiyat talashishdan kelib chiqqan emasmi, hazratim?- dedi Mohim.

Islom tarixini yaxshi biladigan Bobur sunniylar bilan shialarning qonli kurashlarini xayolidan o'tkaza boshladi.

Bu kurash Bobur yashagan davrdan salkam to'qqiz yuz yil avval - Muhammad payg'ambarning o'limi bilan boshlangan edi.

Muhammad payg'ambar tuzgan davlatni kim boshqarishi kerak? Kim uning davomchisi - xalifi bo'lishi kerak?

Eng yaqin qarindoshni voris qilish tarafdori bo'lganlar Alini birinchi xalif qilib ko'tarmoqchi edilar. Chunki Ali payg'ambarning amakivachchasi edi va uning yagona farzandi Bibi Fotimaga uylangan edi. Ammo Ali choryorlar orasida eng yoshi edi. Qabila udumi, ya'ni sunnaga binoan eng yoshi ulug' va obro'si baland o'tag'asi musulmon olamiga bosh bo'lishi kerak edi. Shu sababli kekxa Abubakirni birinchi xalif qilib ko'tardilar. Shu bilan birga Ali ham payg'ambarning to'rtta eng yaqin salaflaridan - choryorlaridan biri deb tan olindi, faqat yoshiga qarab uni Abubakir, Umar va Usmondan keyingi to'rtinchi o'ringa qo'yidilar. Dushmanlari avval Umarni, keyin Usmonni suiqasd bilan o'ldiradilar. Nihoyat Ali xalif bo'ladi. Ammo oradan besh yil o'tar-o'tmas dushman taraf qasdma-qasdiga Alini ham o'ldirdi.

Ali tarafdorlari uning o'rniga o'g'illari - Bibi Fotimadan tug'ilgan Hasan va Husanni musulmon olamining boshlig'i deb e'lon qildilar. Ammo Imom Hasan kasallanib o'ldi. Imom Husan Karbalo dashtida sunniylar bilan qilingan jangda halok bo'ldi. Shundan keyin xalifalik yana sunniylar qo'lga o'tdi-yu, Alining avlodiga mansub bo'lgan barcha imomlar birin-ketin o'ldirilaverdi. Faqat o'n ikkinchi Imom Muhammad yoshligida sirli bir tarzda yo'qoldi, uning o'lik-tirigi topilmadi. Muxoliflari uni o'g'irlab ketib o'ldirganlari taxmin qilinsa ham, uning tarafdorlari xalq orasida "Imom Muhammad osmonga chiqib ketgan, bir kun Imom Madhi nomi bilan qaytib tushib, dunyoda adolat o'rnatadi" degan bir diniy e'tiqodni tarqatdilar. Adolatsizlikdan azob tortib yurgan juda ko'p sodda odamlar bu gapga ishonadilar. Shialar musulmon olamidagi barcha baxtsizliklarga Alidan oldingi uch xalifani va ularning keyingi avlodlarini sababchi qilib ko'rsatdilar.

Sunniylar uzoq vaqt davlat tepasida turgan va musulmon dinini juda ko'p mamlakatlarga tarqatgan hokim kuch bo'lganliklari uchun ularning zulmlaridan norozi bo'lgan ko'pgina olimlar, san'atkorlar, dehqonlar, kosiblar va boshqa turli tabaqa vakillari ham shialar tomoniga o'tdilar. Qadimiy madaniyat markazi bo'lgan Eron va Ozarboyjonda shialarning sunniylarga qarshi kurashi tobora o'sib bordi. Shoh Ismoil shialarning mana shu kurashidan foydalanib, davlat tepasiga keldi, tarixda birinchi marta shia mazhabini katta bir davlatning diniga aylantirdi va sunniylarga qarshi g'azavot e'lon qildi.

- Rost, shia-sunniy adovati qanday xunrezliklarga sabab bo'lganini men Hirotda ko'rib dahshatga keldim!- dedi Xonzoda begim va bir voqeani hikoya qilib berdi.

Marvdan keyin Hirotda qizilboshlar qo'lga o'tgach, bu yerda Shayboniyxon davrida qatag'on qilingan shialar qasoskorona bosh ko'tardilar. Ular Hirotda Shayboniyxonning barcha ishlariga fatvo bergan sakson yoshli shayxulislom Taftazanini shialarga tutib berdilar. Shialar cholni ko'chaga - xaloyiq orasiga sudrab olib chiqdilar va darhol sunniy mazhabidan shia mazhabiga o'tishni buyurdilar. Taftazani bunga ko'nmadi. Shundan keyin shialar uni ko'chadagi bir daraxtga osib o'ldirdilar va jasadini daraxt bilan birga yoqib yubordilar.

Buni ko'rgan xolis odamlar shia-sunniy dushmanligidan bezor bo'lib, Abdurahmon Jomiy tirikligida yozib ketgan o'tkir ruboiyni bir-birlariga shivirlab aytadilar:

Ey mug'bachai dahr, bideh jomi mayam,

Ki omad zi nizoyi sunni-yu, shia qayam.

Go'yandki, Jomiyo, chi mazhab dori?

Sad shukrki, sagi sunni-yu, xari shianayam![4]

Bu ruboiyning so'zlari og'izdan-og'izga o'tib, shialarning qulog'iga ham yetib boradi. Ayniqsa "shianing eshagi" degan ibora ularning jonini chiqaradi. Qizilboshlar bid'atga berilgan hirotlik shialar va yosh bezorilar to'dasini Abdurahmon Jomiyning maqbarasiga boshlab boradilar. Qabr ustiga qo'yilgan marmar toshni ko'chirib tashlaydilar. Toshga o'yilgan "Jomiy" so'zidagi arabcha "B B" ning nuqtasini o'chirib "B B" tarzida harfning yuqorisiga qo'yadilar. Natijada ulug' shoirning nomi "Xomiy" deb o'qiladigan bo'ladi. Johillar bu bilan ham qanoat qilmaydilar. Jomiy maqbarasiga Navoiy o'rnattirgan zarrin o'ymakorlik go'zal eshikni sindirib, maqbara bilan birga yondirib yuboradilar.

Bu voqeani opasidan eshitgan Bobur g'azab aralash hayrat bilan so'radi:

- Nahotki Shoh Ismoil shunday jaholatga yo'l bergan bo'lsa?

- Mening bilishimcha, bu ishdan shoh bexabar qolgan. Hirotdagi mudhish ishlarga shohning Xuroson bo'yicha noibi Najmi soniy boshchilik qilgan.

- Ne bo'lganda ham hazrati Jomiy ming marta haqlar: shia-sunniy nizolari ko'ngilni ozdiradigan darajada xunuk!.. Hayhot, dunyoning ishlari hamisha chigal! Tug'ishganlardan-ku, do'st-yor topolmadim. Endi taqdir menga Shoh Ismoildek bir mard, tanti, fozil do'st berdi, deb suyunsam, buning ham ishkal ishlari bor ekan.

Mohim begim Boburning ko'ngliga cho'kkan g'uborni tarqatgisi kelib, kulimsirab gapirdi:

- Gul tikansiz bo'lmas ekan-da, hazratim!

Bobur xotining jilmaygan yuziga tikilib qaradi-yu, o'zining ham chehrasi ochila boshladi. Shuncha ayriliqlardan keyin sevimli opasi bilan yana uchrashgani, bu quvonchga Shoh Ismoil tufayli muyassar bo'lgani takror esiga tushdi. Qunduzda shayboniyzodalardan ixlosi qaytgan yigirma ming kishilik qo'shin mo'g'ul beklari boshchiligida Bobur huzuriga kelgani va uning xizmatiga o'tgani yana yodiga tushdi-yu, ko'nglini yayratib o'tdi.

Bobur ko'zini Mohim begimdan olib opasiga qaradi:

- Endi hech bir gulning tikanidan qo'rqmasmiz! Maqol borki, guli uchun tikani ham noiloj sug'orilur... Shoh Ismoil shunchalik odamgarchilik qilibdi! Mayli!

Bobur o'rnidan turdi. U shohdan kelgan elchi bilan uchrashishi kerak edi. Mohim uni eshik oldigacha kuzatib bordi. Bobur eshikdan chiqayotib, Xonzoda begimni qayerga joylashtirish va qanday e'zozlash haqida xotiniga ko'p gapirib o'tirmadi-yu:

- Egachimni onam o'rnida ko'rgaysiz! - dedi. Shu bir og'iz gapdan hamma narsani anglagan Mohim ham:

- Jonim bilan! - deb qo'lini ko'ksiga qo'ydi. - Sizdan ham bir iltimos, hazratim.

- Xo'sh!

- Biz tikan deb o'ylagan narsalar og'uli tig'lar bo'lib chiqmasin. Ehtiyot bo'ling!

Bobur xotining hamma narsaga fahmi yetadigan ziyrak bir do'st ekanini hozir yana bir marta sezdi-yu, unga mehri toblanib:

- Xotirjam bo'ling! - dedi.

So'ng qalbi uchrashuv quvonchiga, mehribon ayollar nafosatiga va ma'sum bolalar zavqiga to'lib, qo'rg'on hovlisiga chiqdi.

Devonxonaga yaqinlashganda elchilar bilan bo'ladigan muomalani ko'z oldiga keltirdi-yu: "Molu dunyoni ayamaslik kerak" degan niyatni ko'ngliga tugdi.

3

Boburning buyrug'i bilan Vali xazinachi bisotida bor eng qimmatbaho duru gavharlardan, Badaxshon la'lilariyu oltin bezakli kiyimlardan, kamyob tig'lar va buyumlardan shohga alohida, uning elchisiga alohida in'omlar hozirladi. Saroy bovruchilari, bakovul va yasovullar ikki kechayu ikki kunduz yugurib-yelib, Qunduzda hali misli ko'rilmagan shohona ziyofat va bazmga hozirlik ko'rdilar. Ulkan ziyofat uchun hisoriy qo'ylarning o'zidan yetmish-saksontasi so'yildi. Tog'lardan, o'rmon va daryolardan ovlab kelingan g'ozlar, kakliklar, ohular soni bundan ko'proq edi.

Shoh Ismoilning mehmondorchiliklarini ko'p ko'rgan odamlardan biri - Boburning amakivachchasi Mirzoxon edi. U Boburga bir necha marta:

- Shoh elchilari chog'irsiz ziyofatni ziyofat o'rnida ko'rmaslar,- deb aytdi.

Boburning eshik og'asi Qosimbek esa ichkilikni juda yomon ko'rardi. Boburning o'zi ham hali beklari bilan biror marta ichkilik bazmi o'tkazgan emas, faqat Kobulda Mohimga uylangandan keyin xushbo'y chog'irlardan bir-ikki marta tatib ko'rgan edi.

Hozir uning ko'nglida ko'pirib turgan quvonch bilan birga Shoh Ismoilga va shialar bilan sunniylarning dushman munosabatlariga borib taqaladigan qandaydir g'ashlik, chigallik bor edi. Bu g'ashlikni bugun faqat may bilan tarqatish mumkinga o'xshardi. Bundan tashqari, mehmonlarning ko'ngli uchun ham Boburning ichishi zarur edi.

Uning amri bilan Qunduzdan topish mumkin bo'lgan eng toza chog'irlar, eng o'tkir maylar toptirib keltirildi.

Gulgun parchadan zar yoqali abo kiygan o'spirin soqiylar oltin ko'zalardan oltin-kumush surohiylarga may quyib, avval Boburga, so'ng uning yonida o'tirgan shoh elchisi Muhammadjon eshik og'asiga, elchidan nariga cho'kkalagan Mirzoxonga navbatma-navbat uzatdilar.

Ziyofatda Bobur tomonidan yuzdan ortiq a'yonlar, beklar va mulozimlar qatnashmoqda edilar. Avvalgi ziyofatlarda Boburdan va Qosimbekdan yashirib may ichadigan ko'pchilik beklar endi chog'ir to'la qadahlarini qo'llarida bemalol tutgan holda bir-birlari bilan sho'x-sho'x ko'z urishtirishar, quvnoq iljayishar va podshohning ishorasini kutishar edi. Poygahda kichik beklar orasida o'tirgan Tohir ham qo'lidagi may to'la kumush qadahga jonli bir narsaga qaraganday ehtiyot bilan qarab qo'yardi.

Mirzoxon yonidagi elchiga shivirlab izoh berdi;

- Oliy mehmon, siz g'aroyib bir hodisaning guvohidirsiz. Bobur podshoh saroyida bugun birinchi marta chog'ir majlisi!.. E'tibor bering: majlisda favqulodda bir hayajon hukmron!

Boshiga qizil jig'alik katta salla o'ragan, soqoli xina bilan bo'yab qizartirilgan burgutburun elchi Boburga maroq bilan tikildi.

Bobur qo'lidagi qadahni uchib ketishi yoki cho'qib olishi mumkin bo'lgan notanish bir qush kabi avaylab ushlab turardi. Odamlar uning so'zini kutayotganlarini sezib, ovozi tovlanib gapira boshladi:

- Oliy zotlar davrasida shodiyona kunlarda uzum suvidan halolu pokiza qilib tayyorlangan chog'ir ichmoq ota-bobolarimizdan qolgan odatdir. Hayotimizda shodlikdan ko'ra g'amu g'urbat ko'proq edi, shuning uchun hanuzgacha chog'ir majlisiga mayl ko'rsatmadik.

Hirotda Badiuzzamon mirzo bilan Muzaffar mirzodek tojkor xeshlarimiz biz uchun orasta bazmlar berib, chog'ir taklif qilganlari majlis ahliga ma'lum bo'lsa kerak. O'shanda ham biz uzrlar aytib, chog'irdan o'zimizni tortgan edik, chunki u mahallarda may ichib xursandchilik qilg'udek shodmon emas edik. Tangrim bizni shod-xurram kunlarga mana endi yetkazdi. Biz bu mas'ud kunlarga Shoh Ismoil hazratlarining sharofatlari bilan yetishdik. Bugungi shod-xurramlikni bizga oliy mehmonimiz Muhammadjon eshik og'asi janoblari keltirdilar! Shuning uchun bizning birinchi chog'ir majlisimiz Shoh Ismoil hazratlariga cheksiz ishonch va ehtiromlarimizdan kichik bir nishona bo'lg'ay! Birinchi qadahimiz esa shohning mo'tabar elchisi Muhammadjon eshik og'asi janoblariga yuksak hurmatimizning isboti bo'lg'ay!

Bu so'zlardan ko'ngli iyib, chuqur ko'zlari olovlanib ketgan elchi o'rnidan turib, Boburga egilib ta'zim qildi. So'ng joyiga o'tirib, qo'lidagi chog'irni oxirigacha sipqardi.

Pastda o'tirgan sozandalar "Sarvi navo" kuyini chala boshladilar. Dasturxonga kiyik va kaklik kaboblari tortildi. Eng mazali taomlar orasida yana ikki-uch qayta may ichildi. Odamlar endi o'zlarini boyagidan xiyla erkin seza boshladilar. Qahqaha, o'yin-kulgi avjiga chiqdi. Quvnoq, sho'x kuylar ketidan yana alyorlar aytildi. Nihoyat, so'z navbati shoh elchisiga keldi. Shunda Muhammadjon eshik og'asi yonidagi mulozimga nimadir deb shivirladi. Mulozim bosh iring'ab, yon eshikdan chiqib ketdi-yu,

navbatdagi quvnoq kuy tugagan paytda ustiga bir necha qavat oq ipak yopilgan qandaydir sovg'ani oltin barkashga solib ko'tarib kirdi.

Muhammadjon eshik og'asi Shoh Ismoilning Boburga berib yuborgan maktubini va oltin-kumush in'omlarini kunduz topshirgan edi. "Endi bu yana nima ekan?" deb hamma o'tirganlar oltin barkashga tikilib qoldi. Umumiy jimlikda qizilbosh bek barkashdagi sovg'a bilan Boburning qarshisiga ta'zim qilib keldi. Boburga yaqin o'tirgan Muhammadjon eshik og'asi o'rnidan turib gap boshladi:

- Sulton Zahiriddin Muhammad Bobur bahodir hazratlarining sohibi zamon Shoh Ismoil hazratlari ya cho'x yuksak, cho'x semimiy hurmatlari varlig'ina alhol bizim ishonchimiz kamil o'ldi. Shu sebebli Shoh Ismoil hazratlari yubormish muqaddas in'omni Bobur podshoh hazratlariya topshirmog'a ijoza vergaysiz!

Elchi oltin barkashdagi sovg'aning ustidan ipak pardani oldi. Bobur yoqut va dur bilan bezalgan nafis oq ipak sallani ko'rdi.

Sallaning tepasiga o'n ikki imomning qonini eslatuvchi qizil jig'a suqib qo'yilgan edi. Salla ancha katta - Bobur o'ramlarning soni ham shahid bo'lgan imomlar kabi o'n ikkita ekanini taxmin qilib bildi. Shialarning e'tiqodiga binoan, bu o'ramlarning har biri - bir imomning ruhi uchun muqaddas makon edi.

Ichgan chog'irdan yuzi qizarib, ko'zlari yaltillab turgan Bobur o'zining a'yonlari orasida shivir-shivir boshlanganini payqadi-yu, kulimsirab Qosimbek tomonga qaradi. Ammo Qosimbek va undan narida o'tirgan Xo'ja Xalifa nomli shayxulislom oltin barkashdagi dastorga jirkanib va hatto qo'rqib qaramoqda edilar.

Chunki Boburning o'zi ham, Qosimbek ham, ziyofatda o'tirgan boshqa sunniy a'yonlar, mulozimlar ham choryorlarning hurmati uchun boshlariga to'rt o'ram qilingan salla o'rar edilar. Kichikligidan ollohu taologa, payg'ambar va choryorlarga cheksiz ishonch va e'tiqod ruhida tarbiyalangan odamlar boshlaridagi sallalarining to'rt o'ramida to'rt choryorning ruhi yashaydi, deb ishonar edilar. Shialar shu choryorlarning uchtasini tan olmay haqorat qilishar, ularning o'n ikki o'ramlik sallalari esa Abubakir, Umar va Usmonlarning avlodlariga qarshi kurashgan shia imomlarini ulug'lar edi.

Shialikni muqaddas choryorlardan yuz o'girish, dindan chiqib, rofizi bo'lish, deb o'rgangan keksa Qosimbekka oltin barkashdagi sallaning mayin yiltirgan ipagi - ilon terisining yiltirashidek ko'rindi. Qosimbekning nazarida sallaga qadalgan yoqutlarning cho'g'day yonishi zaharli ilonning qizg'ish ko'zlari qonga to'lib yonishiga o'xshardi.

Muhammadjon eshik og'asi Boburga yana bir marta ta'zim qildi-yu, Shoh Ismoil shaxsan berib yuborgan shu muqaddas dastorni qo'lga olib boshiga kiyishini undan iltimos qila boshladi.

O'nlab ko'zlar Boburga "Ne qilarkin?" deb tikildi. Qosimbek Xo'ja Xalifaga tahlika bilan shivirlab:

- Makru hiyla bilan hazratimni shia mazhabiga o'tkazmoqchilarmi? - degani Boburning qulog'iga chalindi.

Bobur agar shu dastorni boshiga qo'ysa shia mazhabiga o'tganday ko'rinishi mumkinligini endi payqadi. U ichgan chog'irdan durustgina kayf qilgan edi. Hozir vaziyat unga Qosimbek qo'rqanchalik vahimali tuyulmas edi. Choryorlar, o'n ikki imom ham Bobur uchun bundan to'qqiz asr burun o'tgan tarixiy shaxslar edi. Uzoq o'tmishga aylangan qonli dushmanlikni bugun davom ettirish kimga kerak?

Qizilbosh bek hamon Boburning qarshisida tiz cho'kib, oltin barkashdagi sallani unga tutib turibdi. Shoh elchisi unga iltimoskorona ta'zim qilyapti. Ular orqali Shoh Ismoil go'yo Boburga hamkorona qo'l cho'zyapti. Bobur bu qo'lni qaytarsa, shoh bilan orani uzishi kerak bo'ladi. Keyin shayboniyzodalar shoh bilan ittifoq tuzishadi-yu, Boburning vatanga qaytadigan yo'llarini yana bekitishadi. Bobur esa hozir butun vujudi bilan vataniga qaytishni istaydi. Bu istagi yo'lida tog' kelsa kemirib, suv kelsa simirib o'tmoqchi bo'ladi.

Bobur elchiga muloyim ko'z tashlab:

- Shoh Ismoil hazratlarining in'omlari biz uchun behad aziz, - dedi va barkashdagi sallaga qo'l cho'zmocqi bo'ldi.

Shunda Qosimbek og'zini uning qulog'iga yaqinlashtirib, xavotir bilan shivirladi:

- Hazratim, zinhor boshingizga kiymang! Zinhor!

Bu so'zlar elchiga ham eshitildi va uni ranjitgani avzoyi o'zgarib ketganidan sezildi.

Suv quyganday jimjilikda Bobur Muhammadjon eshik og'asiga mayin kulimsirab qaradi:

- Oliy mehmonimiz imomiya[5] mazhabidanlar, shundaymi?

Elchi tasdiq ma'nosida bosh igr'adi. Bobur yana o'shanday muloyimlik bilan so'zida davom etdi:

- Imomiyalar ham Muhammad alayhissalomning ummatlarimi?

- Alhamdulillah! - deb elchi darhol kalima keltirdi.

Shundan keyin Bobur Qosimbek tomonga o'girildi.

- Siz ham Muhammad ummatimisiz, janobi amirul umaro?

Qosimbek ham kalima keltirdi-yu, oxirida:

- Hazratim, sizni iloho chohoryori bosafolar qo'llab-quvvatlasinlar! - deb qo'shib qo'ydi.

Choryorlar tilga olinishi bilan elchining rangi o'chib labi asabiy pirpiradi.

- Janob Muhammadjon eshik og'asi! - dedi Bobur tez.

- Qur'oni sharifda aytilganki, "qulll musulmina ixvatun". Ya'ni, barcha musulmonlar og'a-inilardir. Biz hammamiz bir dindamiz.

Demak, hammamiz og'a-inilardir yaqin bo'lmog'imiz kerak. Biz sizning musulmonlik e'tiqodlaringizni hurmat qilganimiz kabi, siz ham bizning, - deb Bobur ikki qo'lini yoyib, barcha bek va mulozimlarini ko'rsatdi, - musulmonlik e'tiqodlarimizni hurmat qilursiz, deb ishonamiz!

Elchi endi bir oz yumshab, ustma-ust bosh igr'adi:

- Ushbu muqaddas armug'on ham bizni sizlarga buyuk ehtiromimiz alomatidir!

Bobur endi Qosimbekka yuzlandi:

- Hazrati Alini siz biz hamisha boshimiz ustida olib yuribmiz, shundoqmi?

Qosimbek - sallasidagi to'rt o'ramning biri - Hazrati Alining ruhiga makon ekanini o'ylab, qo'lini ko'ksiga qo'ydi:

- Shundoq, hazratim.

- Muhammad alayhissalomning yagona farzandlari bo'lgan Bibi Fotima biz uchun ham muqaddas volidadirlar, shundoqmi?

- Shundoq, hazratim.

- Shundoq bo'lsa, Hazrati Ali bilan Bibi Fotimaning aziz avlodlari bo'lgan imomlarni biz ham e'zozlasak musulmonlikka to'g'ri kelurmi, yo'qmi?

Boya Boburga jon kuydirib haligi gapni uning qulog'iga shivirlagan Qosimbek podshoni niyatidan qaytarolmasligini, shohning bu

maxsus sovg'asini Bobur qabul qilmay iloji yo'qligini endi sezdi. U ko'pchilikning oldida Boburga tan berganday bo'lib, aslida uni yoqlagisi kelib bosh egdi:

- Podshoh hazratlari, siz haqsiz, qulingizni gus-toxligim uchun avf eting!

Bobur Qosimbekka mamnun ko'z tashlab:

- Ma'zursiz, - dedi. So'ng dastor solingan og'ir barkashni tutib turaverib qo'llari tolib ketgan qizilbosh bek tomonga o'girildi. Bobur dastorni dadil bir harakat bilan ikki qo'llab barkashdan olganda uning o'nlab bek va mulozimlari vahima bilan: "o!" deb yuborishdi. Bobur dastorni qo'lida tutgan holda:

- Shoh Ismoil hazratlari o'zi muborak iliklari bilan yuborgan bu armug'inni biz ko'zga surgaymiz! - dedi-yu, dastorni ko'zi aralash peshonasiga tekkizib oldi.

Muhammadjon eshik og'asining yuzi quvonchdan balqib ketdi:

- Mutashakkiram, podshoh hazratlari, mutashakkiram!

Lekin Boburning bek va mulozimlari orasida, xususan, yaqinda unga kelib qo'shilgan mo'g'ul beklari orasida hayrat, qo'rquv va koyinish ohanglariga to'la bir shovur-shuvur eshitildi.

Bu g'ovurdan Qosimbekning rangi oqarib ketdi. Muhammadjon eshik og'asi esa Boburni shia mazhabiga o'tkazib, katta g'alabaga erishganday shodlanib gapirdi:

- Podshoh hazratlari, biz umid edyurmizki, siz shoh hazratlarining buyuk madadlari ila yana Samarqand taxtiya chiqqaningizda aziz boshingizda shu muqaddas dastorni ko'rishga muyassar o'lurmiz!

- Tangri bizni siz aytgan baxtiyor kunga yetkizsa, bu dastorni toj o'rnida kiyurmiz. Shoh Ismoil hazratlariga shu ahdimizni borib aytgaysiz!

Bu gaplardan so'ng mo'g'ul beklari orasidagi asabiy shovur-shovur yana kuchaydi. Shoh elchisi esa Boburning dadil odam ekaniga, Shoh Ismoil bilan mustahkam ittifoq tuzish uchun sunniyparast beklarining har qanday qarshiliklarini yengib o'tishi mumkinligiga endi ishonadi.

Mana shu ishonch Boburning shoh elchisi bilan ertasi kuni olib borgan muzokaralarini ancha yengillashtirdi.

Shoh Ismoilning Bobur bilan ittifoq tuzishdan maqsadi - Movarounnahrda u bilan birga qo'shin tortib borish va shayboniyzodalarni birga tor-mor qilish edi. Bobur shayboniyzodalar ustidan g'alaba qilishni nechoqlik istamasin, Movarounnahrda o'z qo'shini bilan mustaqil kirib borishni istardi. Chunki agar u asosiy g'alabani o'zi mustaqil qo'lga kiritmasa, vataniga obro' bilan qaytolmasligini, yovlari uni "Shoh Ismoilning nayzasiga minib kirib keldi!" deb malomat qilishlarini sezib turardi.

Bobur Shoh Ismoilning Marvda erishgan g'alabasi yetarli ekanini, endi ular dam olishlari kerakligini, shayboniyzodalarni Hisordan, so'ngra Samarqanddan quvib chiqarishni endi Bobur zimmasiga olishi kerakligini elchiga qayta-qayta aytib ko'rди.

Lekin Shoh Ismoil ham Samarqandga intilmoqda edi, agar uning bu intilishi amalga oshmasa Bobur bilan ittifoq tuzishning qizig'i qolmas edi. Elchining gapidan buni sezgan Bobur muzokarani boshqa yo'nalishga burdi.

Shoh Ismoilning askarlari tog' yo'llarida qiynalib, minglab chaqirim ortiqcha yo'l yurib, Qunduz va Hisorga kelib yurishi ne kerak? Shoh qo'shini karvon yo'li bilan Termiz va Boysun orqali Samarqandga qarab otlansin. Bobur esa hozir Hisorga yaqin turibdi. Bir hamla bilan Hisorni ko'chmanchi sultonlar qo'lidan tortib olishga kuchi yetadi. Keyin u Samarqandga janub tomonidan yo'l ochadi va Shoh Ismoilning qo'shini bilan Shahrisabz - Qarshi atroflarida uchrashadi.

Mantiqan asosli bo'lgan bu fikrga shoh elchisi e'tiroz qilolmadi-yu, Boburning taklifini qabul qildi.

Bobur elchi bilan tuzgan bu bitimni Shoh Ismoilning tasdig'idan o'tkazish uchun Mirzoxonni Tabrizga vakil qilib yubordi-yu, o'zi Hindikush tog'ining shimoli-g'arbiy etaklariga to'plangan qo'shinlarini jangga tayyorlay boshladi.

Bahor oxirlab qolgan kunlarning birida Bobur Qosimbek bilan adir yo'lidan mo'g'ul beklarining qarorgohlariga otliq ketmoqda edilar. Shunda Qosimbek Boburni yo'ldan chetroqqa boshlab chiqib, bir shumxabarni aytdi.

Shoh Ismoil yuborgan shia dastorini Bobur ko'ziga surib elchiga quyuq va'dalar berganidan mo'g'ul beklari qattiq ranjigan emishlar, uni "choryorlardan voz kechib, imomiya mazhabiga o'tdi", deb fitna uyushtirgan emishlar. Bundan besh-to'rt yil burun Kobulda Egu Salim, Sherquli degan mo'g'ul beklari Boburga suiqaqd qilmoqchi bo'lgan paytlarida qo'lga tushgan, Bobur ularni yaqin tarafdorlari bilan qatl ettirgan edi. Shayboniyzodalardan aynib, yaqinda Boburga kelib qo'shilgan mo'g'ul beklarining orasida o'sha o'ldirilganlarning urug'doshlari bor bo'lib, ular kek saqlab yurgan ekanlar. Endi shu beklar yashirincha til biriktirib, Boburni Qunduzda o'ldirmoqchi yoki Kobulga quvib yubormoqchi emishlar. Uning o'rniga Boburning qo'lida o'sgan tog'avachchasi, marhum Olachaxonning o'n yetti yashar o'g'li Saidxonni taxtga chiqarmoqchi emishlar.

- Kimlar shunday qilmoqchi? Kimlar?! - deb Bobur g'azabdan titrab so'radi.

Qosimbek orqasiga o'girilib qaradi. Mulozim va xos navkarlar uzoqda qolgan, ovoz ularga eshitilmaydi. Shunday bo'lsa ham Qosimbek tovushini pasaytirib:

- Qambarali Salloh, Sayidali Shakma, - deb bir qancha fitnachilarning nomlarini aytdi.

- Iblislar! Qachongacha bular mening yelkamga tig' ururlar?! Andijondagi Ahmad Tanbal ham shu toifadan edi! Bas! Hammasini tuttiring! Pora-pora qilib, go'shtlarini quz'g'unlarga tashlaturmiz!

Qosimbek otining jilovini tortib, tog' etaklaridagi minglab o'tovlarga xavotir bilan ko'z yugurtirib chiqdi.

- Hazratim, qarang, bular juda ko'p. Navkarlari bilan yigirma ming!

Ko'p asrdan beri Movarounnahrda yashaydigan, turkiy tilda so'zlashadigan, musulmon dinini qabul qilib, uning xurofotiga qattiq berilgan bu mo'g'ul beklari va navkarlarining kasbi harbiy ish edi. Qaysi podshoh ulufani ko'proq bersa, qaysi jangdan o'lja yaxshiroq tushadigan bo'lsa, bularning ko'pini o'sha podshoh va o'sha jang o'ziga jalb qilar edi. Xisravshoh xizmatidan Shayboniyxonga o'tgan, uning mag'lubiyatidan so'ng Boburga kelib qo'shilgan bu yollanma askarlar beqarorlikka o'rgangan edilar. Agar Bobur fitnachi beklarni tuttirib jazolatadigan bo'lsa, ularning urug'-aymoqlari arazlab ketib qolishi, so'ng qasd olishning payiga tushishi aniq edi. Agar ichki urush boshlanib ketsa, keyin Bobur shayboniyzodalar qarshisida zaiflashib, yengilishi muqarrar edi.

Bobur shuni o'ylaganda qalbidagi g'azab o'rmini og'ir xavotirlik tuyg'usi egalladi.

- Mudom insofu imonga xilof xiyonatlar shu mo'g'ul beklaridan sodir bo'lur! Yana bular dinu maz-habni himoya qilmoqchilarmi?!

- Butun jaholat ana shundoq nodonlardan chiqadi-da, hazratim! Qulingiz ana shu johillarning kayfiyatini sezib, dastorni olmag, degan edim.

- Lekin olmay ilojim bormidi?

- Yo'q edi, hazratim, siz mutlaqo to'g'ri qildingiz! Endi buni hammaga yaxshilab uqtirish kerak. Mo'g'ullarning orasida ham yaxshilari bor, fitna tayyorlanganini menga mo'g'ul avlodidan chiqqan tog'avachchangiz Saidxonning o'zi kelib aytdi. "Hazratimdan iltimos qiling, iloji bo'lsa meni Andijonga yuborsinlar", dedi.

- Lekin Saidxon... bergan tuzimizni oqlabdir... Durust!

- Boshqa insofliq mo'g'ullar ham ko'p, hazratim. Siz bir pora yomon beklarning fitnasidan ko'p ma'yuslanmang. Faqir chorasini o'ylab qo'ymishmen.

- Xo'sh, qani?

- Saidxon sizga sadoqatini isbot qildi. Uni xon ko'tarmoqchi bo'lgan besh-o'nta fitnachi beklarga bir-ikki ming navkarlari bilan ruxsat beraylik. "Bor, Andijonni shayboniyzodalardan himoya qilib ol!" deyligu hammalarini Qorategin orqali jo'natib yuboraylik. Shu bilan biz ham fitnachilardan xalos bo'lurmiz, ular ham istagan xonlarning xizmatiga o'tib tinchirlar.

- Qolganlari yana bir kun xiyonat yo'lga o'tsa-chi?

- Qolganlari bilan keyin men o'zim yakkama-yakka gaplashib chiqurmen. "Podshohdan gunohlaringni so'rab oldim, bir marta shafe bo'ldim, ikkinchi marta bo'lmasmen", deb tushunturmen. Bu ham kifoya qilmasa, shubhaliroqlarining ketiga ziyrak xufyalardan qo'yib qo'rganmen. Agar yana buzuqlik qilsalar, unda tutib kelturmen, keyin istaganingizcha jazo berursiz!

4

Nihoyat, barcha rejalar gaplashilgan tarzda amalga oshdi-yu, Boburning mo'g'ullar bilan birgalikda yigirma besh mingdan oshadigan qo'shini yoz kunlarida Amudaryoning Panj deb ataladigan yuqori oqimidan o'tib, Ko'lob orqali Vaxsh vodiysiga yo'naldi.

Shayboniyzodalar Shoh Ismoil qo'shinining Termiz tomondan kelayotganini, ular Bobur askarlari bilan qo'shilsa, yengish mushkul bo'lishini bilar edilar. Shuning uchun ular Ubaydulla Sulton boshliq bir qism qo'shinlarini Qarshi va Samarqandda qoldirishib, asosiy kuchlarini Hisorga yig'ib keldilar. Temur Sulton, Jonibek Sulton, Hamza Sulton va Mamat Sulton boshliq o'ttiz ming otliq qo'shin cho'l va vodiylardan chiqib, baland tog' oraliqlariga shitob bilan ko'tarilib kelmoqda edi. Ular Bobur qo'shinini Vaxsh daryosidan o'tkazmaslikka intilar edilar.

Biroq yuqoridan tez tushib kelayotgan Bobur butun askarlari bilan Vaxsh bo'yiga dushmanidan ancha oldin yetib bordi va Puli Sangin[6] degan ko'prikdan o'tdi. So'ng odam oyog'i tegmagan tik qoyatoshlar va zovlar orasidagi bahaybat daraning dahanasini[7] va harbiy jihatdan qulay balandliklarni egallab oldi. Pastdan yopirilib chiqib kelgan yov qo'shini torgina yo'l bilan daraning ichiga kirishga jur'at etolmay to'xtadi.

Sultonlar ot ustida turib ancha vaqt kengashganlaridan keyin Temur Sulton boshliq o'n mingtacha askar daraning o'ng tomoniga o'tdi-yu, Bobur turgan balandlikka orqadan aylanib kelmoqchi bo'ldi. Temur Sultonning orqadan chiqib kelib to'lg'ama ishlatishini Saripul jangida ko'rgan Bobur uning niyatini fahmlab qoldi. Darhol Mirzoxon boshliq o'n ming otliqni yov aylanib o'tayotgan tomonga jo'natdi. Aylanib o'tayotganlardan ko'ra to'g'ridan borayotganlar mo'ljallangan joyga tezroq yetdilar va balandlikning Vaxsh daryosigacha borib taqaladigan hamma muhim nuqtalarini ishg'ol qildilar.

Vaxsh uchurimli qoyalar orasidan shunday dahshat solib oqar ediki, uning qirg'og'ini yoqalab o'tib bo'lmas edi. Temur Sulton qarshisidan chiqqan askarlarning safini yorib o'tmoqchi bo'lib, peshingacha jang qildi, lekin muxolif tomon yuqoridan tosh yumalatib, o'q yog'dirib, ularga yo'l bermadi.

Ochiq cho'llarda o'sgan, tekis vodiylarda dadil harakat qiladigan sultonlar hammayog'i bekik daralar va tik qoyatoshli tog'lar orasida juda qiynalib qoldilar. Ularning dashtiy otlari ham tog'da durust chopolmas edi. Ba'zilari tik yonadan tushayotganda tog'da yurishga mo'ljallanmagan quyushqon va ayillari uzilib ketar, egalari otlaridan yiqilib tushishar edi. Shunday yiqilib tushganlardan birini tutib olib, Boburning oldiga "til" tariqasida keltirdilar. Bobur "til"ni so'roq qildirib, shayboniyzodalar orasida ularning eng iste'dodli sarkardasi bo'lgan Ubaydulla Sulton yo'qligini, boshqalari durust-roq olishishning epini topolmay, chekinishga ham jur'at etolmay, ikkilanib turganini aniqladi.

Bobur yov qo'shini saflanib turgan pastlikning yaqinida suv yo'qligini bilar edi. Havo issiq. Kuni bo'yi yugurib-elib charchagan odamlar va otlar halizamon chanqab, suv qidirishga tushishi muqarrar. Suv esa yov turgan joydan besh-olti chaqirimcha orqada edi.

Kech kirib, kun bota boshlaganda Bobur odamlariga: "Bugun endi jang bo'lmadi, ertani kutamiz", deganday qilib, otidan tushdi. Tepalikda Boburning yonida turgan mingdan ortiq askarlar ham otdan namoyishkorona tusha boshladilar.

Buni daraning tashqarisidagi shayboniyzoda sultonlar ko'rib turardilar. Lekin daraning ichida - sultonlarga ko'rinmaydigan joyda Boburning asosiy kuchlari otdan tushmay, saf tortib, hujumga shaylanib turar edilar.

Tepalikda turgan Bobur yon-veridagi barcha navkarlari bilan kechki paytda otdan tushganini va navkarlar safini tarqatib yuborganini ko'rgan sultonlar "bugun chindan ham jang bo'lmaydi" deb o'ylagan bo'lsalar kerak. Ular ham saflarini buzib, ba'zilari otlarini yetaklagan holda orqaga burilishdi va suv izlay boshlashdi.

Boburga shu kerak edi. U sakrab otiga mindi-yu, dara ichida yovga ko'rinmay tayyor turgan bek va nav-karlariga qarab qichqirdi: - Yog'iy chekindi! Zafar bizniki bo'lur! Ta'qib eting! Bu buyruq og'izdan-og'izga o'tib, bir lahzada butun saflarga tarqaldi. "Yov qochsa botir ko'payadi" deganlaridek, yov chekinganiga ishongan daradagi askarlar dahana tashqarisiga sherday dadil hamla qilib chiqdilar. Bobur ham qilich yalang'ochlab, tepadagi tug'bardolari va xos navkarlari bilan pastga otildi.

Shayboniyzodalar dara ichidan va tepadan tog' ko'chkisiday otilib tushib kelayotgan o'n besh ming qo'shin qarshisida shoshib qoldilar. Ular buzilgan saflariga qaytadan tartib berishga ulgur olmay, vahima ichida qochishga tushdilar.

Bu qochishni o'ng tomonda Mirzoxon bilan olishayotgan Temur Sultonning odamlari ham ko'rdilaru yakkalanib, qurshovga tushib qolishdan qo'rqib, narigi bir daraga qarab chekindilar.

Bobur xos navkarlari bilan birga yovning asosiy kuchlarini ta'qib qilib bormoqda edi. G'ira-shira qorong'ilik tushganda uning Muhammad Sulton Do'lday degan beki Hamza Sultonning qo'shinini tor-mor qilib, o'zini asir olib keldi. Xufton kechroq Xo'ja Kalon boshliq navkarlar Mahdi Sultonni ham qo'lga tushirib keldilar.

Qorako'l va Andijonda bo'lgan ko'pgina qirg'inlarning sababchilari mana shu sultonlar edi. Bobur ularni o'limga hukm qildi.

5

Tiniq kuz osmonida oq ipakdan ham nafis mezonlar uchadi. Samarqand bog'larida katta dona anorlar yetilgan, sohibi uzumlar va naqsh olmalarning eng shirinlari qolgan payt. Shaharning barcha darvozalari ochiq, kirdi-chiqdi bemalol. O'n kundan beri

Samarqandda na qo'shin bor, na bir hokimiyat. Shayboniyzodalar Vaxsh bo'yida Boburdan yengilganlaridan keyin G'uzor va Qarshi atroflarida yana astoydil bir jang qilmoqchi bo'lib, kuch to'plab ko'rdilar. Biroq Boysun tog'laridan narida Bobur qo'shiniga Shoh Ismoil yuborgan o'ttiz ming qizilbosh askari kelib qo'shilgani ma'lum bo'lgandan keyin sultonlar ikkinchi marta mag'lubiyatga uchrashdan qo'rqdilaru Qarshi, Buxoro va Samarqandni jangsiz tashlab chiqdilar. Faqat ular dushmanlariga zaxira qoldirmaslikka tirishib qo'llariga tushgan hamma ot-ulov, mol-hol, don-dunni talab olib ketdilar. Shu munosabat bilan ko'chmanchi qabilalarning yana bir talon-torojini boshdan kechirgan va ularga qarshi nafrati benihoya oshgan o'troq aholi endi butun najotni Boburdan kutib, uning yo'lga umid bilan ko'z tika boshladi.

Bobur ittifoqdoshlari bilan G'uzordan Qarshiga, undan Buxoroga o'tgan, bu qo'rg'onlarga ishonchli odamlarini qo'yib, endi Samarqandga kelmoqda edi. Bundan xabar topgan samarqandliklar Choraha darvozasini, unga kelib kiradigan Buxoro yo'lining ikki chetini dorpech, gilam va palaklar bilan bezatdilar. Yo'l bo'yiga o'nlab muvaqqat do'konlar qurildi, hayit kunlaridagi kabi sayil boshlandi.

Shaharning eng obro'li odamlaridan yigirma-o'ttiztasi qo'rg'on kalitlari va qimmatbaho peshkashlar bilan Boburni bir kunlik yo'lda peshvoz oldilar. Ertasi kuni Bobur saf-saf otliq qo'shin oldida mulozimlari bilan Samarqandga yaqinlashar ekan, yo'lning ikki bo'yini xaloyiq tutib ketganini, hammayoq bayram tusini olganini, tom ustlarida, darvoza oldilarida karnaylar va naqoralar chalinayotganini ko'rdi.

Boburning Hisordagi g'alabasi sharafiga yozilgan she'riy ta'rixlar[8], uning Samarqandga kelishini qutlaydigan satrlar xattotlar tomonidan yirik-yirik harflar bilan oq ipak matolarga yozilib, yo'l bo'ylariga, do'kon tepalariga, qo'rg'on ichining ko'zga ko'rinarli joylariga osib qo'yilgan edi. Bobur xor-zor bo'lib chiqib ketgan vatanida bunchalik izzat-ikrom bilan qarshi olinishini xayoliga keltirmagan edi. U mavkabi bilan shaharning markaziy xiyobonidan Ko'ksaroyga qarab o'tayotganda Ulug'bek madrasasining baland peshtoqi va minoralari ustida qo'shkarnaylar chalib, naqoralarni sayratib, quvonch bildirayotgan vatandoshlarini ko'rdi. Shunda birdan eti jimirlab, ko'ziga yosh keldi. Yonida borayotgan Qosimbekka qarab:

- Ishongim kelmas, tushimmi bu, o'ngim? - dedi.

- O'ngingiz, hazratim! O'ngingiz!

Xos navkarlardan sal keyinroqda sallalariga qizil o'tag'alar qadalgan Shoh Ismoilning beklari Ahmadbek so'fi o'g'li, Shohruhbek Afshar, Muhammadjon eshik og'asi o'z mulozimlari bilan bir to'p bo'lib kelmoqda edilar. Ular ot ustida g'oliblarga xos viqor bilan o'tirishar, yuzlaridan: "Biz bo'lmasak Bobur Samarqandga qaytib ko'rsin edi!" degan bir ma'no anglashilar edi.

Samarqandliklar esa butun karnay-surnaylarini Boburga qaratib chalishardi. Shoh Ismoilning bek va navkarlari xaloyiq oldidan o'ta boshlaganda karnaylar va naqoralar birin-ketin tinib qolardi. Qizilboshlarning shafqatsiz ishlari va shia mazhabini zo'rlik bilan tarqatish borasidagi harakatlari Samarqandga juda vahimali ovozarlar tarzida yetib kelgan edi. Shaharning sunniy aholisi saf-saf bo'lib o'tayotgan qurolli shialarga xavotirli, noxush nazar bilan qarashardi. Xaloyiqning sovuq munosabatidan qizilbosh beklarining qovoqlari osilib borar, Boburga ko'rsatilayotgan izzat-ikromlar ularning g'ashlarini keltirardi.

Bunday murakkab holatlar Qarshi va Buxoroda ham bo'lgan edi. Bobur vatandoshlarining mehmondo'stlik tuyg'usini uyg'otish uchun shu kuniyoq Samarqandning maydon va ko'chalariga jarchi chiqartirib: "Shoh Ismoilning g'oziyarlari bizning mo'tabar mehmonlarimizdandir!" deb e'lon qildirdi. So'ng quvonchli ayyom munosabati bilan mehmonlarga va shahar aholisiga uch kungacha osh berishni buyurdi.

Bobur va uning odamlari bundan o'n yil muqaddam qamalda qolib, ochlikdan intihosiz mashaqqatlar chekkan Bo'stonsaroyda, mahalla va guzarlarda, bog' va sayrgohlardagi yuzlab tandirlarda osiyogi nonlar, shirmoylar, patirlar, chavatilar yopildi, minglab tovoq oshlar tortildi, behisob ko'p qo'ylarning go'shtlaridan qovurdoqlar, kaboblar, sho'rvalar tayyorlandi, asil chog'irlarga to'la xumlar ochildi.

Bobur har kuni mehmonlari va musohiblari bilan chog'ir ichib xursandchilik qilar edi. To'y-tomoshga ustiga yana to'rt tarafdin xushxabarlar kelib turardi. Andijon, Marg'ilon, O'sh va O'zgan hammasi birin-ketin shayboniyzodalar hukmidan chiqib, Bobur tomoniga o'tgan edi. Janubda Qunduz, Kobul, G'azna barchasi endi Boburning qalamravidagi yagona mamlakatga aylangandi. Uning nazarida, hayotining eng baxtli davri boshlangan, barcha orzulari endi bekamu ko'st ro'yobga chiqishi kerak edi. Biroq bu baxtning juda omonat, juda muvaqqat ekanligi eng avval masjid bilan bozorda bilindi.

Samarqand qo'rg'onining Ohanin darvozasi yaqinidagi ulkan marmar masjidning tekis tosh to'shalgan sahniga yigirma ming namozxon to'plangan. Bugungi juma namozida xutba qanday o'qilishini ko'pchilik samarqandliklar o'z quloqlari bilan eshitgilari keladi. Chunki: "Bobur podshoh shialar tomoniga o'tganmish, choryorlardan yuz o'girib, o'n ikki imomni tan olganmish!" degan mish-mishlar ko'paygan, Boburni quvonib qarshi olgan sunniy mazhabidagi odamlar, bu ovozga ishongilari kelmas, biroq uning muxoliflari aholining asabiga tegadigan mish-mishlarni tobora ko'p tarqatishar edi. Bugun jome masjidida o'qiladigan xutba bu ovozalarning qanchalik rost, qanchalik yolg'onligini aniqlab berishi kerak edi - qoidaga binoan, xutbaga yoki choryorlarning nomi, yoki o'n ikki imomning nomi, albatta, qo'shib o'qilar edi. Buni biladigan odamlar jome masjidining ich-tashini to'ldirib yuborgan edilar. Xutba o'qilishiga bir soat qolganda masjid sahnida bo'sh joy qolmadi. Shundan keyin eshik va darvozalar oldida turgan qurolli soqchilar ichkariga hech kimni kirgizmay qo'ydilar.

Bir vaqt masjidning orqa eshigidan sadrlar suduri Xo'ja Xalifa, Bobur, Qosimbek va uch-to'rta qizilbosh beklar kirib kelishdi. Bobur masjidning ich-tashiga odam benihoya ko'p to'planganini ko'rib, yuragi iztirob bilan "shig'" etdi. Bu odamlar uning hozir qilmoqchi bo'lgan qaltis ishi muvaqqat bir chora ekanini tushunisharmikan?

Mana shu vaziyatda eng to'g'ri yo'l - shoh qo'shinini "otang yaxshi, onang yaxshi", deb silab-siypab, vataniga jo'natib yuborish edi. Avvaldan kelishilgan shartlarga binoan, Bobur Shoh Ismoilni oliy hokim deb e'lon qilishi, xutbaga uning va o'n ikki imomning nomini qo'shib o'qitishi, keyin shohning nomidan pul zarb qilishi kerak edi. Shu shartlar bajarilsa, Shoh Ismoilning beklari o'z qo'shinlarini Movarounnahrda olib chiqib ketishga ko'nar edilar. Yuqoridagi shartlarni xo'ja-ko'rsinga bo'lsa ham bajarib, begona qo'shindan tezroq xalos bo'lish to'g'riroq ekanini Qosimbek ham, boshqa sirdosh a'yonlar ham tushungan edi. Xo'ja Xalifa ham bugungi xutbani Bobur istagan tarzda o'qishga rozi bo'lgan edi. Rejaga binoan, Xo'ja Xalifa samarqandlik sunniy namozxonlarning g'azabiga qolmaslik uchun choryorlarni umumiy bir tarzda nomlarini tilga olmay aytib o'tishi, o'n ikki imomni esa qizilbosh beklarni qoniqtiradigan ohangda nomma-nom tilga olishi kerak edi.

Uzun mosh-guruch soqoli kindigiga tushadigan Xo'ja Xalifa barcha qavmlarning oldida turib, juma namozini o'qidi-yu, keyin qo'lga hassasini olib, masjid to'ridagi marmar zinapoyali minbarga ko'tarila boshladi.

Yigirma ming namozxon hammasi jim. Masjid sahnini to'ldirgan odamlarning hammasi go'yo o'zlarining sunniy mazhablarini namoyish qilmoqchi bo'lgandek boshlariga to'rt o'ramlilik sallalar o'ragan edilar. Sunniy sallalarning sanoqsiz ko'pligidan g'ashi kelgan elchi Xo'ja Xalifaning boshidagi dastorga qaradi. O'ramlari to'rttadan ko'p, ammo o'n ikkita ham emas. Sanab bo'lmaydi. Muhammadjon eshik og'asi Bobur va Qosimbekning boshlaridagi sallalarga qaradi. Bularning o'ramlari ham to'rttadan ko'p, ammo o'n ikkitadan oz. Bu sallalar shunday o'ralganki, o'ramini sanash mumkin emas.

Muhammadjon eshik og'asi bunda qandaydir ma'no borligini sezib, sergaklandi. Nahotki Bobur Qunduzda bergan va'dasini bajarishdan bosh tortmoqchi bo'lsa?

Muhammadjon eshik og'asi Xo'ja Xalifaning harakatlarini sergak turib kuzata boshladi. Masjid sahnidagi odamlar ham nafaslarini ichlariga yutib, xutbaning boshlanishini kutmoqda edilar. Umumiy jimlikda Xo'ja Xalifaning yo'g'on tovushi allanechuk titrab, iz-tirobga to'lib eshitildi:

- Bismilla-ahu rahmo-onur rahim!

Minbarda turgan Xo'ja Xalifa yigirma ming sunniy namozxonning o'ziga sergaklanib tikilayotganini ko'rdi-yu, tizzasi ham qaltiray boshladi. Mana, u olloh sha'niga, payg'ambar sha'niga bitilgan surani o'qib tugatyapti. Endi choryorlar tilga olinishi kerak. Nahotki, Xo'ja Xalifa - yoshlikdan sunniy mazhabida choryorlarga zo'r e'tiqod bilan tarbiyalangan odam endi shuncha namozxonning umidini puchga chiqarsa? Uning qarshisida yigirma ming salla turibdi. Bu sallalardan har birining qatlarida choryorlarning ruhi yashashiga Xo'ja Xalifa bolalikdan ishonadi. Hozir namozxonlarning boshlari sabrsizlik bilan qimirlaganda Xo'ja Xalifaga salla o'ramlaridagi arvohtar qimirlaganday tuyuldi. Agar u choryorlarga hurmatsizlik qilsa, arvohtar urib ketadiganday bo'ldi.

Yo'q, Xo'ja Xalifa choryorlarning arvohtidan qo'rqadi. Shuning uchun:

- Choryori bosafolar Hazrati Abubakir! Hazrati Umar! - deb hozir aytishi kerak bo'lmagan nomlarini birdan xutbaga qo'sha boshladi.

Boburning orqasida turgan minglab namozxonlarning quvonch bilan yengil nafas olgani eshitildi. Muhammadjon eshik og'asining esa rangi o'chib ketdi. Uning narigi yog'ida turgan Shohruhbek Afshar qilichining sopini changallab, minbarga tomon intildi.

Shialar Abubakir, Umar va Usmonni bugungi tirik dushmanlaridek yomon ko'rishar, masjidida ularni ulug'lagan har bir sunniyni chopib tashlagilari kelar edi. Hirotning jome masjidida choryorlarni ulug'lagan Zayniddin degan xotibni qizilboshlar namozxonlarning ko'zlari oldida qilich bilan chopib parchalab tashlaganini Bobur eshitgan edi. Hozir u Shohruhbekni biligidan olib, iltimoskorona tovush bilan:

- Bek janoblari, sabr qiling, sabr! - dedi. Bu orada Xo'ja Xalifa choryorlarning nomini aytib bo'ldi-yu, qizilboshlar sevadigan imomlarni xutbaga qo'sha boshladi.

- Hazrati Imom Hasan! Hazrati Imom Husayn! Hazrati Zaynaliddin Ali!

Shohruhbek Afshar bu nomlarni eshitib qo'lini qilichining sopidan oldi-da, qatorga qaytib kirdi. Ammo orqadagi namozxonlar orasida shunday bir asabiy shovur-shuvur boshlandiki, Xo'ja Xalifa qolgan imomlarning nomini baqirib aytishga majbur bo'ldi. Orqadan kimdir:

- E, bas, bas! - deb qichqirdi. Biroq namozxonlar orasiga tartib o'rnatish uchun qo'yilgan devqomat navkarlardan biri "bas!" deb qichqirgan odamning og'zini ulkan kafti bilan bekitib, bo'ynidan sudrab olib chiqib ketdi.

Xotib o'n ikki imomni nomma-nom sanab bo'lib, ularning muqaddas ishini bugun davom ettirayotgan sohibi zamon Shoh Ismoil Safaviyni maqtab so'zlay boshlaganda, masjid sahni yana ham asabiyroq junbushga keldi. Faqat Xo'ja Xalifa Boburni Movarounnahrning podshosi, deb e'lon qilganda shovqin xiyol bosildi.

Xutbadan so'ng uy-uyiga tarqalgan namozxonlarning ba'zilari: "Bobur mirzo Movarounnahrning podshosi bo'ldi, taxtini kelgindiga bermadi", deb tasalli topmoqchi bo'lsa, boshqalar:

- Pok mazhabimizga rofiziylilik aralashdi, - deb shivirladi. - Harom bo'ldik! Choryorlarning qarg'ishiga qoldik! Yana qimmatchilik bo'lgay! Yana ocharchilik boshlangay!

* * *

Bobur qizilboshlarning shartlarini ado etib, ularni tezroq jo'natib qo'yish uchun Shoh Ismoil in'om qilgan o'sha mashhur dastorni taxtga chiqqanda boshiga kiyib ko'rinish berdi. So'ng Shoh Ismoilning tamg'asi bilan bir necha ming tanga pul zarb qildirib, bu pullarni qizilboshlarning o'zlariga tarqatdi.

Shu munosabat bilan shaharu qishloqlarda har xil mish-mishlar avvalgidan ham ko'payib ketdi. Go'yo afsonaviy kitoblarda bitilgan Ya'juj-Ma'jujlar mana shu qizilboshlar emish. Bobur qizilboshlarning sallasini Ko'ktoshga kiyib chiqqanda muqaddas toshning bir cheti yorilib ketgan emish. Endi Shoh Ismoil Samarqandga kelib mana shu Ko'ktoshga chiqarmish. O'shanda qiyomat-qoyim boshlanarmish.

Shayboniyzodalar Samarqandda qoldirib ketgan mulla va darvish kiyimidagi xufiyalar mahalla-kuyalarda, bozorlarda vahimali ovozal tarqatib, shia-sunniy nizolarini mumkin qadar alangalantirishga tirishar edilar. Bozorda narx-navo oshib ketayotganini ham shialarning kasofatidan ko'rayotgan omi kishilar qizilboshlarga nafrat bilan qarar edilar.

Bitimdagi shartlar bajarilgandan keyin qizilboshlar yurtlariga qaytib ketishga hozirlana boshladilar. Ularning besh-oltitasi Samarqandning Chorsusidagi atlas do'koniga sovg'a sotib olish uchun keldi.

Bozor kuni. Chorsuda odam juda ko'p. Qizilbosh navkarlar yetti xil rang bilan tovlanayotgan Samarqand atlasiga xaridor bo'lib qolishdi. Mulla yoqa ko'ylak kiygan semiz bazzozga qarab, to'rt kiyimlik atlas kesishni buyurishdi.

Bazzoz yog'och gazni qo'lga oldi-yu, qizilbosh navkarlarga istehzoli ko'z tashlab:

- Avval pulingni ko'rsat, - dedi. - Aqchang qandoqa? Tangang?

Katta cho'girma kiygan bir yigit charm hamyonidan uch-to'rtta kumush tanga olib, bazzozga berdi.

Bazzoz tangalarning old tomoniga Shoh Ismoilning tamg'asi orqa tomoniga shia imomlarining nomi zarb berilganini ko'rdi-yu, qo'rqib ketdi. U sunniy mullalarning: "Shia puli harom, uni olgan odam choryorlarning qarg'ishiga uchraydi", degan gaplarini eshitgan edi. Shuning uchun qo'lga tangani emas, zaharli chayonlarni olganday jirkanib va shoshib tangalarni egasiga qaytardi.

Beliga qilich va xanjar taqqan devqomat qizilbosh navkar avval kaftidagi yangi kumush tangalarga, so'ng bazzozga taajjub bilan tikildi.

- Ne o'ldi?! Bu oqchada ne illat va-ar?

- Bizda bu tangalar o'tmaydi. Hech kim olmaydi.

- Nechun olmassan? Nechun? - kuyib-pishib so'radi qizilbosh navkar.

- O'tmaydi.

- Nechun o'tmas?!

Bu savolga chetroqda turgan bezorinamo bir yigit javob berdi:

- Kelgindilarning puli harom!

- Harom?! - deb qizilbosh navkar haligi yigitga qarab intildi. Ammo u yigit o'zini bozor to'la xaloyiqning orasiga urdi. Shunda do'konlar orasidan kimdir qizilbosh navkarga tosh otdi:

- Rofiziylar, ket yurtingga! - degan tovush eshitildi.

Ko'zlaridan olov chaqnayotgan ikkinchi qizilbosh bazzozdan tahdid bilan cho'zib so'radi:

- Bizim aqchani olmas-sa-an?!

Bazzoz endi uning g'azabidan qo'rqib, muloyimroq gapirdi:

- Olsam, kuygaymen, mehmon. Biz eski aqchada savdo qilishga o'tganmiz.

- Eski aqcha? Shayboniyxonning aqchasi kerakmi?

Hozir Samarqand bozorida chindan ham Shayboniyxon chiqargan tangalar yaxshi o'tardi. Bu tangalarga sunniylar sig'inadigan choryorlarning nomi bitilgan edi. Savdogarlar uchun bundan ham muhimi - Shayboniyxon tangalarining vazni og'irroq, demak, qiymati balandroq edi.

Shayboniyxon o'limidan uch-to'rt yil burun Hirotdan to Toshkent va Turkistongacha bo'lgan viloyatlarda pul islohoti o'tkazgan, raqiblaridan moliya sohasida ham ustun kelish uchun o'z tangalarining og'irligini temuriylar chiqargan tangalarning vazniga nisbatan bir dang[9] oshirgan edi. Shuning uchun hozirgacha butun Xuroson va Movarounnahr bozorlarida Shayboniyxon tangalarining xaridori ko'proq edi. Lekin bazzoz g'azabi kelib turgan qizilbosh navkariga buni ochiq aytmadi.

- Shayboniyxon yo'q, o'lgan, - dedi.

Shu payt kimdir uzoqdan:

- Samarqandni bo'shat, kelgindi! - dedi-yu, do'kon oldida turgan qizilboshga kesak otdi. Kesak uning telpagiga tegib ushaldi-da, changi yuziga tushdi. Xaloyiq orasidan allakimlarning kulgani eshitildi. Qizilbosh navkar egri qilichini qinidan sug'urib, kesak otgan odamni ko'zlari bilan qidirdi, ammo topolmadi. So'ng yana semiz bazzozga yuzlandi. So'zining oxirgi bo'g'inini cho'zib so'radi:

- Shoh Ismoilni aqchasin almas-san?

Bazzoz uning qilichidan qo'rqib, titrab gapirdi:

- Men olsam baloga qolamen.

Qizilbosh yana bir marta:

- Almassa-an?! - deb cho'zib so'radi-yu, keyin chetdan otilgan tosh va kesaklarning alamini ham bazzozdan olib uning yelkasiga bor kuchi bilan qilich urdi. O'tkir qilich bazzozning go'shtdor yelkasini bo'ynining oldidan kindigigacha kesib tushdi. Shunda ikkinchi qizilbosh ham qilichini yalang'ochladi-yu, cho'kkalab qolgan bazzozning boshini bir zarb bilan tanasidan judo qildi. Semiz bazzozning boshsiz bo'ynidan sharillab otilgan qon do'kon ichidagi atlaslar va ipak matolarga sachradi.

Buni ko'rgan odamlar qiy-chuv ko'tarib, vahima ichida qocha boshladilar.

6

Shia-sunniy nizolari bunday qonli to'qnashuvlarni tobora ko'p keltirib chiqarayotgani qizilbosh beklarni ham tashvishga solib qo'ydi. Bobur o'zining Shoh Ismoil bilan tuzgan ittifoqiga sodiq ekanini ularga qayta-qayta uqtirib, nufuzli beklarga qimmatbaho sarupolar, otlar, oltin-kumush pullar in'om berib, nihoyat, qish chillasi chiqqanda o'ttiz ming qo'shinni Movarounnahrdan Eronga jo'natib yubordi.

Shundan so'ng Samarqand ancha tinchib qoldi. Toshkent, Xo'jand, O'ratepa ham shayboniylar hukmidan chiqib, Bobur tomoniga o'tganligi haqida xushxabarlar keldi. Qizilboshlarni uch oy davomida boqish va qimmatbaho sovg'alar bilan kuzatish paytida ancha bo'shab qolgan xazina o'sha shaharlardan kelgan peshkashlar bilan yana ancha to'ldi.

Samarqand bog'lari oq-pushti bodom gullari bilan bezana boshlagan ilk bahor kunlarida Bobur bir to'p yaqinlari bilan o'tlanib, Ulug'bek rasadxonasi tomonga sayrga chiqdi.

O'ntacha qo'rchi navkarlarni to'riq qashqa ot mingan Tohir boshqarib bormoqda edi. Oq otliq Boburning ikki yonida Qosimbek bilan marg'ilonlik Xo'ja Kalonbek. Ulardan orqaroqda o'tgan hafta Hirotdan kelgan mavlono Fazliddin yuvosh qora otga minib o'ychan kelmoqda. Ichki beklar orasida munshi ham, maktab-madrasa ishlari bilan shug'ullanuvchi bir mudarris ham bor. Otliqlar Obirahmat arig'iga yetmay Bog'i Maydon tomonga burildilar. Ulug'bek zamonida juda obod va mashhur bo'lgan, bundan o'n besh yil oldin ham fayzlik turgan Bog'i Maydon shayboniylar davrida qarovsiz qolib, ichki ariqlari bekilib ketgan, suvsizlikdan ko'pgina daraxtlar qurib qolgan edi. Ikki qavatlik naqshin ko'shk - Chinnixonaning shiftidan tomchilar o'tib ajoyib rasmlarning anchasi o'ngib ketgan edi.

Bobur buning hammasini ko'rib chiqqach, mavlono Fazliddinga yuzlandi:

- Mavlono, biz sizni Hirotdan chorlab keltirganda yangi qasrlar, chorbog'lar qurdirish umidida edik. Ammo olamga mashhur qadimiy obidalarimizning bu ahvolini ko'rib, o'zingiz ham taassuf etsangiz kerak!

- Hazratim, Ulug'bek mirzoning olamda yagona rasadxonasi ham mana shu Chinnixona kabi tashlandiq ahvoldadir, - dedi mavlono Fazliddin. - Kecha ko'rib ko'nglim vayron bo'ldi. Oltmish yildan beri qarovsiz. Nodir asbob-olotlari talangan. Devorlaridan koshinlari, marmar toshlari ko'chirib ketilgan. Shu ahvolda tashlab qo'yilsa uch oshiyonlik rasadxona ko'p vaqt o'tmay xarobaga aylanur.

- Demak, shoshilinch choralar ko'rmog'imiz darkor, janob Qosimbek. Bizning xos me'morimiz mavlono Fazliddin qanday mablag'u ko'mak talab qilsalar beraylik, Ulug'bek mirzodan yodgor qolgan Chinnixonayu rasadxonalar darhol ta'mir etilib, aslidek tiklansin.

Qosimbek yengil bir ta'zim bilan:

- Hazratim, amringizni jonim bilan ado etgaymen! - dedi. - Chinnixonani ta'mirlash uncha mushkul emas. Bog'ning ko'milib ketgan ariqlarini ham ochgaymiz, gullar o'stirurmiz.

- Navro'z bayramigacha ulurgaymisiz? - so'radi Bobur. - Bu yilgi Navro'z bazmini mana shu Chinnixonada o'tkazaylikmi, a, janob Kalonbek?

Ichkilik bazmlarini yaxshi ko'radigan Xo'ja Kalonbek mamnun jilmaydi:

- Dono fikr aytdingiz, hazratim! - dedi. - Samarqandda bog'bonlaru naqqoshlar yetarlik. Hamma hunarpeshalarga mavlono Fazliddin sarkor bo'lurlar. Navro'zgacha bu bog' obod qilinmog'i kerak.

Mavlono Fazliddin qo'lini ko'ksiga qo'yib, Boburga yuzlandi:

- Chinnixonani tiklash mumkin, hazratim, ammo rasadxonani ne qilurmiz?

- Uni ham tiklamoq zarur, janob Qosimbek, - dedi Bobur.

Qosimbek rasadxonani tiklashdan qo'rqardi. Chunki shayxlar so'nggi o'n yilliklar davomida rasadxonani dinsizlar makoni deb la'natlab, avom xalqni shunga ishontirib qo'ygan edi. Agar Bobur rasadxonani qayta tiklab, yana ishga solib yuborsa, Ulug'bekning boshini yegan qora kuchlar uning joniga ham qasd qilishi mumkin edi. Qosimbek shuni o'ylab:

- Hazratim, yotgan ilonning dumini bosmaylik, - dedi. - Rasadxonani ta'mirlaganimiz bilan unda ish olib boradigan yetuk olimlarni qaydan topgaymiz? Oltmish yildan beri kekxa avlod olimlar o'lib, yoshlari boshqa yurtlarga ketib qolmishdir.

- Ketganlarini chorlab keltirish mumkin, janob Qosimbek, - dedi Bobur va munshiga yuzlandi: - Bizning nomimizdan qadag'alar biting.

Munshi darhol qo'ynidan daftar-qalam olib, tikka turgan ko'yicha yoza boshladi.

- Ulug'bek yaratgan falakiyot amaliy ilmidan xabardor olimlar Hirotdami, Rumdami, Tabrizdami, qayerdagi bo'lsalar, bizning nomimizdan ularni Samarqandga taklif eting. Rasadxonani qayta ochmoqchi ekanligimizni, kimda-kim Mirzo Ulug'bekning buyuk ishini davom ettirmoqchi bo'lsa barcha imkoniyatlarni yaratib berajagimizni ma'lum qiling. Agar kelsalar yo'l xarajatlarini biz zimmamizga olurmiz. Bu qadag'alarni elchilarimiz orqali Hirotgacha ham, Rumgacha ham tezda jo'natmoq sizga topshirildi, janob munshi!

Munshi Bobur aytganlarini daftariga yozib bo'lib:

- Amringizni bajarishga darhol kirishurmen! - deya ta'zim qildi-da, Chinnixonadan pastga tushib ketdi.

Mavlono Fazliddin sarkor bo'lib, Bog'i Maydonning ko'milgan ariqlarini qayta kavlatishda, qurigan daraxtlarni olib tashlab, o'rniga maysa va gullar o'stirishda, Chinnixonani ta'mirlab orasta qilishda uncha qiynalmadi - insof bilan haq to'lansa ishlab charchamaydigan hunarpeshalar, bog'bon va dehqonlar juda ko'p edi. Lekin ustalarni rasadxonaga olib borib ishlatish va uch qavatli ulug'vor doirashakl binoning nuragan, buzilgan joylarini ta'mir etish benihoya mushkul bo'ldi. Tepadan yer qa'riga tushib ketgan yarim doira shaklidagi zinapoyalarga yaqin borgan ustalar xuddi hozir jahannam qa'riga qulab tushadigandek qo'rqa boshlardi. Dindorlar rasadxonani: "Do'zaxiylar makoni, kim unga kirsa jin chalib, arvoth urib ketadi!" deb, aholining katta bir qismini bunga ishontirib qo'ygan edilar. Ulug'bekning vafotidan so'nggi oltmish yil ichida juda ko'p maktab va madrasalar bekilgan, savodsiz johil kishilar ko'payib ketgan, ularga mutaassib shayxlarning ta'sirlari benihoya kuchaygan edi.

Shunday bo'lsa ham mavlono Fazliddin ishsiz yurgan usta va korgarlar[10]ga yaxshi haq to'lab, dastlabki kunlari elliktacha odamni rasadxonadagi ta'mir ishlariga olib chiqdi. Ikkinchi-uchinchi qavatning shift va devorlaridagi nuragan joylarini tuzatish uchun havozalar qurildi. Lekin o'sha kundan boshlab rasadxona atroflarida johil qalandarlar to'dasi ham ko'payib ketdi. Ular davra tortib, zikr tushib, "Haq do'st yo ollo!"ni muttasil takrorlab, choryorlarning ruhiga shak keltirganlarini arvoth urishini she'rga solib, "karomat" qila boshladilar. Bu qalandarlar orasida shayboniyzodalarning josuslari ham bor edi. Ana shu josuslardan biri korgar bo'lib yollanib, rasadxonaning ichida g'isht tashib ishlamoqda edi.

Bu josus uch-to'rt kun ta'mirchilar ichida yurib, ularning eng dadili va Bobur mirzoga ixlosmandi, qirq besh yoshlardagi bir koshinkor usta ekanini aniqladi. Xonlar josusi mana shu ustani uchinchi qavatda havozada ustida ishlayotgan paytida kishi bilmas qilib havozadan past-ga itarib yubordi. Uchinchi qavatdan tosh uyumi ustiga boshi bilan qulab tushgan usta o'sha zahoti jon berdi. Ko'chalarda zikr tushib yurgan qalandarlar: "Ustani arvoth urdi!", "Xudo g'azabini ko'rsatdi!" deb vaysay boshladilar. Bu falokatdan so'ng qolgan usta va korgarlar rasadxonaga kelmay qo'yishdi. Mavlono Fazliddin ishga zor bo'lib yarim och yurgan boshqa usta va korgarlarni yollamoqchi bo'lsa, nuqul: "Rasadxonada ishlab topilgan pul harom emish! Borgan odamni arvoth urib o'ldirarmish!" degan vahimali gaplar eshitar, omi odamlar undan balodan qochganday qochar edi...

Bo'stonsaroyning tillakori qabulxonasida Amudaryo bo'yidagi Urganch va Qorako'l shaharlaridan xushxabarlar bilan kelgan bek va a'yonlar sharafiga ziyofat berilmoqda edi. Shayboniyzodalardan ko'p jabr ko'rgan bu shaharlar ham Boburni o'zlariga oliy hukmdor deb tan olishgan va qimmatbaho sovg'alar berib yuborishgan edi. O'z vaqtida Shayboniyxon Qorako'l va Urganchni zabt etish uchun oylar davomida jang qilgan, behad ko'p qon to'kib ularni olgan edi. Mana endi bu shaharlar jangu jadalsiz elchi yuborib, Bobur tomoniga o'tganligi unda zo'r bir itfixor tuyg'usini uyg'otdi. Bobur yoshlikdan ko'ngliga tukkan orzusiga - butun Movarounnahrni birlashtirish, Ulug'bek davridagi ulkan davlatni qayta tiklashga mana endi muyassar bo'layotganidan benihoya shod. Qunduzda birinchi marta boshlangan ichkilik bazmlari Samarqandda davom etib, avjiga chiqmoqda. Erishilayotgan g'alabalar sharafiga bek va a'yonlar navbatma-navbat ziyofat berishib, Boburni deyarli har kuni taklif qilishadi, unga eng nodir, eng ajoyib maylarni ichirib, xursand qilishda bir-birlaridan o'zishga intilishadi.

Faqat Qosimbek hamon ichkilikni og'ziga olmas, paytini topsa Boburni ham hushyorlikka undar, mamlakat ichida qora kuchlar bosh ko'tarayotganini, shimoldagi dashtda esa shayboniyzodalar hayot-mamot jangiga tayyorlanayotganini takror-takror eslatar edi.

Lekin Bobur unga javoban so'nggi paytda yozgan bir g'azalidan to'rt satr o'qib berdi:

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatlari,

She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.

Yoz faslida chog'ir ichmakning o'zgacha holi bor,

Kimga bu nash'a muyassar bo'lsa bordir davlati.

Bu g'azalga kuy bastalanib, qabul marosimlarida ham aytiladigan bo'lgan edi. Shirakayf Bobur:

- Janob Qosimbek! - dedi. - Eshitdingizmi, Samarqand maktablarida bolalar men ixtiro qilgan xat bilan juda tez savodxon bo'lmoqda emishlar. Mana, mudarris janoblaridan so'rang...

Boshida sallayu qo'lida may to'la qadah bilan ta'zim qilib turgan mudarris:

- Janob Qosimbek, - dedi, - xalqimizni jaholat panjasidan qutqarib olishda hazratim ixtiro qilgan Xatti Boburiy ajoyib bir vosita

bo'lishi aniq! Qur'on xati gar-chi biz uchun aziz, ammo zero zabarlari, shikasta usullari savod chiqarishga behad mushkul. Xatti Boburiy esa zero zabarsiz, o'rganishga oson.

Qosimbek Boburning bundan uch yil oldin Kobulda ixtiro qilgan xati Sirdaryo bo'yidagi Sig'noqdan topilgan qadimiy turkiy yozuvga[11] asoslanganini bilar edi. Arab yozuvini "Qur'on xati muqaddas", deb hisoblaydigan ruhoniylar islom dinidan oldin tarqalgan qadimiy yozuvlarni qattiq qoralab, topilgan joyida o'chirib tashlashni buyurur edilar. Bobur esa buni jaholat hisoblar, qadim zamonda ixtiro qilingan turkiy yozuvning dinga aloqasi yo'qligini aytar, Xatti Boburiyni shuning uchun xalq orasida tarqatmoqchi bo'lar edi.

Ichkilik bazmi paytida bu murakkab mavzularda gapirishni yoqtirmaydigan Qosimbek oradan ikki kun o'tgach, devoni xosda o'tirgan Boburning huzuriga mavlono Fazliddin bilan Xatti Boburiyni tarqatib yurgan mudarrisni boshlab kirdi.

Ularning uchovi ham allanarsadan juda bezovta ekanini sezgan Bobur:

- Tinchlikmi, janoblar? - dedi.

- Hazratim, - dedi mudarris. - Xatti Boburiyni targ'ib qilib maktab ochgan bir maktabdorni avboshlar toshbo'ron qilib o'ldirmishlar.

- O'ldirmishlar?! - deb Bobur o'rnidan turib ketdi. - Bu ne jaholat, janob Qosimbek? Bizga qarshi g'ulum?!?

- Hazratim, mutaassib shayxlar bilan qalandarlar hamma joyda bizga qarshi ish olib bormoqdalar. Rasadxonada bir usta havozadan yiqilib o'lgandan beri ta'mir ishlariga odam yollash mumkin bo'lmay qoldi. Masjidda va'z aytgan mullalar Xatti Boburiyni "Shoh Ismoil yuborgan shialar xatti" deb e'lon qilgan emishlar. Shu ovoza butun shaharga tarqalib, oxiri haligi maktabdorning toshbo'ron bo'lishiga olib kelmishdir.

- Bu yolg'on ovozani tarqatganlarni nega hibsga olmadingiz? - qahr bilan so'radi Bobur. - Axir bu xatning Shoh Ismoilga mutlaqo aloqasi yo'q-ku.

- Xo'ja Xalifa shuni masjidi jomeda minbarga chiqib aytmoqchi bo'lgan ekan, "Yolg'on! Kofirlar xati harom! Qur'on ursin sen Xalifani!" deyishib, johillar uni minbardan tortib tushirmishlar. Agar Tohirbek boshliq soqchilarimiz Xo'ja Xalifani qutqarib qolmasalar, johillar uni ham o'ldirishlari mumkin ekan. Avboshlardan yigirma-o'ttiztasini hibsga oldik. Ammo Xo'ja Xalifaga qarshi va'z aytgan mullalar Xo'ja Ahrori valiyning avlodlaridan ekan. Ularni sizdan bemaslahat hibsga olishga jur'at etmadim. Bobur ahvolning naqadar jiddiylashib ketganini endi sezdi. Xo'ja Ahror avlodini hibsga olish - yonay deb turgan olovni puflab alangalatish bilan barobar edi.

- Qo'shinning kayfiyati ham yaxshi emas, hazratim, - deb davom etdi Qosimbek. - Hozir ichak uzildi payt, narx-navo ko'tarilgan. Shayboniyzodalar chiqargan oltin-kumush tangalarning vazni biz chiqargan tangalar vaznidan ortiq bo'lganligi uchun ularning bozori chaqqon. Beku navkarlar ulufani oshirishni talab qilmoqdalar. Ularga ulufa oshirilsa, xazinada pulimiz yetmas.

- Undoq bo'lsa taklifingiz nedur?

- Taklifim shuki, hazratim, beklarni darhol mashvaratga to'plab, favqulodda choralar ko'rmoq lozim.

- Bilamen, beklar dashtda izg'ib yurgan shayboniyzodalarga qarshi urushmoq qasdidalar. Yangi viloyatlar olinsa, beku navkarlar o'ljador bo'lurlar. Besh oydan beri Samarqandda jangsiz turib qilichlari qonsiragan.

- Ularning kasblari urush bo'lgandan so'ng bekor turgilari kelmaydi-da. Hozir shayboniyzodalar shimoldan Buxoroga yaqinlashib kelmoqda emishlar.

- Aniq axborot bormi?

- Ko'rgan odam kelib aytdi. Sarkardalari Ubaydulla Sulton emish. O'n ming qo'shini bor emish. Buni Samarqanddagi shayxu qalandarlar ham eshitgan bo'lsalar kerak. Shayboniyzodalar tashqarida jonlangan sari ichkarida bular bizni "Shiaga sotilgan rofiziylar!" - deb xalqqa yomonlab, qora kuchlarni qo'zg'atmoqdalar.

Bobur mavlono Fazliddin bilan mudarrisga afsusli bir nazar tashladi-da:

- Janoblar, ma'rifat muammolarini bu ahvolda hal etolmaydigan ko'rinamiz, - dedi. - Xatti Boburiyni maktabda o'qitish hozircha to'xtatilsin. Rasadxonani ham keyinroq tiklagaymiz... Biz endi butun e'tiborni harbiy ishlarga berishga majburmiz.

Mudarris bilan mavlono Fazliddin ma'yus qiyofada orqalari bilan yurib chiqib ketdilar. Qosimbek bilan Bobur Ubaydulla Sultonga qarshi Buxoro tomonga qo'shin tortib borishning maslahatini qila boshladilar...

* * *

Buxoroga hujum qilgan Ubaydulla Sultonning o'n ming kishilik qo'shini Boburning Samarqanddan o'ttiz ming qo'shini bilan kelayotganidan xabar topib, Qizilqum sahrasiga qarab chekindi. Bobur qo'shini Buxoro atrofida to'xtab, dushmanning yana qaytib kelishini kutishi mumkin edi. Lekin dushman askarlari son jihatdan uch barobar kam bo'lgani uchun Bobur uni dadil ta'qib etishga qaror berdi-yu, qo'shinini qumtepalar orasiga boshlab kirdi. Ubaydulla Sultonga shu kerak edi. Bobur qo'shinining eng sadoqatli qismi tog'lik joyda yaxshi jang qilib o'rgangan, otlari cho'lda, qumtepalar orasida durust chopolmaydigan jangchilar edi. Bundan tashqari, shia-sunniy ziddiyatlari Boburga Qunduzda qo'shilgan yigirma ming kishilik mo'g'ul qo'shinining ruhiga yomon ta'sir qilgan edi. Ularning orasiga kirib borgan sunniyparast mullalar: "Boburshoh shialar bilan ittifoq tuzib, pok mazhabini bulg'adi, endi payg'ambarimiz uni emas, sunniyni pok tutgan shayboniyzodalarni qo'llab-quvvatlagay", degan e'tiqodga ko'plarni ishonirgan edilar.

Barxanlar ichida zambarak orilgan aravalar qumga botib, otlar yaxshi chopolmay, Bobur qo'shinining safi chuvalib ketdi. Paytdan foydalangan besh mingga yaqin qunduzlik mo'g'ullar Ubaydulla Sulton tomoniga qochib o'tib ketdi.

Qizilqumda ko'p yurib, uning pastu balandini biladigan, Ko'li Malik[12] degan joyda otliq jang uchun eng qulay o'rnlarni egallab yotgan Ubaydulla Sultonning qo'shini yana to'lg'ama usulini ishlatib, Bobur qo'shinining ikki qanotini bukdi-yu, orqasiga o'tib oldi. To'rt tomondan berilayotgan zarbalar ustiga besh ming xoinning birdan yov tomoniga o'tib ketishi jang taqdirini bir necha soatdayoq hal qilib qo'ydi.

Bobur Qizilqumda mag'lubiyatga uchrab, qolgan-qutgan askarlari bilan Samarqandga, undan Hisorga chekinib borganda qarshisidan Shoh Ismoil yuborgan Najmi Soniy oltmish ming qizilbosh askari bilan tahdidli suratda chiqib keldi.

Og'izda Najmi Soniy Boburga yordamga kelgan edi.

Biroq aslida u Boburga jazo bermoqchi edi. U qizilbosh qo'shinlarining Samarqanddan tez qaytarib yuborilganidan norozi edi.

Bobur Movarounnahrda mustaqil davlat tuzayotganini, uning shialarga yon bosishi - muvaqqat choraligini xufiyalar Shoh Ismoilga allaqachon yetkazgan edilar. Shoh Ismoil Movarounnahrda oid hamma ishlarni Najmi Soniyga ishonib topshirgan edi. Najmi Soniy shayboniyzodalarni bartaraf qilgandan keyin Boburni ham hokimiyatdan chetlatishi va Samarqand taxtiga boshqa ishonchli

odamni o'tqazib, Movarounnahrda qizilboshlar hokimiyatini uzil-kesil barqaror qilishi kerak edi.

Bu reja qattiq sir tutilar, Bobur bilan ittifoq hozircha davom etar, ammo kalondimog' Najmi Soniy Boburni ham, uning o'n mingtagina qolgan askarlarini ham nazar-pisand qilmasligi oshkora sezilar edi.

Boburni ikki tomondan chirmab kelgan ikki dahshatli qilich G'ijduvonda bir-biriga zarb bilan urildi. Najmi Soniydan ixlosi qaytgan Bobur shayboniyzodalarning qo'li baland kelayotganini sezdi-yu, qonli qilichlar orasidan chiqib, yana Hisor tomonga chekindi.

Bosqinchi qo'shin sarkardasi Najmi Soniy G'ijduvon jangida o'ldirildi. Qizilboshlar tor-mor bo'ldi, oltmish ming qo'shinning bir qismi o'ldi, bir qismi asir olindi, omon qolib qochganlarini esa g'oliblar Amudaryogacha quvib bordilar va daryoga cho'ktirib yubordilar.

7

Bundan bir yarim yil avval Xonzoda begim yolg'iz o'g'ilchasi bilan Balxdan Qunduzga kelayotganda uning yuragini titratgan noma'lum xavf-xatarlar go'yo mana shu og'ir chekinish paytini kutib yotgan ekan.

Tun yarmidan oshgan edi. Boysun orqali Hisorning Qoratog'iga chekinib kelgan Bobur yetti ming askar va ug'rug'i[13] bilan sayhon bir o'tloqda tunamoqda edi. Xonzoda begim o'g'li va kanizi bilan uxlab yotgan o'tov Boburning chodiriga yonma-yon edi. Saharga yaqin birdan to'polon ko'tarildi. Xonzoda begim otlarning tasir-tusir qilib chopishi va itlarning asabiy hurishidan cho'chib uyg'ondi. G'azabli tovushlar:

- Ur! Ur!

- Rofiziylarni ayamay qir! - deb qichqirar edi.

Xonzoda begim sapchib turdi. O'tov to'rida xira qorachiroq lipillab yonmoqda edi. Begim qattiq uxlab yotgan o'g'li Xurramshohni quchoqlab oyoqqa turg'izdi.

- Yog'iy bosdi! Yog'iy! - deb, o'g'luga etigini kiydirib, to'ning yengiga qo'llarini tiqayotganda o'tovning kigiziga allanarsa "tars" etib urildi. Yoy o'qining charxlangan uchi kigizni kesib o'tdi, lekin qanoti kigiz juniga o'ralib turib qoldi. Qo'rqib ketgan Xonzoda begim o'g'lini bag'riga bosdi.

Bu yil o'n birga qadam qo'ygan Xurramshohning bo'yi onasining yelkasidan oshib qolgan edi. U uchi pastga osilib qolgan yoy o'qiga qiziqib qarab turardi.

Tashqaridan Boburning sarosimali tovushi eshitildi:

- To'fangandozlar qani? Xo'ja Kalonbek! To'fang otilsin! Qosimbek! Tohirbek! Haramga qarang! Bolalar tezroq olib chiqilsin! To'fang!

O'sha zamonning chaqmoqli miltig'i bo'lgan to'fang yaqin bir joyda gumburlab otildi. Bobur qizilboshlar bilan ittifoq bo'lib orttirgan bir narsasi - O'sha davrning eng zamonaviy quroli bo'lgan mana shu to'fanglar edi. Hali juda kam tarqalgan to'fanglar faqat Boburning xos navkarlarida bor edi.

Bir nechta to'fangning ustma-ust otilgani eshitildi. Xonzoda begim endi sal dadillanib, o'g'lining to'ni ustidan bejirim xanjarchasi osilgan kamarini ham bog'latdi.

Xurramshoh o'tovning bir chetiga o'ntacha yoy o'qi solingan kichkina soqdog'ini osib qo'ygan edi. Onasining qo'lidan chiqib shu soqdog'ini yelkasiga osdi-da, kamonini qo'lga oldi.

Onasini vahimaga solgan jang bolada qo'rquv aralash maroq uyg'otgan edi. U kichikligidan jangovar ruh bilan o'sgan, tezroq katta bo'lib, urushda botirliklar ko'rsatgisi kelar edi. Samarqandda turgan paytlarida Xurramshoh Bobur tog'asining Buxoro tomonda qilgan janglariga qatnashmoqchi bo'lib, onasining oldidan qochib ham ketgan edi. Lekin Bobur uni bek atkasiga qo'shib yo'ldan qaytarib yuborgan edi.

Xonzoda begimning Boburga qo'ygan mehri o'g'luga ham yuqqan edi. Bolaga dars beradigan va harbiy mashq o'rgatadigan kishilar hammasi Boburning ixlosmandlari edilar. Xurramshoh onasidan va murabbiylaridan Bobur haqida juda ko'p yaxshi gaplar eshitar, o'zi ham tog'asini har ko'rganda unga bolalarcha jo'shqin bir mehr va ishonch bilan qarar edi. U tog'asini og'ir ahvollarga solayotgan shayboniyzodalarni - garchi o'zining Shayboniyxonga o'g'il bo'lishini bilsa ham - kun sayin yomon ko'rib borar edi. Uning tasavvurida, hozir Bobur qarorgohiga hujum qilib kelgan, "Ur, qir!" deb qichqirayotganlar ham o'sha ko'chmanchi sultonlar edi. Xurramshoh soqdog'ida bor o'qlarini tog'asining mana shu dushmanlariga qarab otgisi keldi-yu, o'tov eshigini ochib chiqa boshladi.

- Hoy, shahzoda, to'xtang!

Xonzoda begimning keksa kanizi yugurib borib bolani kamaridan tutdi-da, ichkariga tortdi. Bola qarshilik qilib kirmadi. Uni uzoqda bo'lgan janglarga yubormagan edilar. Endi jang o'zi Xurramshoh yotgan joyga yetib kelganda yana qo'yishmaydimi?

- Qo'yvoring meni! Hazrat tog'oyimga ko'mak beramen! Qo'yvoring!

Bu orada Boburning xos navkarlari to'fang ota-ota, yov otlilarini ayollar va bolalar yotgan o'tovlardan uzoqqa surib tashlagan edilar. Tohir Xonzoda begimning o'tovi oldiga ikkita ot yetaklab keldi:

- Hazrat begim! Shahzoda! Tezroq chiqinglar!

Xonzoda begim sandiq va bo'g'chalariga qaradi.

- Ko'ch-ko'ronlar qolurmi?

- E, jon omon bo'lsa, buyum topilur! Chiqing tezroq! Hazratim buyurdilar!

Xonzoda begim kanizi bilan chiqquncha Xurramshoh otlarning kichikroq ko'ringan bittasiga minib oldi.

Osmonda shom yegan sakkiz kunlik oy bor edi. Shuning yorug'ida oq o'tovdan besh yashar Humoyunni bag'riga bosib chiqqan Mohim begim ko'rindi. Ot ustida turgan Qosimbek tez engashib bolani onasining qo'lidan avaylab oldi-da, yelkalarini chakmani bilan o'radi.

Begimning yonida o'n yashar o'g'ilchasi Safarni qo'lidan yetaklab kelayotgan Robiya ham bor edi. Tohir o'g'li bilan xotinini tez bir biyaga mingashtirdi.

Qosimbek boshliq ellik-oltmishta xos navkarlarga ayollar va bolalar mingan otlarni o'rta olib, janub tomonga yo'naldilar.

Uch tomorni yov halqasi o'rab olgan, faqat janub tomon ochiqroq edi. To'fang gumburlashi, yarador bo'lganlarning dodlashi, otlarning pishqirishi va kishnashi orasidan kimlarningdir asabiy baqiriqlari eshitilardi:

- Hammamiz shu podshoning kasofatiga qoldik!

- Shialarga sotilib bizni xarob qildi!

- Yo'qolsin Bobur!

- Urug'ini qurit! Qir hammasini!

Xonzoda begim hech narsaga tushunolmay yonida borayotgan Qosimbekdan so'radi:

- Bu qanaqa yog'iy?

- O'zimizdan o't chiqdi, begim! Burnog'i yil Qunduzda shayboniyzodalardan bizga qochib o'tgan mo'g'ul beklari isyon ko'tardi! Quzg'unlar hazratimni uyquda tutib o'ldirmoqchi ekanlar. Xayriyat, Tohirbekning qo'rchilari payqab qolibdi!

- Falokat ustiga falokat!

- Ha, bular bizdan ikki barobar ko'p. Hammasi oldindan tayyorlanib chiqqan! O'rtada yuringlar, o'rtada!

Shu payt isyonchi o'tliqlar janub tomonga ham chopib o'tdilar. O'sha tomondan Boburning ovozi eshitildi:

- Ustad Ali! To'fangandozlarni oldinga boshlang! Oldinga!

To'fanglardan otilgan o'qlar jiba va dubulg'alarni bemalol teshib o'tar, shuning uchun fitnachilar to'fang qarshisida turish berolmas edi. Bobur to'fanglar va eng ishongan xos navkarlari yordamida yov halqasini janub tomondan yorib o'tmoqchi, so'ng Bobotog'ning shar-qidagi Hisor qal'asiga yetib olmoqchi edi. Biroq fitnachi beklar uni qal'aga o'tkazmoqchi emas edilar. Bular bu mustahkam qo'rg'onni o'zlari egallash maqsadida isyon ko'targan edilar.

Uch-to'rt marta o'q otilgandan keyin to'fanglarning quvurlari qizib ketib, ish bermay qo'ydi. Yov saflari sharq tomonda sal siyraklashganini ko'rgan Bobur Xo'ja Kalonbek boshliq mingtacha navkarini o'sha tomonga tashladi.

Xos navkarlar qurshovida borayotgan Xurramshoh goho qilichlarning bir-biriga shaq-shuq urilganini eshitib qolardi. Bu tungi jang unga juda qo'rqinchli tuyulsa ham u vahimani yengishga tirishardi. Tog'asiga shunday paytda suiqasd qilgan xoinlarning hech bo'lmasa bittasini soqdog'idagi o'qlari bilan otib yiqitgisi kelar edi.

Yov qurshovini yorib o'tayotganlarida bolalar va ayollarni o'rab borayotgan navkarlar ham jangga tushishga majbur bo'ldilar. Shunda Xurramshoh ularning yoniga kirdi-yu, otining jilovini qo'yib yuborib, kamonidan ustma-ust uchta o'q otdi. Xonzoda begim tungi to'polonda uni bir lahza ko'zdan yo'qotib qo'ydi. Keyin bolaning navkarlar yonida o'q otayotganini ko'rib, otini unga tomon choptirdi. U o'g'liga yetib borgan ham ediki, qarshidan otilgan bir daydi o'q bolaning o'ng biqiniga "shart" etib sanchildi. Xurramshoh ingrab, kamonini qo'lidan tushirib yubordi va egardan og'ib tusha boshladi.

- Voy, bolam! - deb Xonzoda begim qichqirib o'g'liga tomon intildi.

Tohir ham shu yaqin joyda edi, otidan sirg'alib tushayotgan Xurramshohni ushlab qoldi, so'ng uni egari ustiga ko'tarib o'tqazdi.

Bola behush edi. Tohir bilan Xonzoda begim uni Boburning ovozi kelayotgan tomonga olib chopdilar. Bu tomonda yov qolmagan, Xo'ja Kalonbekning navkarlari podshoh uchun yo'l ochib, uning ketidan haram ahlini ham olib o'ta boshlagan, orqadan ta'qib etishga uringan dushmanlarning esa yo'lini to'sgan edilar.

Bobur Hisor qo'rg'onidan voz kechib, Vaxsh vodiysi tomonga yo'l olganini sezgan fitnachilar uni boshqa ta'qib etmay, orqaga qaytdilar va shohona chodirlar ichida egasiz qolgan boyliklarni talashga tushdilar.

Tong yorishib qolgan edi. Bobur yarador jiyani qo'lga olar ekan, uning biqinidan issiq qon oqayotganini sezdi.

- Tabibni chaqiring! - qichqirdi u. - Tabib!

Podshohning xos tabibi bolani chakman ustiga yotqizib, yarasiga dori qo'yib bog'ladi. Xurramshoh hamon hushiga kelmas, faqat o'qtin-o'qtin ingrar edi.

Uning biqiniga sanchilgan o'q o'pka va qorin oralig'idagi pardani yirtib, ichki a'zolariga yomon zarar yetkazgan edi. Tabib unga mumiyoyi asildan suv bilan ichirmoqchi bo'ldi. Biroq behush bolaning tomog'idan suv ham, dori ham o'tmadi. Xonzoda begim buni ko'rdi-yu, bolasini quchoqlab, qichqira boshladi:

- Xurramjon! Yolg'izim! Xurramim!

Bolaning ko'zlari ola-kula bo'lib bir ochildi, ke-yin qorachiqlari tepasiga qarab ketdi-yu, kipriklari yarim yumuq holda to'xtab qoldi.

Bobur bolaning jon berganini sezdi-da, opasini quchoqlab, jasadning tepasidan olib ketmoqchi bo'ldi. Lekin Xonzoda begim uning qo'lidan yulqinib chiqdi. O'g'lining o'lganiga ishongisi kelmas edi. U bolasini quchoqlab dast ko'tardi-yu, dod solib, yana uni chaqira boshladi:

- Xurram! Xurramjon, qanisan? Qanisan, bolam! Bolam qani?!

Bobur ho'ngrab yig'lar ekan, bolani opasining qo'lidan oldi-da, yana chakman ustiga yotqizdi. Qosimbek bolaning yarim ochiq qolgan ko'zlarini yummoqchi bo'lib, qoshlarini siladi, kipriklarini yotqizishga urinib ko'rdi. Lekin kipriklar yotmadi, murg'ak ko'zlar yarim ochiqligicha qoldi. Xonzoda begim o'g'lining o'lganiga endi ishondi-yu, o'zining chakkalariga musht urib yig'ladi:

- Seni bu yerlarga olib kelmay onang o'lsin, bolam! Seni asrab qololmagan onaginang o'lsin!!!

Bobur opasining musht bo'lib tugilgan qo'llarini ikki qo'lga oldi-da, yuzini yuziga qaratdi.

- Qarg'ash kerak bo'lsa meni qarg'ang! - dedi. - Siz yana mening kasofatimga qoldingiz! Ajalda adolat bo'lsa bu begunoh boladan avval men gunohkorni olsin edi! Buni ikki qilich orasiga men olib kirdim! Sizlarni dinu mazhab balosiga men giriftor qildim!

Qosimbek Boburning yelkasidan quchoqladi. U burnog'i yil Qunduzda mo'g'ul beklarining Boburga qarshi fitnasi ilk bor ma'lum bo'lganda oraga tushib xato qilganini, bugungi g'ilu - O'shanda kesib tashlanmagan yaraning patosi ekanini o'yladi:

- Gunohkorni izlasangiz, hammamiz ham aybdormiz, hazratim! Dunyo o'zi shundoq yaratilgan bo'lsa biz qandoq qilaylik?!

Xonzoda begim yana o'g'ilchasining jasadini quchoqladi:

- To'ydim bu dunyodan! Bas! To'ydim! Meni bolam bilan birga ko'minglar!..

Xurramshohning jasadini archadan yasalgan tobutga solib, shu kuni kechgacha qo'lma-qo'l ko'tarib bordilar. Keyin uni Pomir tog'ining etaklaridagi ko'kalambir tepalikka ko'mdilaru qabri ustiga oq bayroqcha qadab qo'ydilar.

Tirik murdaga o'xshab qolgan Xonzoda begimni bir amallab Qunduzga, undan Kobulga olib ketdilar.

Kobul - Toshgan Daryo O'zan Izlaydi

1

Kechki payt Kobul qal'asining janubidagi ko'ldan bir to'p o'rdak uchdi. Ko'l bo'yidagi bo'liq o't-o'lanlar orasida pisib o'tirgan mirzo Humoyun kamondan ketma-ket ikkita o'q otdi. Osmonga ko'tarilib borayotgan tumshug'i uzun o'rdaklardan biri to'pidan ayrilib pastlay boshladi, so'ng qanotlarini majolsiz yoyib, ko'lning narigi chetiga qulab tushdi.

Ko'lning o'sha tomonida podshohning sakkiz eshkakli, soyabonli kemasi yurgan edi. Humoyun bu yoqdan to'xtanib, atkasi va mulozimlari bilan ko'l sohilini aylanib o'tib borgunicha kema dagilar o'q tekkan o'rdakni suvdan olib, qirg'oqqa chiqdilar.

Ularning orasida Bobur ham bor edi. Humoyun o'zi otgan o'rdakni otasi qo'lga olib qarayatganini ko'r-di-yu, otidan sakrab tushdi va ancha berida ta'zim qilib to'xtadi.

Bobur o'rdakning to'shiga qadalib qolgan yoy o'qini keskin bir harakat bilan sug'urib oldi-yu, o'g'lga ko'zlarini suzib qaradi:

- Bu o'q senikimi?

Humoyun otasining kayfi borligini sezdi. Bobur so'nggi paytlarda ko'p ichadigan bo'lgan, bugun ham ulfat beklari bilan kemada chog'ir ichib o'tirgan edi. Humoyun ko'l va uning atroflari podshohning daxlsiz, xos yerlari ekanini esladi. Otasi oldida odobsizlik qilib qo'yganday ko'zlari javdirab:

- Hazratim, - dedi, - afv eting, bemavrid o'q otmishmen.

- Ammo o'qni yaxshi otmishsen, - deb Bobur o'g'lga endi kulimsirab gapirdi. - Ma, haloling bo'lsin!

Humoyun chap qo'lini ko'ksiga qo'yganicha, o'ng qo'li bilan ovini otasidan oldi-yu, mulozimlaridan biriga berdi.

Boburdan orqaroqda turgan ko'zlari katta-katta ozg'in qora yigit - Hindubek tig'iz oq tishlarini ochib kuldi:

- Amirzodam merganlikda hazrat otalariga tortmishlar.

Shirakayf Xo'ja Kalonbek bu gapga darhol qo'shildi:

- Padari buzrukvorga munosib o'g'il!

Bobur esa bir chetda jim qo'l qovushtirib turgan Qosimbekka mamnun nazar tashladi. Yoshi oltmishdan oshib, eshik og'aliq lavozimidan ketgan Qosimbek hozir Humoyunga atkalik qilmoqda edi. Boburning o'ziga shuncha yil sodiq xizmat qilgan bu odam endi bo'y yetib kelayotgan Humoyunni ham otalarcha mehr bilan tarbiyalayotgani bilinib turardi.

- Janob Qosimbek Humoyunga merganlikdan yaxshi ta'lim bermishlar, - dedi Bobur. - Biroq amirzodam chavandozlikda nechuklar?

Qosimbek Humoyunga "javob bering" deganday qilib qaradi. Humoyun ko'zlari go'yo ilhom bilan yonib:

- Hazratim, ijizat bering, - dedi-da otlarni qo'li bilan ko'rsatdi. Bobur uning so'nggi yillarda o'rgangan chavandozlik mashqlaridan birini ko'rsatmoqchi ekanini sezdi.

- Qani, qani, - dedi maroq bilan.

Humoyunning yoshi o'n uchga borib, bo'yi otasining bo'yiga yetay deb qolgan. Yurish-turishi ham Boburning o'smirlik paytini eslatar edi. Qosimbekning ishorasi bilan navkarlar ikkita yuvoshroq otini bir chetga yetaklab chiqdilar-da, yonma-yon tutib turdilar. Humoyun o'zining seryol qora qashqa otiga sakrab mindi, jilovni keskin burib, xiyol orqaga ketdi. So'ng narigi ikki otga shitob bilan yaqinlashdi-da, jilovini qo'yib yubordi. Otlar jips kelganda ikkinchi otning egaridan ikki qo'llab tutganicha, egardan egarga sakrab o'tdi. Shunda uchinchi ot joyidan qo'zg'alib ketdi. Humoyun mingan otining jilovini tez qo'lga olayotib, uchinchi otning yuganidan tutgan navkariga:

- Mahkam ushlang! - dedi.

So'ng tagidagi otini narigisiga jips keltirdi-yu, ikkinchi egardan uchinchisiga sakrab o'tdi.

Shirakayf beklar davrasidan:

- Ofarin! Tasanno! - degan xitoblar eshitildi.

Humoyun hansirab otdan tushdi-da, otasi tomonga kela boshladi. Bobur o'zining o'smirlik paytida Andijon chorbog'ida egardan-egarga sakrab o'tolmay oyog'i yerga tapillab tushganini esladi-yu:

- Tangrim Humoyunni yomon ko'zdan asrasin, - dedi. - Chavandozlikda bizdan o'tadigan ko'rinadir.

- Hazratim, mirzo Humoyun har ishda sizdan ibrat olishga intilurlar, - dedi Qosimbek.

Bobur o'ng'aysizlanib bosh chayqadi:

- Mening shahzodaga ibrat bo'lgudek holim yo'q.

Humoyun otasining ma'yus yuziga taajjub bilan tikildi.

- Nechun, hazratim! Atkam menga barcha janglaringizni aytib berdilar. Rustamu Suhroblar ham, Go'ro'g'liyu Alpomishlar ham sizchalik ko'p jang ko'rgan bo'lmasalar kerak!

- Jang hisob emas, amirzodam, jangning natijasi hisob, - dedi Bobur o'zining mag'lubiyatlarini eslab.

Lekin Humoyun uchun eng muhimi - otasining mislsiz dahshatlarga duch kelib, barcha o'limlarni yengib o'ta olgani va hamma qirg'inlardan omon chiqqani edi. Boburga astoydil ixlos qo'ygan Qosimbek: "Hazratimga duo ketgan, u kishini o'q olmaydi, tig' kesmaydi", derdi va bu sodda e'tiqodini Humoyunning qalbiga ham singdirgan edi. Humoyun otasining Kobul bilan Hirot oralig'idagi baland tog'lardan odam zoti o'tolmaydigan qahraton qish kunlarida yurak yutib o'tganini, ko'pchilik bek va navkarlar holdan ketib, otlar ham yurolmaydigan bo'lib qolgan paytlarda Bobur o'zi oldinga chiqib, ko'kragigacha qorga botib, hammaga yo'l ochib borganini, o'shanda uning qulog'ini sovuq olib, yuzi ko'mirday qorayib, tanib bo'lmas ahvolga kelganini Qosimbekdan yaqinda eshitgan edi.

Humoyun o'sha paytlarda bo'lgan bir g'alati hodisani otasidan tasdiqlatib olgisi keldi:

- Hazratim, Kobul chorbog'ida Do'st degan bir pahlavon navkar sizni tanimay qilich bilan chopgani rostmi?

- Rost. Keyin tanib qolib, qilichini tashlab qochdi. Shukrki, hech shikast yetmadi. Bo'lmasa Do'st pahlavon tig' urgan odam hargiz tirik qolmagay edi.

- Xudoning qudratini qarang-a! - dedi eshik og'a Muhammad Do'liday xushomad ohangi bilan.

Humoyun uning kayfdan qizarib, ko'pchib turgan yuziga noxush nazar tashladi-yu, yana otasiga yuzlandi. U faqat otasi bilan gaplashishni istardi. Bobur to'g'risida Qosimbekdan va boshqa odamlardan shuncha g'aroyib hikoyalar eshitib o'sgan bola endi uning o'zi bilan yurakdan yaqinlashishni istardi.

Lekin Bobur doim davlat ishiyu yozish-chizish bilan band bo'lar, bo'sh qolganda beklari chog'ir majlisini boshlashar, Humoyunga esa ular hali hamsuhbat bo'lolmaydigan yosh bola deb qarashar edi. Biroq Humoyunda otasi bilan suhbatlashish ishtiyoqi kun sayin ortib bormoqda edi.

- Hazratim, bultur Sind daryosining bo'yida yo'lbars bilan olishgan ekansiz...

- Qaydan bildingiz?

- Hazratimning xonai xoslarida yo'lbars terisini ko'rdim.

Bobur orqasida turgan beklarga ishora qildi:

- Yo'lbarsni biz ko'plashib yengganmiz.

Hindubek kulib e'tiroz qildi:

- Hazratim bo'lmaganlarida biz yo'lbarsga ro'baro' bo'lolmas edik.

Humoyun Hindubekning gapini ma'qullagan kabi bosh iring'adi va otasiga bolalarcha sof bir iftixor bilan qarab qo'ydi.

Bobur Buxoro atroflarida va Hisorda boshiga tushgan kulfatlarni hamon unutilmas, o'shandagi mag'lubiyatlar alami avvalgilariga qo'shilib, yuragini haligacha timdalar, dunyo g'amlarini xayolidan uzoqlashtirish uchun ham u tez-tez chog'ir ichar edi. Uning ruhi tushib, o'z taqdiridan ixlosi qaytib yurgan mana shu kunlarda o'g'li otasi qilgan yaxshi ishlarni bunchalik e'zozlab tilga olishi Boburga g'alati ta'sir ko'rsatdi.

Bir lahza u o'zini o'smir o'g'lining ko'zi bilan ko'rganday bo'ldi. Humoyun faxr bilan tilga olgan voqealar chindan ham bo'lgan voqealar ekanligi to'satdan Boburning ko'nglini ko'tardi. Shu daqiqagacha unga butun hayoti qop-qorong'i bir tun bo'lib tuyulgan bo'lsa, endi u bu tunga go'yo Humoyunning ko'zi bilan qaradi-yu, qorong'i osmonning u yer-bu yerida yulduzlar miltillayotganini ko'rdi.

Humoyun otasi bilan yakkama-yakka gaplashgisi kelib, ovozi pasaytirib:

- Hazratim, - dedi, - in'om qilgan devoningizdagi barcha she'rlarni yod olmishmen. Lozim ko'rsangiz imtihon qiling.

Bobur orqaroqda jim turgan bek va mulozimlarga o'girilib qaradi. Ular Boburning o'g'li bilan gapini tezroq tugatishini va kemaga qaytishini kutmoqda edilar. Lekin Boburga endi chog'ir majlisidan ko'ra o'g'li bilan birga bo'lish yoqimlir tuyula boshladi.

- Janoblar, - dedi u beklariga yuzlanib, - bugun bizga kema sayri bas. Endi mirzo Humoyun bilan she'r mashg'uloti o'tkazmoqchimen. Ot keltirilsin!

Bobur otlangandan keyin Humoyun ham otiga quvonch bilan sakrab mindi. Ota-bola yonma-yon Kobul arkiga qarab yo'l oldilar. Qosimbek va boshqa mulozimlar orqaroqda odob saqlab jim bormoqda edilar.

Bobur kemada ichgan chog'irning tafti va karaxtligi uning yaltiragan suzuk ko'zlaridan bilinar edi.

- Qani, amirzoda, eshitaylik, - dedi u Humoyunga kayf aralash kulimsirab qararkan.

Otasi birga ketayotganidan o'zida yo'q quvongan Humoyun Boburning devonidan yod olgan bir ruboiyni shoshilibroq o'qidi:

Ozar ila necha guftigo'[14] qilg'aysiz,

Ozurda bo'lurni justiju'[15] qilg'aysiz.

Munchaki ko'ngullarga yetishdi ozor,

May bila magarki shustisho'[16] qilg'aysiz.

Humoyun bu she'r bilan otasining may ichish sababini tushunishligini va hozir kayfi borligi ham uzrli ekanini aytmoqchi edi, Bobur buni fahmladi-yu:

- Ma'qul, ma'qul, - deb kuldi. - Faqat avvalgi ikki satrning vaznini buzibroq o'qiding. Aftidan, sen bu satrlardagi kinoyani yaxshi fahmlamagansen.

- Qandoq... kinoya? - deb bu satrlarni kamoli jiddiyat bilan o'qigan Humoyun taajjublandi.

- Kinoyaki, odamlar bir-birlariga ozor beradigan gapni ko'p gapirurlar. Goho ozor beradigan narsani o'zimiz justijo' qilib topurmiz. Undan keyin bu ozorni ko'ngildan may bilan yuvmoqchi bo'lib ichishga ruju qilurmiz.

Otasi o'zining may ichishiga kinoya bilan qarashini Humoyun endi sezdi va yana hayron bo'ldi:

- Nechun shunday?

- Sening yoshingda buning sababini tushunib bo'lmas. Men ham o'ttiz yoshimgacha chog'irga ehtiyoj sezgan emasmen. Sen qalaysen?.. Ko'nglingda chog'irga ishtiyoq bormi?

Humoyun uyalib bosh chayqadi. So'ng otasining ichkilikdan shishgan qovoqlariga jiddiy bir qarab oldi-da:

- Men chog'irni yomon ko'ramen, - dedi.

O'n uch yoshida Bobur o'zi ham ichkilikdan hazar qilishini esladi-yu, o'g'lining javobini ma'qullab bosh iring'adi.

- Xo'sh, nelarni yaxshi ko'rursen?

- Menmi? - deb Humoyun bir lahza o'ylanib oldi. Uning yaxshi ko'rgan narsalari ko'p edi: - Safarda yurishni, sayohatni yaxshi ko'rurmen, yaxshi kitob bo'lsa ertayu kech o'qigim kelur...

"Bu jihatlari menga o'xshabdir", dedi Bobur ichida va o'g'lining qamchi dastasini tutgan qo'llariga qaradi. Humoyunning yuz-ko'zi ham, qo'llari ham Boburnikidan qoraroq edi. Balki janubda tug'ilib o'sayotgani uchun shundaydir? Lekin panjasining shakli otasinikiga juda o'xshash. Bobur o'g'lining bilagidan olib:

- Qani, kaftingni och, - dedi.

Humoyun qamchini taqimiga qistirdi-da, kaftini otasiga ochib ko'rsatdi. Bobur uning kaftidagi chiziq'larga qaradi-da, keyin o'z panjasini ochib, o'g'lining kaftiga kaftini yonma-yon tutdi. Katta va kichik har ikki kaftdagi ko'ndalang chiziq'lar bir-birining aynan takrori edi. Otasiga o'xshashni juda-juda istaydigan Humoyun mamnun jilmaydi. Bobur chuqur tin oldi-da:

- Ilohim, men ko'rgan balolarni sen ko'rmagin! - dedi.

- Lekin men sizning barcha ishlaringizni o'rganmoqchimen.

Boburning yaxshi-yomon ishlari xayolidan aralash-quralash bo'lib o'ta boshladi. Berahm muhit uni ham shafqatsiz bo'lishga o'rgatardi. Mana shu Kobul viloyatining o'zida xirilchi qabilasiga mansub talay odamlar karvon yo'llarida talonchilik qilganliklari uchun Bobur askarlari tomonidan ayovsiz o'ldirilgan, hazora qabilasining o'nlab jangovar yigitlari chopqin paytida qirib tashlangan edi... Bobur bu qonli lavhalmi umr kitobi bo'lmish "Vaqoi"ga birma-bir yozib borar edi. Ammo hali balog'atga yetmagan va olamga bolalarcha musaffo bir ishonch bilan qarayotgan Humoyunni bunday shafqatsizliklardan mumkin qadar uzoq tutgisi kelardi.

- Sen hushyor bo'l, - dedi Bobur, - mening havas qilib bo'lmaydigan ishlarim ham bor!

- Qaysi ishlaringiz, hazratim?

- Qayg'uli, fojiali ishlarim. Butun taqdirim...

- Buni bir g'azalda ham aytmishsiz.

Humoyun yana yoddan otasining satrlarini ayta boshladi:

Har yong'aki azm etsam, yonimda borur mehnat,

Har soriki yuzlansam, o'trumg'a kelur qayg'u,

Yuz javru sitam ko'rgan, ming mehnatu g'am ko'rgan,

Osoyishi kam ko'rgan mendek yana bir bormu?

She'rning g'amgin va sehrli ohangidan ta'sirlangan Bobur:

- Yaxshi o'qiding, - dedi o'g'liga. - Istaymenki, men ko'rgan qayg'ularu shafqatsizliklarni ilohim sen ko'rmagin.

- Xo'p, hazratim, men faqat siz bilgan ajoyibotlarni bilsam bas!

Ota-bola suhbatga berilib arkka qanday yetganlarini sezmay qoldilar. Keyin ular darichalari Shohi Kobul tog'iga qarab ochiladigan xushhavo xonai xosda o'tirganlarida Humoyun qo'lga qog'oz va qalam oldi-yu, otasi ixtiro qilgan Xatti Boburiy harflari bilan bir bayt she'r yozdi:

Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emasdur, xatti Sig'noqiydurur[17].

Bobur so'nggi dafa Samarqandda yuz bergan mash'um voqealarni va Xatti Boburiyning maktabda bolalarga o'rgatgan muallimning toshbo'ron qilib o'ldirilishini eslab "uh" tortdi.

Bir vaqtlar Ulug'bekni halok etgan yovuz kuchlar uning rasadxonasini qayta tiklamoqchi bo'lgan Boburni ham dinsizlikda va rofiyilikda ayblab, hatto qo'shinning ko'p qismini shunga ishontirgani Qizilqumdagi mag'lubiyatga zamin yaratgan edi. Shundan beri Bobur o'zi ixtiro etgan xatni joriy etish fikridan butunlay qaytgan edi.

- Senga buni qaysi muallimning o'rgatdi? - so'radi Bobur Humoyunning yozuviga ko'z yugurtirib.

- Mirbadal xattotdan o'rgandim... Humoyunning yozuvida xato bo'lmasa ham, lekin hali bu xatga qo'li o'rganmaganligidan harflar notekis chiqqan edi.

- Senga manzurmi?

- Juda! Belgilari oz. Tez yozish mumkin. O'qishi jo'n.

- Unday bo'lsa ko'proq mashq qil. Minba'd menga maktub yozsang, shu xat bilan bit. Men ham senga shu xat bilan javob yozurmen. Maxfiy tutmoq oson bo'lur.

Humoyun podshoh otasi bilan maxfiy xatlar yozishini ko'z oldiga keltirdi-yu, ko'nglida yana issiq bir iftixor tuyg'usi mavj urdi.

Otasiga mehri toblanib, uning ko'ngliga yoqadigan yana bir ish qilgisi keldi.

- Hazratim, lozim bo'lsa, endi musiqadan bir imtihon qilib ko'ring.

- Qani, qani!

Humoyun savdarboshiga afg'on rubobini keltirishni buyurdi. So'ng dur va sadaf bilan bezatilgan, tog'lar sadosini eslatuvchi ulug'vor tovush beradigan bag'ri keng rubobni sozlab, avval navo yo'lida bir kuy chaldi, keyin savtga o'tdi. Bobur qulog'iga juda yoqimli tuyulgan bu savtni darhol tanidi.

"Chorghoh savti" deb atalgan bu kuyni bultur Boburning o'zi bastalagan edi. Humoyun buni ham izlab topibdi-da! Yoki murabbiylari unga ataylab otasi yozgan she'rlarni yodlatib, otasi bastalagan kuyni o'rgatib, shu yo'l bilan podshohdan tahsin eshitmoqchimidir?

Murabbiylarda shunday bir xushomad bo'lganda ham Humoyunning o'zi kuyni samimiy ixlos bilan chalayotgani bilinib turardi.

Bola o'zining boyagi so'zini - otasining ijodidan ibrat olishga havasi zo'rligini hozir chindan isbot qilmoqda edi.

Bobur o'g'li chalayotgan go'zal kuyga quloq solib turib, ko'ngli zavqli tuyg'ularga to'lib ketdi.

Endi o'zining hayoti ham unga eng yorug' va tiniq tomonlari bilan ko'rina boshladi. Axir u ham bir vaqtlar Humoyun kabi beg'ubor, musaffo yoshlik damlarini boshdan kechirmaganmidi? Uning hayoti ham tiniq bir buloq bo'lib oqmaganmidi? Keyin bu buloqning ustiga jarlar qulab, uni loyqalatdi. Lekin hali bu buloq qurigan emas, uning obihayoti Humoyunning qalbini ham obod qilgani mana hozir bilinib turibdi.

Bobur o'zi bilan o'g'lining orasida ajib bir bog'lanish borligini bugun birinchi marta aniq sezdi. Otaning hayoti o'g'lining hayotida aynan takrorlanmasa ham, lekin yangi bir tarzda davom etishi mumkinligiga, agar o'g'il astoydil otaga sodiq bo'lsa, unga tortsa, otaning umri o'g'ilning umriga ulanib ketishiga Boburning endi ko'zi yetdi. Shunday bo'lgach, Humoyunni atkasi, onasi va murabbiylari Boburga ixlosmand qilib tarbiyalaganlari, unga otasining fazilatlarini saralab olib berishga intilayotganlari katta bir ne'mat emasmi? Boburning o'zi ham o'g'lga faqat fazilatlarini ravo ko'radiku. Faqat shundagina o'g'il u qilgan xatolarni qilmasligi, u tortgan azoblarni tortmasligi mumkin.

Fazilatlar... Bobur o'z fazilatlarini bugun o'g'li orqali allanechuk saralangan holda ko'rib, ko'ngli ko'tarildi, o'ziga birdan hurmati ortdi.

Keyin u Humoyunning atkasi Qosimbekni saroyga chaqirtirib, unga bosh-oyoq sarupo va ot in'om qildi. Shahzodaning boshqa murabbiylari va muallimlari ham katta-katta hadyalar oldilar.

- Senga ne in'om qilay, ayt! - deb Bobur o'g'lga kulimsirab tikildi.

Humoyun kitob yig'ishni yaxshi ko'rardi. Uning alohida bo'lmani egallagan xos kutubxonasidan tashqari, xobgohida ham kitob to'la javonlar bor edi. To'shagining bosh tomoniga xushbo'y sandal daraxtidan ishlangan javon qo'yilgan, otasining she'riy devoni javonning alohida tokchasida yolg'iz turar edi.

- Yana yangi she'riy kitoblar yozsangiz, - dedi Humoyun otasiga uyalinqirab ko'z tashlarkan, - mana shu alohida tokcha sizning asarlaringiz bilan to'lsa... O'g'lingizning tilagi shu!

Bobur zavq bilan qah-qah urib:

- E-ha, sening bu tilagingni o'rnatmoq uchun men bir umr mehnat qilmog'im kerak-ku!.. - dedi. - Mayli, "yaxshi niyat - yarim davlat" derlar. Bugundan boshlab sen uchun bir she'riy kitob boshlagaymen. Qani, daftaringni ber...

Humoyun muqovasi oltin suvi bilan ziynatlangan, nafis varaqlariga hali hech narsa yozilmagan yangi daftarini otasiga ikki qo'llab tutdi.

Bobur xona to'ridagi miz yoniga kelib o'tirdi-yu, birdan o'g'lga mehri toblanib, hayajon ichida:

"Jigarim bilan jonimga payvand farzandim!" "В Ъ" deb yozdi.

O'zidagi otalik mehri va Humoyundagi farzandlik sadoqati tojdor otalar va valiahd o'g'illar orasida juda kam uchraydigan nodir tuyg'ular ekanini, Ulug'bek bilan Abdullatif orasida bo'lib o'tgan fojialarga solishtirganda, u o'z o'g'lidagi samimiy hislarni qanchalik qadrlashi, qanchalik asrab-avaylab, kamolga yetkazishi zarurligini shu lahzada butun vujudi bilan his qildi. Qalbini to'ldirgan otalik tuyg'usi she'riy ohang bilan qog'ozga tusha boshladi: "Davlatu baxt bila Humoyun bo'l, komron bo'l, jahonda yuz tuman obro'yi izzat ko'r!"

Bobur yozishdan to'xtab o'rnidan turdi:

- Davomini keyin bitgaymen!.. Kitobning nomi sening ismingga qofiya bo'lg'usidir!..

Bobur o'sha yili yozib tugallagan she'riy kitob - "Mubayyin" - Humoyunning nomiga chindan ham qofiyadosh edi. U o'g'lining daftariga bitgan ezgu tilaklarini ham shu kitobga she'riy satrlar shaklida joylab, hammasini san'atkor xattotga ko'chirtirdi-da, Humoyunga taqdim qildi.

Humoyun shu vaqtgacha otasidan olgan sovg'alar orasida eng ulkani va bebahosi - mana shu she'riy kitob ekanini sezib, uni qayta-

qayta ko'zlariga surdi...

U arab tilida yozilgan, murakkab fiqx kitoblarini tushunolmay qiynalib yurar edi. Otasi taqdim qilgan "Mubayyin" fiqxning qonun-qoidalarini ravon turkiy tilda go'zal masnaviyalarda ifodalab, Humoyun uchun ham darslik vazifasini bajarar, ham unga she'riy zavq berardi. Eng muhimi, uning otasiga bo'lgan mehri, ixlosi shu kitob tufayli yangi bir kuch bilan o'sib borardi.

Humoyun o'n besh yoshga kirganda uning kitob javonida otasining yana bir asari - aruz ilmiga bag'ishlangan "Muxtasar" paydo bo'ldi. Humoyunning endigi istagi - otasining o'smirlik yillaridan beri yozib yurgan "Vaqoi" nomli kitobini o'qish edi. U otasining eng katta, eng maroqli asari mana shu ekanini onasi Mohim begimdan eshitgan edi.

Humoyun o'n olti yasharligida otasi unga Badaxshon viloyatini berib, askar va savdari bilan Kobuldan kuzatib qo'ydi. Humoyun tog'lar orasida otasi bilan xayrlashayotganda oila a'zolari o'zaro "Boburnoma" deb atay boshlagan o'sha "Vaqoi" kitobidan bir nusxa ko'chirtirib yuborishni iltimos qildi.

O'g'lining boshqa ko'p iltimoslarini so'zsiz qabul qilgan Bobur bu gal yerga qarab bosh chayqadi:

- Hali u kitob bitgan emas. O'lda-jo'lda yotgan asarni ko'chirtirib bo'lmas.

- Qachon bitkurursiz, hazratim? Men intizormen!

Bobur o'g'lining yuziga xomush nazar bilan tikildi.

- Ko'p intizor bo'lma. Chunki u kitobning bitishi uchun mening umrim tugashi kerak.

Humoyun seskanib tushdi:

- Nechun bunday deysiz?

"Boburnoma"ning davomi ancha vaqtdan beri yozilmay yurar edi. Qizilboshlar bilan tuzilgan ittifoq, Bobur vataniga begona qo'shinni boshlab borib, mag'lubiyatga uchraganlari... buni yozish u yoqda tursin, hatto eslashdan ham yuragi bezillar edi. Nahotki umr kitobining so'nggi bobi shu bo'lsa? Bobur eng yirik asarini bu tarzda yozib tugatolmasligini sezardi. Uni ko'ngildagidek tugallash uchun esa o'sha mag'lubiyatlar zahrini yuvib ketadigan katta g'alabalarga erishishi kerak edi. Mana endi o'g'li Humoyun ulg'ayib, yoniga kiriyapti.

U Humoyunning so'nggi gapdan iztirobga tushganini sezib:

- Mening so'zimdand tashvishlanma, - dedi. - Men "Vaqoi"ni umrim bo'yi yozmoqchi bo'lganim uchun shunday dedim. Orzuyim borki, uning kelgusi boblariga sening ham yaxshi ishlaring bitilgay. Zora o'zim ham... bu kitobning poyoniga yorug' yuz bilan yetsam.

- Hazratim, undaq bo'lsa, ilohim "Boburnoma"ni yana ellik yil yozing, yuz yil yozing!

- O'shangacha kutishga sabr-toqating yeturmikin?- deb kuldi Bobur.

Humoyun jiddiy turib:

- Tangrim oldida ont ichib aytamenki, sabr-toqatim umrim yetgunicha yetur! - dedi.

2

Kobul daryosining bo'yida Bobur egachisi Xonzoda begim uchun qurdirgan Bog'i Dilkushoning ko'k marmar ko'shkida mavlono Fazliddin cho'kka tushib o'ltiribdi. Undan pastroqda mavlononing soqol-mo'ylovi ko'zga ko'rinib qolgan o'g'li odob bilan qo'l qovushtirib, yerdan ko'zini olmay sukut saqlaydi.

Nafarmon kabo kiygan, yuziga oq harir parda tutgan Xonzoda begim siniq tovush bilan to'xtab-to'xtab so'zlaydi:

- Hammadan ko'ra.. O'lgan odamga qiyin ekan, mavlono. O'lgan qaytib kelmas ekan... Tiriklar... oh-voh qilib, ming kuyib-yonsalar ham, axiri bir kun... tasalli topar ekanlar. Mana, o'zimdand qiyos...

- Begim, bu zamonda tiriklarga ham oson emas. Mening Andijondan bosh olib chiqib ketganimga yigirma uch yil bo'ldi. Shundan beri sizning boshingizga qancha kulfatlar tushdi! Biz qancha balolarni ko'rdik.

Xonzoda begim Andijonda qolib ketgan yoshlik yillarini ko'z oldiga keltira boshladi. Mavlono Fazliddin o'shanda qanchalik ko'hlik yigit bo'lganiga hozir ishonish qiyin. Azob-uqubatlarga to'lib-toshgan so'nggi o'n yilliklar uning bo'yinlariga ham ajinlardan to'r solib ketgan, qo'llarini suyakday qotirib, tomirlarini bo'rttirgan, yelkasini bukchaytib, oltimish yoshlik mo'ysafidga o'xshatib ketgan. Holbuki, u endi ellik uch yoshga kirgani Xonzoda begimga ma'lum edi. "O'zimchi?" deb begim har kuni ko'zguda ko'radigan aksini xayolidand o'tkazdi. Xonzoda begimning old tishlaridan uch-to'rttasi tushib ketib, lablari burisha boshlagan, sochi siyraklashib, kulrang tusga kirib qolgan edi.

Go'zal yoshliklari endi hech qachon qaytib kelmasligi, umrlarining eng yaxshi yillari ochilmay so'lgan gulday umrbod xazon bo'lganligi Xonzoda begimning yurak-bag'rini timdalab o'tdi.

- Mavlono, o'g'lingiz necha yoshdalar?

- Yigirma birda, begim.

Xonzoda begim halok bo'lgan Xurramshohning tirik bo'lsa hozir yigirma ikki yoshga kirishini esladi. Bu yo'qotishning unutilmas alami keyingi dardi ustiga qo'shildi-yu, ko'ziga yosh quyilib keldi:

- Ishqilib, o'g'lingizning umri uzoq bo'lsin. Men ko'rgan musibat sizning boshingizga hech vaqt tushmasin, mavlono. Men endi tirik qolmayman degan edim. Yolg'iz o'g'limning ketidan ketaman degan edim. Lekin jonim qattiq ekan.

Mavlono begimning yig'isidan sarosimaga tushib o'g'luga bir qarab oldi. So'ng begimning xayolini boshqa yoqqa burish uchun o'zining boshiga tushgan azob-uqubatlardan so'zlashga tushdi:

- Hirotlar ham juda notinch bo'lib ketdi, begim. Shoh Ismoil shaharni olib, sunniylarni quvg'in qildi. Keyin yana shayboniyozdalar shaharni bosib olib, shia tarafdorlarini qatag'on qildi. Shia mozorlarini ochirib, Marvda Shayboniyxonni o'ldirtirgan ruhoniylarning suyaklarini to'plarga solib ottirdilar. Keyin ko'p o'tmay, Hirotni yana qizilboshlar ulardan tortib olishdi. Qasd olish qaytadan boshlandi. Hammayoq alg'ov-dalg'ov. Kamoliddin Behzod Hirotdan Tabrizga shoh saroyiga xizmatga olib ketildi.

Mavlono Xondamir shahardagi to'polonlardan bezib, ota yurtlaridagi uzoq bir qishloqqa chiqib ketdilar. Bizga o'xshagan musofirlarning ahvoli bundan ham battar bo'ldi... O'g'limiz Aloviddin Hirotda sangtaroshlik san'atini o'rgangan edi. Lekin san'at bilan kimning ishi bor? Axiri, shoir Muhammad Sulton bilan maslahatni bir joyga qo'ydigu Bobur mirzodan panoh istab Kobulga keldik.

Bu gaplar davomida Xonzoda begim ko'z yoshlarini artib, o'zini ancha bosib oldi:

- Kelib behad yaxshi qilgansiz, mavlono... men sizga bir omonatingizni qanday qaytarishni bilmay yurgan edim.

Mavlono Fazliddin ko'zlari piriqirab:

- Qaysi omonatim? - dedi.

Xonzoda begim ma'yus kulimsirab:

- Hozir, - dedi-yu, o'rnidan ko'tarildi va to'rdagi o'ymakor eshikdan ichkariga kirib ketdi.

Ko'p o'tmay u bir xizmatkorga oq ipak matoga o'ralgan narsani ko'tartirib qaytib chiqdi. Begimning ishorasi bilan xizmatkor haligi narsani mavlono Fazliddinning oldiga qo'ydi-da, ta'zim qila-qila orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

- Mavlono, ochib ko'ring, - dedi Xonzoda begim.

Mavlono Fazliddin o'ramni sekin ochdi-yu, chetlari sarg'ayib ketgan chizmakashlik qog'ozlarini ko'rdi. So'ng ularni avaylab varaqlar ekan, o'zining Andijonda qurmoqchi bo'lib, Xonzoda begim bilan bamaslahat chizgan loyihalarini tanidi. Yigitlik orzulari xayolida qaytadan uyg'onib, ko'zlari chaqnab ketdi. Andijonda qurilmay qolgan obidalarining loyahasini shuncha yildan beri asrab olib yurgan Xonzoda begim unga hozir o'sha oshliqlik paytidagidek nafis va jozibali ko'rindi. O'shda, qoyatosh ustida noxosdan begimning belidan olgan paytidagi shirin tuyg'ulari uyg'ondi-yu, yuragini zavqqa to'ldirdi:

- Hazrat begim, siz menga jonimni qaytarib bergandek bo'ldingiz! Mo'jizani qarang! Orada shuncha yillar! Shuncha yo'llar! Shuncha tog'u daryolar!

Mavlono Fazliddinni to'lqinlantirgan zavq va quvonch Xonzoda begimga ham o'tdi. Uning tovushida shodlik jarangi eshitildi:

- Rostdan, bu loyihalar menga qo'shilib juda ko'p balolarni boshdan kechirdi. Men qancha joyga borgan bo'lsam, bular ham bisotlarimu javohirlarim orasida men bilan sargardon bo'lib yurdi. Faqat oxirgi marta Qunduzdan Samarqandga jo'naganimizda tog'laru daryolardan ko'p yuk olib o'tib bo'lmadi. Sandiqlarimdan bir qismi Qunduz qo'rg'onida qoldi. Shularning ichida bu loyiha ham qolgan ekan. Samarqandga borib ko'p achindim. Yoz kelsa Qunduzga odam yuborib olib keltirmoqchi edim... Keyin haligi falokatlar bo'ldi... Qunduzga qolgani yaxshi bo'lgan ekan. Boshqa sandiqlarimning hammasi Hisorda fitnachi mo'g'ullarning ilkida qoldi... Mavlono, qarang-chi, hamma varaqlari joyidami?

Shunday deb, Xonzoda begim yuzidan harir pardasini boshi ustiga ko'tarib qo'ydi-yu, loyihalarga tikilib qaradi.

- Hammasi joyida! - dedi mavlono Fazliddin uning yuziga minnatdorona ko'z tash-lab. - Samarqandda faqir sizning huzuringizga kirishga jur'at etolmagan edim.

- O'zim sizni chorlamoqchi bo'ldim. Ammo loyihalar Qunduzda qolganligi uchun andesha qildim...

Mavlono Fazliddin Andijonda Xonzoda begimning suratini ham chizganini, hozir loyihalar orasida o'sha surat yo'qligini begimga eslatgisi kelib:

- Balki... Suratlar yo'qolib ketgandur? - dedi.

Xonzoda begimning yuziga nafis qizillik yugurdi:

- Hali ham musavvirlik qilmoqdamisiz, mavlono?

- Hazrat begim, ko'p yil mashq qilinmasa qo'l musavvirlikdan chiqib qolar ekan... Hozir faqat me'morlik bilan mashg'ulmen.

- Andijonda chizgan suratlaringizni men alohida saqlamoqdamen, - deb Xonzoda begim mavlononing o'g'liga iymonib ko'z tashladi.

Bo'y yetib qolgan bu yigit oldida o'zlarining yoshlik muhabbatlarini eslatuvchi suratni Xonzoda begim ataylab olib chiqmaganini mavlono Fazliddin endi sezdi.

- Lutfan siz haqsiz, hazrat begim... O'sha suratlar endi umrbod sizniki bo'lg'ay!

Buni juda istab turgan Xonzoda begim:

- Saxovatingizdan toabad minnatdormen! - dedi.

Mavlono Fazliddin qo'lini ko'ksiga qo'yib, odob bilan bosh egdi. So'ng gapni yana ochiq turgan eski loyihalari ustiga burdi:

- Men endi bularni Hirotda o'rgangan yangiliklarim bilan to'ldirgaymen. Ana undan so'ng bemalol amalga oshirsam bo'lur... faqat... bu madrasayu qarlar qaerga qurilmog'i mumkin? Andijon... uzoqda qoldi. Kobulgami?

Xonzoda begim ma'yus bosh chayqadi:

- Kobul - biz orzu qilgandek qudratli davlat emas, mavlono. "Ulug' me'morlik obidalari qurmoq uchun ulkan davlatning qudratiga suyanmoq kerak" deganlar haq ekanlar. Nachora?..

Mavlono Fazliddin oldida ochiq turgan tarhlarga g'amgin ko'z tikib:

- Ha, taqdir bizni notavon qilib yaratmishdir, - dedi. Ovozi keksalarnikidek g'ijirlab eshutilganini o'zi ham sezdi-yu, qo'shib qo'ydi:

- Men endi qarib qoldim. Qirg'inlar, to'polonlar, fatoratlar bilan umrim o'tdi. Lekin nahotki bu hammasi uzluksiz davom etaversa?

Axir bir men emas, o'nlab zakovatli olimlar, hunarpehalar, shoirlar jaholat dovuli bilan Movarounnahru Xurosondan quvilmishlar. Ilgari qora kuchlar bizni Andijondan quvsalar, Samarqanddan panoh topar edik. Samarqand johillari kun bermasalar Hirotdan najot izlar edik. Endi Andijonu Samarqand ham, Buxoroyu Hirotda ham - barchasi ko'chmanchi sultonlaru diniy adovatlar dovulidan zir titramoqda. Dovul uchirgan xazonday vatanidan quvilgan qancha ma'rifatlik olimu san'atkorlar, qancha nodir iste'dodlar behuda hayf bo'lib ketmoqdalar. Bizning vatandan ayrilishimiz - daryoning o'zanini yo'qotib, dashtu biyobonga toshib chiqib ketishiga o'xshaydir. Amudaryo bir vaqtlar shu kuyga tushgan ekanu to o'ziga yangi yo'l solib, boshqa bir dengizga borib qo'yilguncha u yoqdan-bu yoqqa bosh urib, toshib yurgan ekan. Biz ham umr bo'yi u yoqdan-bu yoqqa bosh urib munosib o'zanimizni topolmaymiz. Endi bu kajrafter falak hech bo'lmasa farzandlarimizga rahm qilsin! Biz bo'lmasak, bular o'zlariga munosib o'zan chopib, yangi bir madaniyat dengiziga borib quyilsinlar!

Umr bo'yi o'z ijodiy rejalarini amalga oshirolmay kuyib yurgan iste'dodning bu alamli nidosi Xonzoda begimni titratib yubordi.

- Mavlono, faqat siz emas, Bobur mirzo ham o'zanini yo'qotgan daryodek bezovtalar!

- Bilamen, taqdir ul hazratga ham o'gaylik qilmishdir!

- Ammo Bobur mirzo sargardon bo'lib yurgan iste'dodlar daryosini bir joyga yig'moqchilar, nasib bo'lsa, ilmu san'atning yangi bir dengizini barpo qilmoqchilar.

- Biz uchun so'nggi umid hali ham Bobur mirzodirlar. Shuning uchun o'g'lim bilan Kobulga keldik.

- Qaerga joylashdilaringiz, mavlono?

- Jiyanim Tohirbeknikiga tushdik. O'zi safarda ekan...

Ota-bola ikkovlari ham eski kiyim kiyishgan, rang-larini juda oldirib qo'yishgan. Ularning moddiy jihatdan ham qiynalib yurganlarini sezgan Xonzoda begim yana o'rnidan turib, ichkari xonaga kirib ketdi. Qabosining cho'ntagidan kalit olib, tokchada turgan po'lat sandiqni ochdi.

Inisi Bobur mirzo Xonzoda begimga eng nufuzli a'yonlari qatori ulufa tayinlagan edi. Har oyda xazinadan charm hamyonga solingan ming dinor oltin kelib turar edi. Xizmatkorlar begimga berilgan mulkning ekin-tikini bilan tirikchilik o'tkazishardi.

Begimning bir o'ziga ko'p pul ketmas, shuning uchun xazinadan kelgan oltin to'la hamyonlarning anchasi po'lat sandiqda taxlanib

turar edi.

Xonzoda begim mavlono Fazliddinning kichikroq bir hovli va ot sotib olishi, kiyim-kechagi, uch-to'rt oylik tirikchiligi uchun qancha pul ketishini chamalab ko'rdi-da, ming dinorlik hamyonlaridan ikkitasini oldi. So'ng ularni boyagi xizmatkorga berib, oltin barkashda ko'tartirganicha ota-bolaning oldiga qaytib chiqdi.

Mavlono Fazliddin hamyonni ko'rib, xijolat cheka boshladi. Xonzoda begimdan pul olish unga og'ir edi.

Xonzoda begim mavlono Fazliddinning kichikroq bir hovli va ot sotib olishi, kiyim-kechagi, uch-to'rt oylik tirikchiligi uchun qancha pul ketishini chamalab ko'rdi-da, ming dinorlik hamyonlaridan ikkitasini oldi. So'ng ularni boyagi xizmatkorga berib, oltin barkashda ko'tartirganicha ota-bolaning oldiga qaytib chiqdi.

Mavlono Fazliddin hamyonni ko'rib, xijolat cheka boshladi. Xonzoda begimdan pul olish unga og'ir edi.

- Mavlono, bu hamyonlar Bobur mirzoning xazinalaridan kelmishdir. O'zlari bo'lmaganliklari uchun ulufalarini men sizga topshirmoqchimen. Biri - O'g'lingiz Aloviddinga. Marhamat! Olingiz!

Aloviddin qo'lini ko'ksiga qo'yib, endi birinchi marta og'iz ochib gapirdi:

- Rahmat, hazrat begim, biz sizdan behad minnatdormiz!

Uning yoqimli tovushi va so'zlarni mayin talaffuz qilishi mavlono Fazliddinning yigitlik paytini eslatar edi... Shu tufayli ota-bola ikkovi ham begimga benihoya aziz ko'rinardi.

3

Amudaryo tomondan tog' oshib uchib kelgan turnalar Kobulning ustidan janub-sharq tomonga o'tmoqda edilar. Arkning tillakori ayvonida Mohim begim bilan nonushta qilib o'tirgan Bobur turnalarning qisqa va sirli tovush bilan "qurey"lashini eshitdi-yu, o'rnidan turib, ayvon chetiga bordi va osmonning ovoz kelayotgan tomoniga tikildi... Ko'kda egilib-chayqalib kelayotgan bir shoda qora marjonni ko'zlari bilan qidirib topgandan keyin turnalarning tovushi unga go'yo aniqroq eshitila boshladi.

Go'zal va tiniq "qur-ey", "qur-ey"larda qandaydir horg'inlik ohanglari borga o'xshardi va turnalarning uzoq-uzoqlardan uchib kelayotgani esga tushar edi. Balki ular shu kelishda Andijonning ustidan uchib o'tirgandirlar? Yoki Toshkent va Samarqand atroflaridagi so-kin suvlar bo'yiga qo'nib dam olgandirlar?

Bu o'ydin Boburning qalbini alamlari bir sog'inch tuyg'usi chulg'ab oldi. Hatto shu turnalar ko'rib kelayotgan joylarni u endi borib ko'rolmaydi. Ko'li Malikda va G'ijduvonda yengilib, Hisorda fitnachilar xiyonatidan abgor bo'lib qaytganiga, mana, o'n uch yil bo'lyapti. Bobur shundan beri qaltis harbiy yurishlardan o'zini tiyib yuribdi. Mo'g'ul beklarining xiyonatlarini Qunduzdayoq bila turib, yana o'shalarga va qizilboshlarga tavakkalchilik bilan suyanib ish qilgani uning vataniga qaytadigan barcha yo'llarini bekitib tashlagan edi.

Turnalarning uzoqlashib so'nib borayotgan tovushlari ta'sirida Boburning ko'ngliga: "Endi tug'ilib-o'sgan yurtingga umrbod qaytolmaysan!" degan alamli o'y keldi-yu, yuzi birdan tundlashdi. Orqasiga o'girilib, savdarboshiga chog'ir keltirishni buyurdi.

Mohim begim dasturxon yonidan Boburga tomon kelar ekan:

- Hazratim, ertalabdan chog'ir? - deb taajjublandi. Hozir farzandlaringiz salomga kelurlar... Ana, mirzo Hindol atkalari bilan kelmoqdalar.

Boshiga kichkina ipak salla o'ragan, murassa' kamariga kichkina qilich taqilgan sakkiz yoshli mirzo Hindol ayvonning baland zinapoyasidan kattalarday qo'l qovushtirib, ta'zim qilib chiqdi. Otasi buni ko'rib beixtiyor jilmaydi. Hindolni yelkasidan quchib erkalatdi, keyin uni yoniga olib, zarbof ko'rpacha ustiga o'ltirdi.

- Qilich taqib olibsiz, amirzodam, jangga bormoqchimisiz? - deb hazillashdi.

Hindol katta-katta ko'zlarini chaqnatib Mohim begimga bir qarab oldi. Mohim begim "Ayting!" deganday bosh irg'adi. Shunda Hindol burro til bilan otasiga:

- Meni ham olib boring, - dedi.

- Qayerga?

- Hin... Hindistonga.

- Hindistonda nima qilmoqchisiz?

- Yo'l... yo'lbarsni ko'ramen...

- Ana xolos! - deb Bobur kuldi. - Biz sizga Hindol ismni bersak, siz faqat Hind yo'lbarsini tomosha qilmoqchisiz xolosmi?

Bola qizarib:

- Yo'q, - dedi va jajji qilichining sopini qisimiga oldi. - Agar yo'lbars... "eyman" desa, men mana shu qilich bilan uni uramen!

Bobur Hindolni yana yelkasidan quchib erkalatdi:

- Barakallo! Unday bo'lsa sizni Hindistonga albatta olib borurmiz...

Shu payt ayvon zinapoyasidan oltin ko'zachada chog'ir olib chiqayotgan sharbatchi ko'rindi. Mohim unga qo'li bilan "Qayting!" ishorasini qildi. Sharbatchi Boburga qo'rqa-pisa ko'z tashladi-da, uning o'g'li bilan ovunib, chog'irni esidan chiqarganini sezdi va zinadan sekin qaytib tushib ketdi. Bobur Hindoldan xat-savodni qanchalik o'rganganini, qanaqa she'rlar yod bilishini so'radi.

- Men qur'on oyatlaridan yod bilurmen. Kulhu ollohu ahad...

- Hindolning she'rga unchalik ishi yo'q, - deb izoh berdi Mohim begim. - Bunga o'yin bo'lsa, yoydan o'q otsa, ot chopsa bas.

Kitobga xushi yo'q.

- Balki yoshi kichik bo'lgani uchundur?

- Gulbadan bundan uch yosh kichik. Ammo savodi Hindoldan yaxshi. Hozir ko'rursiz... Qizcha kitobga shunchalik o'chki, taajjubdan yoqamni ushlaymen.

Bobur o'ychan tovush bilan:

- Nahot Hindol o'sha tog'alariga tortsa? - dedi.

Boburning bu so'zlarida qanchalik murakkab ma'no borligini faqat Mohim begim tushunardi. Chunki Hindol Mohim begimdan emas Boburning kichik xotini Dildor og'achadan tug'ilgan edi. Shariat beradigan ruxsat bo'yicha Bobur ham uch xotinlik bo'lib olgan, avlodan-avlodga o'tib kelayotgan bu berahm odat Mohim begimni qanchalik ezmasin, alamini ichiga yutib chidab kelar edi. Boburning ikkinchi xotini Gulruh begimdan Mirzo Komron va Mirzo Askariy otliq ikki o'g'il tug'ildi. Bular Humoyundan keyingi taxt vorislari edilar. Gulruh begim shu sababli Mohim begimga kundoshlaricha sovuq muomala qilar edi. Uch xotin Kobulning uch chekkasida har biri alohida ko'shkda tursa ham bir-birlarining ahvollaridan xabardor edilar. Dildor og'acha besh yilda ikki qiz tug'di. Mohim begim esa uch marta farzand dog'ini boshdan kechirdi. Uning Humoyundan keyin tuqqan ikki o'g'il,

bir qizi birin-ketin o'lib ketdi. Keyin umuman bo'yida bo'lmay qoldi. Buning hammasidan Mohim begim juda qattiq kuyib yurganini sezgan Bobur unga qanday tasalli berishni bilmas edi. Bir kuni mana shu ayvonda o'tirganlarida Mohim begimning o'zi: "Dildor og'acha yana homilador emishlar, - deb qoldi.- Men kuyib ado bo'ldim. Endi Dildor og'acha shu gal o'g'il tug'sa ham, qiz tug'sa ham, agar menga bersangiz o'z farzandimdek tarbiyalab o'stirar edim".

Dildor og'acha o'z farzandini kundoshiga ishonib topshirishini tasavvur qilib bo'lmas edi. Lekin Mohim begim Humoyunni qanchalik yaxshi tarbiyalaganini hamma bilar, uning yana farzand o'stirish ishtiyoqi zo'rligini Bobur ham sezar edi.

Dildor og'acha Kobulning Bog'i Yo'ng'ichqasida mana shu Hindolni tuqqanida Boburning maxsus farmoni bilan uch kunlik chaqaloqni arkda turadigan Mohim begimning tarbiyasiga keltirib berdilar.

Bu bolani to'qqiz oy qalbi tagida ko'tarib yurgan Dildor og'acha: "O'g'limdan tiriklay judo bo'ldim", deb ancha vaqt yig'lab-siqtab yurdi. Bobur unga:

"Azaldan udum shundoq, - deb vaj ko'rsatdi. Podshoh oilasida o'g'illarni katta xotin tarbiyat etmog'i kerak. Mohim Humoyunni qandoq voyaga yetkazdi, ko'rdingmi? Hozir Badaxshonda eng obro'lik hokim! Xudo xohlasa, Mohim Hindolni ham shundoq voyaga yetkizgusidir!"

Mohim begim Hindolni o'z farzandidan ham ziyoda tarbiya qilayotgani Boburga ma'lum edi-yu, lekin bolaning tog'a avlodlari johil va ma'rifatsiz odamlar edi. Dildor og'acha Hisor va Samarqandda ko'p yomon ishlar qilgan Sulton Mahmud mirzoning avlodlaridan edi. Shayboniyxon tomonidan o'ldirilgan Sulton Ali mirzoga ham xeshligi bor edi. Bobur Samarqandda so'nggi gal g'alaba bilan borganda va qizilboshlar bilan may ichib yurgan kunlarida Dildor og'achaning husnini, xususan, dutor chalib ashula aytgandagi shirin ovozi yoqtirib qolib, kayf ustida uni haramiga olgan edi. Buning hammasidan xabardor bo'lgan Mohim begim Boburning "Hindol ma'rifatsiz tog'alariga tortmasin, tag'in!" degan hadigini tarqatishga intildi:

- Hazratim, Humoyunning ko'p fazilatlarini Hindolda ham bor. Qalbi to'la mehr.

Ishonamenki, Hindol ham sizga tortgay. Egachingiz Xonzoda begimdan eshitganmen. Siz ham mana shu yoshda "urush-urush" o'ynashni behad yaxshi ko'rar ekansiz.

Bobur yana Hindolga yuzlandi:

- Men senga kitoblar sovg'a qilsam o'qurmisen?

- O'qu... O'qurmen! - deb Hindol tutilibroq javob berdi.

Bobur munshini chaqirib, Kobul kutubxonasidan Hindolga kerakli kitoblarni Mohim begimga keltirib berishni buyurdi. Shundan keyin savdarboshi ichki xonadan bolaning bo'y-bastiga moslab ishlangan oltin dastali Kamoni Shoshiy olib chiqdi. Chiroyli soqdoqda o'n ikkita oltin bezakli yoy o'qi ham bor edi. Bunday chiroyli o'q-yoyni birinchi marta ko'rayotgan bola nodir sovg'ani qo'lga olganda ko'zlari quvonchdan yaltirab ketdi.

- Ana, tirandozliqni mashq qil, ammo kitob o'qishni ham unutma! - deb tayinladi Bobur.

Hindol ta'zim bilan otasiga qulluq qilib, zinapoyadan pastga tushib ketdi. Oradan sal o'tmay ayvonning ichki eshigidan ellik yoshlardagi enaga ayol kichkina Gulbadanni qo'lidan yetaklab chiqdi. Bu istarasi issiq ayol - Tohirning xotini Robiya edi. Avvallari Qutlug' Nigor xonim xizmatida bo'lgan Robiya hozir Mohim begim huzurida besh yashar Gulbadanga enagalik qilmoqda edi.

Bobur o'z oilasiga yigirma to'rt yillik qadrdon bo'lgan Robiyaning ta'zim bilan bergan salomiga alik olib, u bilan iliq so'rashdi. So'ng qizchasi Gulbadanga yuzlandi.

Qo'g'irchoqday yasantirilgan jajji qizchanning qosh-ko'zi beixtiyor Dildor og'achani eslatdi. Gulbadanni ham o'sha go'zal juvon tuqqan edi. Mohim begim Hindolni onalarcha suyib parvarish qilayotganini yillar davomida kuzatib yurgan Dildor og'acha bu ayolning tantiliga qoyil bo'lgan va Gulbadanni unga o'zi farzandlikka bergan edi. Bu ikki ayol endi kalondimog' Gulruh begimga qarshi go'yo bolalar orqali ittifoq tuzgan edilar. Gulruh begim esa bir emas, ikki o'g'li bo'y yetib kelayotganidan behad mag'rurlanar, Komron mirzo va Askariylarni taxt vorisi Humoyunga qarshi raqobat tuyg'usi bilan tarbiyalar edi. Shu sababli Bobur ham Gulruh begimdan ko'p ranjir, lekin oradagi kundoshlik balosini butunlay daf qilish qo'lidan kelmas edi.

Murg'ak qizchasini ko'rgan zahoti esiga tushgan bu murakkabliklar Gulbadanning egilib ta'zim qilishi va shirin "assalomi" bilan xayolidan uzoqlasha boshladi. Bobur qizchasini qo'lida ko'tarib olib, peshonasidan o'pdi, so'ng dasturxon oldiga kelib, uni tizzasiga olib o'tirdi. Dasturxon to'la noz-ne'matlarni, Odinapurdagi Bog'i Vafoda o'sgan chiroyli norinj[18]larni ko'rsatib:

- Ne yeysan? - deb so'radi.

Gulbadan odob bilan bosh chayqadi - u podshoh otasining oldida ovqat chaynab o'tirishdan iymonar edi. Lekin dadasining zar qo'shib to'qilgan qimmatbaho abosidagi tugmalar uni juda qiziqtirib qo'ydi. Bu tugmalardan birining yuz tomoniga kichkina qilib yo'lbars shakli o'yilgan. Yo'lbarsning ko'zlari o'rniga zig'irdan ham kichik yoqut donalari o'rnatilgan. Ikkinchi oltin tugmaning yuzida afsonaviy bir qush qanotlarini yozib tumshug'ida kichkina gavharni olib uchib boryapti. Umrida bunday g'alati tugmalarni ko'rmagan qizcha ularning bittasini qo'lchasi bilan sekin ushlab ko'rdi.

- Senga tugmalar ma'qulmi? - deb so'radi dadas, Gulbadan "ha", deb jilmaydi. Bobur qizchasi ushlab ko'rgan yuqorigi tugmani yulib olmoqchi bo'lib bir tortdi. Lekin tugma juda mahkam tikilgan ekan, uzilmadi.

- Hazratim, ne qilmoqchisiz? - hayratlanib so'radi Mohim begim. - Qo'ying, tugmani uzmay, axir bu sizning shohona libosingiz!

- Hechqisi yo'q. Zargarga buyursalar, yana bitta shundoq tugma yasab bergay.

Bobur kamariga osilgan qindan kichkina qalamtarosh oldi-yu, o'sha tugmani ipidan qirqib olib, qizchasiga berdi:

- Lekin yo'qotma. Bu qush - Humo. Ilohim senga baxt keltirsin.

Gulbadan quvonib va hayajonlanib:

- Rahmat, hazrati... oli... - dedi-yu, lekin jumlaning oxirini uncha kelishtirolmadi.

- Meni ota deya qol qizim.

Gulbadan onasi Mohim begimga savol nazari bilan qaradi. Mohim "ha, ayt!" degandek bosh irg'adi. Shunda Gulbadan qo'lchalari bilan otasining bo'ynidan quchdi-da:

- Otajon! - deb uning yonog'idan o'pdi.

Bobur ko'pdan beri his qilmagan bolalarcha bir poklik va ma'sumlik borlig'iga go'yo nur bo'lib taraldi.

- Guli, - dedi Mohim begim, - endi hazrat otangga bitta hikoya aytib bergin.

Gulbadan sekin otasining tizzasidan pastga tushdida, xuddi muallimga javob berayotgan talabadek tik turib, toshbaqa va chayon haqidagi mashhur hikoyatni aytib berdi. Xususan, toshbaqa chayonga yaxshilik qilib, uni daryodan o'tkazib qo'ymoqchi bo'lganda, chayon unga zahar solishga tirishganini, so'ng bu yomonligi uchun daryoga cho'kib o'lganini shunday kelishtirib aytdiki, Bobur

zavq qilib kuldi-da:

- Siz so'zlab berganmidingiz? - deb Mohimdan so'radi.

- Yo'q, o'zi "To'tinoma"ni bemalol fahmlab o'qidi. Besh yoshga yetmay savod chiqargan qizchani men birinchi ko'rishim.

- Gulbadanga ko'z tegmasin, zehnu muhofazasi benazir.

- Sa'diyning "Guliston"idan xiyla hikoyatlarni yod bilur. Ash'orga uncha o'ch emas. Ammo nasriy hikoya xotirasiga so'zma-so'z naqshlanib qolur. Bog'da, ko'chada ko'rganlarini ham kelishtirib hikoya qilur. Men o'zimcha orzu qilurmenki, Gulbadan shoira bo'lmasa ham hazrat otalarining nasrnavisligini meros olsa ne ajab?

- O, nasr yozmoq uchun qanchalik ko'p savdolarni boshdan kechirmoq kerak, Mohim!

Gulbadan ota-onasining gaplariga yaxshi tushunayotganday sergaklanib quloq solmoqda edi. Uning katta-katta shahlo ko'zlarida qandaydir umid, ayni vaqtda, xavotirlik borgan o'xshardi. Go'yo uning otasidan kutgan umidlari puchga chiqsa ko'ngli qattiq ozorlanishini sezib xavotirlanayotgandek ko'rinardi.

- Zukko qizim, hazrat onang sendagi ajib bir qobiliyatni yaxshi payqabdir. Agar Gulining nasrga ishqiy zo'r bo'lsa, - deb Bobur Mohim begimga qarab davom etdi, - "Voqoi"ning osonroq boblaridan beray, xattot qizchamizga bir nusxa ko'chirib bersin.

- Men ham sizdan shuni iltimos qilmoqchi edim. Guli turkiy tilni hazrat otalarining kitoblaridan o'rgangani yaxshi. Men, o'jizangiz, orzumandmenki, faqat Humoyundek o'g'illaringiz emas, Gulbadandek qizlaringiz ham tarixda sizga munosib nom qoldirsalar[19].

Bu so'zlarning samimiyligini butun vujudi bilan sezgan Bobur noxosdan to'lqinlanib ketdi. Mohim begim kundoshi Dildor og'achaning bir emas, ikki farzandini shunchalik mehr bilan tarbiyalashi va ularning kelajagiga shu darajada jon kuydirishi uchun qancha katta bardosh, tantilik, bag'ri kenglik kerak bo'lganikin? Bobur yoshi qirqdan oshgan sari kelajak avlod haqida ko'p o'ylar, farzandlar, ayniqsa, shu yoshda odamning hayotida hal qiluvchi kuchlardan biriga aylanishini sezardi. Shu sababdan ham Mohim begimning birgina Humoyunni emas, mana, Hindol bilan Gulbadanni ham otalariga sadoqatli va mehr-oqibatli farzandlar qilib tarbiyalayotgani xotin kishining o'z eriga qilishi mumkin bo'lgan eng ulug' yaxshiligi ekanini hozir butun borlig'i bilan his qildi. Bobur podshohlik udumiga yon berib, Mohim begimning ustiga yana ikki xotin olgan bo'lsa ham Mohim buni bag'rikenglik bilan kechirgani, yana o'zini unga shunchalik fido qilayotgani - tengsiz bir muhabbat va sadoqatning nishonalari emasmi?

Bobur tez o'rmidan turib, ko'rpachada o'ltirgan Mohim begimning ustiga engashdi-yu, sochidan, peshonasidan, yuzidan o'pa boshladi.

- Mohim, siz mening benazir malagimsiz! - deb ehtiros bilan shivirladi: - Men shoh bo'lsam ham ulug' qalbingiz o'trusida qulmen! Mohim ham tez o'rmidan ko'tarildi. Gulbadan ota-onalariga iymonib qarab turganini ko'rdi-yu, atrofga olazarak bo'lib ko'z tashladi. Robiya ularni xoli qoldirib ichkariga kirib ketgan. Savdarboshilar ham yo'q. Bobur Mohim begimning ko'zlaridan ham o'pib:

- Buyuring, - dedi, - neki istasangiz men bajo keltiray!

Mohim begim uyalib shivirladi:

- Gulbadanga javob beraylik...

Bobur yana savdarboshini chaqirdi va Gulbadanga Hindistondan keltirilgan to'tiqushlarni hadya qilishni buyurdi.

Chiroyli oltin qafaslarga solingan to'tiqushlarning kamalakday tovlangan patlari Gulbadanning e'tiborini o'ziga tortdi. To'tiqushlar so'zlashni bilar edi, kattarog'i shang'i tovush bilan:

- Assalom, begim! - dedi.

Gulbadan bundan zavq qilib bolalarcha soddalik bilan:

- Assalom, to'ti! - dedi.

Shunda hammalari beixtiyor kulib yubordilar. Gulbadan dadasining oldiga chopib keldi, bu ajoyib sovg'asi uchun uning qo'lini o'pdi. Bu orada ichkaridan chiqqan Robiya qizchani sekin qo'lidan oldi-da, to'tiqush solingan qafas bilan birga zinapoyadan pastga olib tushib ketdi.

Bobur va Mohim begim ikkovlari ichkari xonaga yo'naldilar. Katta tanobiy uyning to'ridagi shahnishiga eroniy gilamlar va zarbof ko'rpachalar to'shalgan edi. Bobur Mohim begimning xipcha belidan quchib, o'sha tomonga boshlab borar ekan:

- Hali ham kelinchaklik paytlaringizdagidek sarv-qomatsiz, Mohim, - dedi.

- Chunki siz men uchun hamon yigirma yoshlik yigitsiz!

Mohim begim shunday deb, ichki uyning ochiq eshigidan ko'rinib turgan shohona to'shaklariga olovli bir nigoh tashlab oldi.

Bugungi ehtirosli tun, ikkovlari xuddi alanga tillaridek goh butun borliqlari birlashib, goh yana ajrashib, so'ng qaytadan olov mavjida birlashib, ikki tan bir vujudga aylangan paytlari xayoliga titroq solib o'tdi. O'sha daqiqalarda Mohim erining qulog'iga:

"Siz mening ko'z ochib ko'rgan yagona yorimsiz, sochingizdan-tirnog'ingizgacha butun borlig'ingiz menga jonimdan ham aziz, endi sizni boshqa hech kimga bermasmen!" deb shivirlagan edi. Boburning hozir uni o'pib: "Men shoh bo'lsam ham sizning ulug' qalbingiz o'trusida qulmen!" degani Mohimning o'sha tungi so'zlariga javobdek eshitildi. Bu so'zlar va o'pichlar Mohim begimning borlig'ini shunday yayratib yubordiki, yoshi o'ttiz yettiga borgan bo'lsa ham hozir yigirma yoshli juvondek husni jamoli ochilib, ko'zlaridan o't chaqnab, sho'x ohangda so'radi:

- Men hozir neki tilasam bajo keltirurmisiz?

Bobur Mohimning yangi bir ko'shk qurib berishini yoki katta xarajatlar uchun xazinadan qo'shimcha oltin so'rashini kutgan edi.

Uning bunaqa istaklarini so'zsiz bajargisi kelib turgan Bobur:

- Sizdan molu jonni ayamasmen, buyuring! - dedi.

Mohim bir lahza taraddudlanib turdi-yu, past va jiddiy tovush bilan dedi:

- Sizdan molu jon emas, farzandimiz Humoyunni... Kobulga qaytarishingizni iltimos qilmoqchimen.

Bobur ham endi jiddiylashib:

- Nechuk? - dedi. - Butunlay Kobulga qaytsinmi?

- Ha, sizdan o'tinamen!

- Mohim, Humoyun yonimizda bo'lishiga men ham tashnamen. Biroq shimoliy chegaralarimizni Humoyundek ishonchli odam qo'riqlab turmasa, shayboniyzodalarni o'zingiz bilursiz...

- Bilganim uchun tunu kun xavotirdamen. Ikki yildan beri Humoyun Badaxshonda. Men uni shunchalik sog'inamenki, turgan xonalariga kirsam, o'qilgan kitoblarini varaqlasam, ko'zimga yosh kelur.

- Mohim, siz bilursizki, tojkorlaru valiahdlarga ona bo'lishning mashaqqati behisob... Shukur qiling, mening rahmatlik onam tortgan azoblarni xudo sizning boshin-gizga solgan emas. Humoyun mirzoning ishlari juda taraqqiyda. Badaxshonlik sodiq yigitlardan to'rt-besh mingi uni asrab-avaylab yururlar. Shayboniyzodalar ham biz bilan murosa qilishga majbur, chunki hozir ular ichki

nizolarni tinchitilmay, o'zlari bilan o'zlari ovora.

- Undoq bo'lsa, Badaxshonga endi Komron mirzoni yubora qoling. Axir u kishi ham o'n oltiga kirdilar. Gulruh begim doim o'g'illarining er yetganidan faxrlanib gapirurlar.

Bobur xotinlarining orasidagi raqobatni juda yomon ko'radi. Chunki kundoshlik raqobati bolalarga ta'sir qilsa, ular bora-bora bir-birlariga dushman bo'lib qolishlari mumkinligini bilardi.

- Siz Gulruh begimning gapiga e'tibor bermang degan edim-ku, Mohim!

- E'tibor bermay ilojim yo'q, hazratim! Chunki Gulruh begimning ikki o'g'li ham yonlarida. Men bo'lsam uzoqdagi Humoyunni sog'inib qon yuturmen!

- Obbo!.. Mayli, men sizning tilagingizni bajo keltiramen, deb so'z berdim. So'zimda turmog'im kerak. Humoyunni juda sog'ingan bo'lsangiz, ikki-uch haftadan so'ng uni albatta ko'rursiz.

- Qayerda ko'rurmen? - ovozi titrab so'radi Mohim.- Kobuldami?

Bobur ovozi pasaytirib:

- Odinapurda, - dedi.

Odinapur Hindiston chegarasiga yaqin joyda edi, Mohim begim Boburning o'sha joyda qo'shin to'playotganini eshitgan edi.

Aftidan, Humoyunning Kobulga kelib yurmasdan, bor qo'shini bilan Badaxshondan to'g'ri Odinapurga o'tib borishi harbiy maqsadlarga muvofiqroq kelar edi.

Mohim begim endi xavotirli ovoz bilan so'radi:

- Hazratim Humoyunni ham Hind yurishiga olib bormoqchilarmi?

Sir saqlanayotgan mavzuda gap ochilgani uchun Bobur atrofga ko'z tashlab, bir lahza jim quloq soldi. Ayvonda ham, ichki uylarda ham ikkovlaridan boshqa odam yo'q edi.

- Siz bilursiz, men Movarounnahrda umidimni uzganimdan beri yorug' bir istiqbolni Hindiston tomondan izlamoqdamen. O'n yildan beri bir necha qayta ishonchli odamlarimni Hindga elchilikka yubordim.

- O'zingiz ham Hindga to'rt qayta borib keldingiz-ku.

- Lekin to'rt martasida ham Dehliga yetolmadim. Laxo'r atroflaridan qaytdim.

- Hindda vatanlarini jon-jahd bilan himoya qiladigan botir yigitlar ko'p ekan-da.

- Ha, xususan, rajput yigitlari jasur qilichboz kelurlar.

- Ular jangda nechog'lik beomon ekanini biz ham eshitdik. Shuning uchun har gal Hind yurishiga ketganingizda xavotirlik olovida qovrilib, tunlarni uyqusiz o'tkazurmen. Har ikki tomondan qancha begunoh odamlar jang qilib halok bo'lgani xayolimdan nari ketmaydi. Hatto Bajur qo'rg'onida o'ldirilgan uch ming yog'iyning boshidan kalla-minora yasatibsizlar!

- Siyosat uchun... zarur bo'ldi.

- Ammo bunday siyosat sizdek siymo uchun ma'zur emas, hazratim! Shakkokligim uchun meni kechiring! Hind yurishi endi bas!

- Yo'q, bas qilolmasmen. Hindiston rojalari menga elchi yubormishlar. Ular Ibrohim Lodining[20] zulmidan bezor emishlar.

Mamlakatlari vayron, uluslari parokanda, o'zaro urushlardan hamma bezgan. "Hindda qudratli davlat tuzib, qadimiy madaniyatni tiklamoq uchun bizga sizdek ma'rifatli tojkor kerak" deb, panjoblik Davlatxon o'z o'g'li Dilovaxonni bizga vakil qilib yuboribdir.

Mohim begim Boburning Davlatxon bilan ittifoq tuzganini bilar edi. Boburni Ibrohim Lodi zulmiga qarshi chorlayotganlar orasida hindistonlik mashhur roja Sangram Sinx ham bor edi. Bundan uch kun oldin Bobur shu rojaning elchisini qabul qilgan, lekin unga nima javob berganini hali ko'pchilik bilmas edi. Mohim eriga mayin tikilib:

- Bir savolga ijizat bering, - dedi.

- Marhamat.

- Rano Sinx bilan ham ittifoq tuzdingizmi?

Bobur tasdiq ma'nosida bosh irg'adi.

- Men Hindga borsam, uni talab kelish uchun emas, balki umr bo'yi intilib yetisholmayotgan orzularimni o'sha yerda ro'yobga chiqarish uchun bormoqchimen! Hozir shu maqsadga yetishish uchun qulay fursat keldi.

- Biroq bu maqsadingiz yo'lida dahshatli bir cho'chib qonli urush bor!

- Biz bu cho'hdan ot sakratib o'tmog'imiz mumkin.

- Hazratim, siz ot sakratib o'tganingizda ham, bu cho'hgga ming-ming bevayu sag'iralarning ko'z yoshlari to'kilgay! Begona yurtning onalariyu bevalari siz bilan urushda o'lgan farzandlariyu erlarining o'limini kechirarmikinlar?

- O'shal onalariyu bevalarning farzandlariyu erlari parokanda yurtning ichki urushlarida ozmuncha halok bo'lmoqdami? Ibrohim Lodi goh Panjob bilan, goh Gvalior bilan, goh Bangola bilan jang qilur. Narigilar ham bir-birlari bilan taxt talashib urushurlar.

Har yili qirq-ellik ming navkar bu o'zaro urushlarda behuda halok bo'lmoqda. Mamlakat bizning Movarounnahrdek xarob. Bu to'polonlardan bezgan hind beklari qochib kelib mendan panoh topdilar. Shulardan biri Hindubek besh yildan beri mening nufuzli amirlarim qatorida yurganini bilursiz. Ular ham meni Hind sari chorlaydirlar, mamlakatni obod qilishni, ilmu ma'rifatni yuksaltirishni o'ylaydilar.

- Agar bunday ma'rifatli podshoh o'z yurtlaridan chiqsa edi, ulug' davlat tuzish yo'lida noiloj to'kiladigan qonlar osonroq unutilmog'i mumkin edi. Ammo boshqa yurtdan borgan fothlarning to'kkan qonlari fothlik qilichidan yetgan dil yaralari asrlar davomida unut bo'lmag'ay, tuzalmag'ay! Men ana shundan xavotirdamen, hazratim!

Mohimning so'nggi so'zlari Boburning dilidagi eng og'riydigan yarani tirnaganday bo'ldi. U ozorlanib o'rnidan turdi:

- Taqdir qilichi bizning dilimizni ozmuncha yaraladimi? Qani bu yaralarning unut bo'lgani? Qani tuzalgani?!

Bobur kaftini kaftiga qahr bilan urib, savdarboshini chaqirdi:

- Men boya ayvonda chog'ir keltirishni buyurgan edim! Nechun keltirmadi?

Uning avzoyi keskin o'zgarganini, hozir savdarboshi kirsam biron jazo olishi mumkinligini Mohim begim sezdiyu tez o'rnidan turdi.

- Hazratim, chog'ir ichgingiz kelsa, marhamat, men saqlab qo'yimishmen, - deb ipak parda bilan to'silgan tokchadan oltin ko'zacha to'la may va ikkita nafis chinni piyola oldi. Boshqa tokchada guldor dasturxon bilan bir lagan norinj turgan edi. Dasturxonni apil-tapil shahnishiga yozib, norinjni unga qo'ydi-da, Boburni taklif qildi. Ko'zachadan chinni piyolaga xushbo'y mayni quyur ekan:

- Ijizat bersangiz, men hozir soqiylik qilsam!- dedi.

Bobur o'tirar ekan, ijizat ma'nosida bosh irg'adi.

Mohim piyolaga yarmidan oshiribroq may quydi-yu, chap qo'li ko'ksida, o'ng qo'li bilan Boburga uzatdi:

- Oling, hazratim, sizga uzoq umr, baxtu saodat yor bo'lg'ay!

Piyoladagi tiniq xushbo'y ichimlik Mohimning qo'li bilan birga xiyol titrab turibdi. Bobur piyolani olar ekan, xotini iliq bir gap kutayotganini sezdi. Lekin hozir uning qalbida qandaydir sovuq izg'irin xuruj qilmoqda edi. Harbiy va siyosiy ishlarning qorbo'roni xayollarini chirmab, goh hazora qabilalari bilan bo'lgan qonli to'qnashuvlarga olib ketar, goh Panjobga bog'liq chigal muammolar, goh karvon yo'llarida talonchilik qilgan qaroqchilarni jazolash tashvishlari esiga tushar, goh og'ir zambaraklarni sinovdan o'tkazish paytida ularning yo'g'on mis quvuri yorilib ketgani va to'pchilardan besh kishi o'sha joyda halok bo'lgani ko'z oldiga kelar edi. U sovuq izg'irin changalidan chiqib ketishga va avvalgi iliq ruhiy holatiga qaytishga intilib, dardli tovush bilan dedi:

- Mohim, uzoq umru baxtli hayot men uchun ushalmaydigan orzu bo'lsa kerak.
- Nechun? Agar tangrim nasib qilsa, ushalishi hech gap emas. Ilohim nasib qilsin!
- Aytganingiz kelsin...

Bobur mayni sipqordi-yu, piyolani Mohim begimga qaytarib berdi. Norinjdand bittasining po'chog'ini qo'li bilan archib, yarim pallasini yedi. So'ng Mohim begimga "Yana quying!" ishorasini qildi.

Ikkinchi piyoladan keyin vujudiga mayin bir iliqlik taraldi, boyagi sovuq izg'irin xayolidan uzoqlashganday bo'ldi-yu, Mohimga ko'nglini ochib gapirgisi keldi.

- Bu amirlar, elchilar, ittifoqdoshlaru yog'iylar, yana yuz xil davlat ishlari qalbimni yuz bo'lak qilib, yuz tomonga tortadir, Mohim! Goho mening ko'nglim ham parchalanib ketgan, o'zaro urushlarda azob tortayotgan mamlakat kabi alg'ov-dalg'ov bo'ladir! Hayotimda go'yo shunday bir qutb borki, unga barcha amirlaru elchilar, chopqinlaru urushlar to'planmishdir. Bu qutbda men sovuqqonlikka o'rganmishmen, chunki siyosat bobida odamlarga xuddi shatranj taxtasi ustidagi piyodayu sipohiylarga qilgan shafqatsiz muomalani qilmasang, ularni aqlu farosat, hisobu kitob bilan idora etmasang, muridga yetolmassen. Ammo bu shafqatsiz siyosatning sovuq izg'iridan o'zim to'ng'ib keturmen. So'ng may ichib, isingim kelur. Bu sovuq qutbda she'r yozishga ham hafsalam qolmas!

- O'shal noxush qutb o'trusida boshqa iliq makoningiz yo'qmi, hazratim?
- Bugun... mana hozir yana bir marta payqadimkim... men uchun olamda eng iliq qutb - Siz, Humoyun, Gulbadan... Sizlar bilan bo'lganda tuyg'ularim jo'shib, ijod qilgim kelur.
- Undoq bo'lsa, doim biz bilan birga bo'ling! Bundan biz ham behad baxtiyor bo'lurmiz!
- Qani edi!.. Ammo buning uchun men davlat ishlaridan butunlay voz kechmog'im kerak.
- Butunlay voz kechishingizga hojat yo'q, hazratim. Axir siz Kobulda katta davlat barpo etdingiz. Qunduzdan Qandahorgacha, Badaxshondan Sind daryosigacha bo'lgan parokanda o'lkalarni bir markaz atrofiga birlashtirdingiz. Kobul o'z tarixida birinchi marta shunday ulkan mamlakatning poytaxtiga aylandi. Bu yerda siz yangi ko'shklar qurdirdingiz, yangi bog'lar barpo etdingiz, yangi ariqlar qazdirib, ko'p joylarni obod qildingiz. Shu hammasi siz uchun aziz emasmi?
- Noshukrlik bo'lmasin, men Kobulda ko'p mas'ud kunlarni ko'rdim. Biroq katta orzularimni ro'yobga chiqarishga hamon ojizmen. Shu menga tinchlik bermaydir. Kobul atrofidagi ko'p joylar hali qalamiy emas, sayfiy[21]. Ana, G'aznida necha asrdan beri buzilib yotgan ulug' band[22] bor. Mahmud G'aznaviy bandi derlar. Agar shu band tiklansa, cho'l bo'lib qolgan katta bir vodiy yana yashnab ketgay. Men shu bandni tuzattirmoqchi bo'ldim. Lekin sarfini hisoblab ko'rsam, xazinam yetmas ekan... Bu ahvolda men Kamoliddin Behzoddek ulug' iste'dodlarni qaysi davlatimga taklif etamen? Behzodni Shoh Ismoil Tabrizga olib ketmishdir. Chunki hozir shoh mendan qudratliroq. Qanchadan-qancha ilmu hunar ahli, me'morlaru muhandislar bor, agar chorlasam, ko'plari kelurlar. Lekin... Kobulga o'zi kelgan me'mor mavlono Fazliddinga munosib ish topib berganim yo'g'u boshqalarni qandoq chorlay?

Mohim begim Boburning Hindistonga intilishiga naqadar ko'p va murakkab sabablar borligini sezib:

- Xorazmlik vatandoshingiz Beruniy ham Hindis-tonga borgan - dedi. - Hazratim, siz uning "Hindis-ton" otliq kitobini qanday o'qiganingiz esingizdami?

Bobur G'aznidan topib kelingan bu kitobning eski arab tilidagi nusxasini qiynalib o'qigan bo'lsa ham mazmunini juda yoqtirgan edi.

- Ha, Hind hayotini Beruniychalik teran tahlil etgan olim kam bo'lsa kerak. Beruniy ham mening Hindni ko'rish ishtiyoqimni oshirdi.

- Bilamen. Hindda sizni ohanraboday o'ziga tortgan yana bir siymo Xisrav Dehlaviydir.

- So'zingiz chin, Mohim. Men Dehlaviyning ko'p ash'orlarini "Muxtasar" kitobimda keltirmishmen. Dehlaviyning otasi amir Mahmud Qarshi bilan Shahrisabz oralig'ida yashagan lochin ismli turkiy qabiladan edi. Men buni yaqinda bildim. Lochin qabilasi Chingizxon istilosidan qochib, Hindga borib qolgan ekan. Xisrav Dehlaviy Davlatnoz ismli hind musulmasidan tug'ilmishdir.

- Hazratim, - dedi Mohim Boburga muloyim tikilib, - siz ham shoirsiz, ham olimsiz. Men orzu qilardimki, barcha el-uluslar sizni ham Beruniydek, Dehlaviydek faqat yaxshi so'zlar bilan tilga olsalar.

Bobur Mohim begimning botinib aytolmagan so'zlarini tushundi-yu, yuzi tundlashdi. Xayolida yana o'sha sovuq izg'irin qo'zg'aldi.

- Siz mening podshoh ham ekanimni nechun eslatmoqchi emassiz?
- Chunki men sizni ijodning olovi yongan iliq qutbda muqim turishga chorlamoqchimen!
- Men ijod qutbida umrbod qolmoqchi bo'lib, Dahkatda, Osmon Yaylovda yalangoyoq yurganimda nechun uchramadingiz? Endi kech!.. Podshohni barcha el-uluslar faqat yaxshi so'zlar bilan tilga olishi - ushalmaydigan bir orzu. Men odamlarning maqtoviga ham, ta'nayu malomatiga ham rosa to'yganmen!

Bobur yaqinda yozgan bir g'azalidan ikki satrini jo'n so'zga o'xshatib ohangsiz, aytdi:

- Ulusning ta'nu ta'rifi[23] menga, Bobur, barobardur, bu olamda o'zimni chun yomon-yaxshidan o'tkardim.
- Rost, bizning hech birimiz dunyoning achchiq-chuchugini sizchalik ko'p tatib ko'rgan emasmiz... Olamning berahm dag'al jabru jafolarini bunchalik ko'p ko'ra turib shu qadar nafis she'rlar bitishingiz, shunchalik nazokatli ohangda kuylashingiz meni doim bir mo'jizadek hayratga solur. Hazratim, siz ulug' shoirlar davrasidan joy olmog'ingiz kerak. Men goho qo'rqamenki, jahongirlik, fothlik sizning shoirligingizga soya tashlab qo'yasmikin?
- Hind yurishidan voz keching, demoqchimisiz?!

Mohim begim Boburni bu niyatidan qaytarolmasligini endi aniq sezdi.

- Hazratim, hech bo'lmasa Humoyunni Kobulda qoldiring! Axir siz Hindga ketsangiz, kimdir Kobulni boshqarishi zarur-ku!
- Men yo'g'imda Kobulni siz idora etgaysiz, begim!

- Nahot! Axir men ayol kishimen! Shariatga binoan xotinning mavqeidan o'g'illarning mavqei balandroq bo'lur. Kobulda

o'g'illaringiz mirzo Komron bilan mirzo Askariy borlar.

Bobur bu muammoni birpasda sovuqqonlik bilan hal qildi:

- Mirzo Komronga Qandahorni bergaymen. Askariy ikkalasi shu hafta Qandahorga keturlar.

Qandahor bu yerdan otda bir haftalik yo'l. O'g'illari ketsa, Gulruh begimning hovuri pasayib qolishi aniq.

- Kobul mening xos shahrim, - deb davom etdi Bobur. - Uni hargiz o'g'illarga bermasmen, faqat sizga topshirib ketgaymen!

Qosimbek qavchin xizmatigizda bo'lur. Barcha haram ahli men yo'g'imda sizga bo'ysung'usidir!

Kutilmagan bu inoyatdan Mohim begim endi hayajonga tushdi. Podshoh o'z xotiniga bunchalik katta ishonch bildirishi juda kam uchraydigan hodisa edi. Ayniqsa, butun haram, hatto Gulruh begim ham Bobur yo'g'ida Mohim begimga bo'ysunishi, bunga xalaqit berishi mumkin bo'lgan mirzo Komron va mirzo Askariylarning Qandahorga jo'natilishi Mohim begimni qiynab yurgan ishkal tugunni birdan yechib yuborgandek yengillik berdi:

- Hazratim, inoyatingizdan boshim ko'kka yetdi! Ammo bilursizki, o'jizangiz hokimlikka tashna emasmen.

- Kimki hokimlikka tashna bo'lmasa, men o'shal zotga ko'proq ishonib hokimiyat bergaymen. Barcha tashqi ishlarga Qosimbek mutasaddi bo'lg'ay. Hindol yoningizda. Siz uning nomidan ham amru farmon bersangiz, shariatga mos kelur.

Mohim begimning boyagi iztirobli o'ylari bir lahzaga bo'lsa ham xayolidan uzoqlashdi. Boburning katta ishonchi qalbiga shunchalik yoqib tushgani begimning o'zini ham xiyol taajjublantirdi. Qandahorga hokim bo'lish Komron mirzoga ham yoqib tushishini o'yladi. Bobur ikki tomonni ham tinchitadigan nozik bir siyosat yurgizayotganini begim endi sezdi. Odamlardagi ichki manfaat tuyg'usini bexato topib, shu tuyg'uga suyangan holda ularni mohirona boshqara bilish katta bir san'at ekani, Bobur yillar davomida mana shu san'atni qanchalik yaxshi egallaganini begim hozir juda yaqindan ko'rди va go'yo o'z tajribasidan o'tkazdi. Komron mirzoni Qandahorga jo'natish, Mohim begimga Kobul ixtiyorini berish boshqa ko'p amiru beklarning ko'nglidagini topib, o'rinarini almashtirish - bu hammasi shatranj donalarini ularga juda mos keladigan bir mahorat bilan surish va o'rinarini almashtirishga o'xshab ketardi. Shunday bo'lsa ham Bobur Mohim begimning ko'nglidagi eng nozik dardni payqab, uni kundoshi Gulruh begimning qo'li yetmaydigan yuksak martabaga munosib ko'rgani behad yoqimli edi.

- Hazratim, sizning ulug' ishonchingiz mening tanimga yangi bir jon ato qildi! Biroq... ne qilayki, men dunyodagi barcha ne'matlardan, hatto o'z jonimdan ham siz bilan Humoyunni ortiq ko'rurmen. Siz hozir rahnamolik san'atida benazirsiz. Shunday bo'lsa ham fothilarning g'animi ko'p bo'lur. Hindda beaded el. Beaded yog'iy. O'ylasam vahmim kelur!

- Jang xatarsiz bo'lmas. Siz muncha iztirobga tushmoqdasiz, Mohim? Sizga ne bo'ldi?

- Men Humoyun uchun ham iztirob chekmoqdamen... Hech bo'lmasa Humoyun Kobulda qolsin, sizdan o'tinamen, hazratim!

Bobur Mohim begimga endi ozorlanib ko'z tashladi: nahotki u "erim xatarli jangda o'lsa ham o'g'lim yonimda tirik qolsin" demoqchi?

- Humoyun taxt vorisi, - dedi Bobur ranjigan tovush bilan. - Shuning uchun qo'shinda men bilan birga borishi shart... Eskidan odat shundayligini nechun unutingiz?

Bu odatning ma'nosi shu ediki, agar uzoq yurtdagi jangda podshoh halok bo'lsa, taxt vo-risi darhol qo'shinga bosh bo'lishi kerak edi, aks holda, qo'shin boshqa da'vogarlar tomoniga o'tib ketishi mumkin edi. Bobur bu odatni eslatish bilan "men agar olamdan o'tsam, o'rnimga Humoyun qolishini istab, uni birga olib ketmoqchiman", demoqchi edi.

Mohim begim Boburning gapidagi bu ma'noni fahm-ladi-yu, iztirobi battar oshdi. Nazarida, Bobur Hindistondan umrbod qaytib kelolmaydiganday, oldindagi yurish "borsa kelmas" yurish bo'ladiganday tuyuldi. Mohim begimning yuragi ezilib, ko'zlari jiqqa yoshga to'ldi.

- E xudoyim! Dunyo nechun bunday beomon yaratilgan? Qachon bexatar kunlarga yetgaymiz?

Bobur jim edi.

Laxo'r. Panipat. Dehli - Yangi Qirg'oqlar

1

Qo'shin ilgarilagan sari o'rmon qalinlashib borar edi. Chinorday baland ban'yan daraxtlarining ochiq ildizlari shoxlaridan pastga osilib tushib, yerga kirib ketgan. Yo'g'on chirmovuqlar daraxtdan daraxtga o'tib, hammayoqni o'rab-chirmab tashlagan. Oyoq tagida o'siq butalar. Havo dim va rutubatli.

Ot ustida kelayotgan Bobur yengil shohi ko'ylak kiygan bo'lsa ham terlab-pishib ketgan. U ban'yanlarning shamoldan shovullayotgan baland shoxlariga termilib qaraydi. Tepada esib turgan shamol changalzor o'rmon ichida borayotganlarga shabadasini ham tekkizolmaydi.

O'rmondan maymunlarning sho'x qiy-chuvllari eshilib turadi. Goho tovuqlarning "qo'-o'-o'v" deb keskin va noxush ovoz bilan qichqirgani quloqqa chalinadi.

Bir payt o'rmon ichida tuya yetaklab piyoda ketayotgan navkarlardan allaqaysisining jon achchig'i bilan chinqirgani eshitildi.

So'ng safdan-safga:

- Ilon chaqibdi!

- Ko'zoynakli ilon! - degan shivir-shivir tarqaldi.

To'p ortilgan aravalar tomondan oti loyga botgan usta Aliqul tashvishlanib chiqib keldi-yu, Boburga arz qildi:

- Podsho hazratlari, og'ir to'plarni bu changalzor o'rmondan o'tkazib bo'lmas! Oyoq tagi loy! To'p ortilgan aravalar hammasi tiqilib qoldi!

Bobur orqaroqda kelayotgan Tohirga o'girilib qaradi:

- Rahnamoni chorlang, bek!

Yo'l boshlovchi La'l Chand oldinda fil minib bormoqda edi. Tohir uni chaqirib kelganda Bobur mingan saman ot fildan hurkib asabiy pishqirdi. La'l Chand filini to'xtatib, uning qulog'iga bir nima degan edi, fil xartumini yuqoriga cho'zib, pastga tushirib qo'ydi.

La'l Chand kaftlarini bir-biriga qo'yib, ko'zi aralash peshonasiga tekkizdi-da, Bobur-ga ta'zim qildi. Bobur unga forscha gapirdi:

- Bu yo'l bizga to'g'ri kelmadi. Boshqa yo'l topish kerak.

- Hazrat oliylari, boshqa yo'llarni suv bosgan. Bu yer Panjob. Beshta daryomiz bor. Hammasi toshgan.

- Panjobda aravalar o'tadigan yo'l ko'p deb eshitganmiz. Bu yo'lda aravalar tiqilib, yurolmay qoldi. Biz adashdikmi?

- Adashganimiz yo'q, hazratim. Aravalar qaerda tiqildi?.. Ruksat bering, fil bilan chiqaray. Bugun yursak, ertaga yaxshi yo'llarga chiqamiz. Laxo'r yaqin.

- Filni boshlab boring, aravalarni chiqarib bersin, - dedi Bobur usta Aliqulga. Kichkina jussali ozg'in La'l Chand tog'day baland qora filga yana uning xartumi yordamida mindi. So'ng filning supraday katta quloqlariga tizzalari bilan niqtab, qo'lidagi uchi qayrilgan temir xilla - kajak yordamida uni o'ngu so'lga yo'naltirib, to'p ortilgan aravalarga qarab ketdi.

Tuyalar tortolmay qolgan aravalarni fil birpasda balchiqdan chiqarib berdi.

Aravalarning birida oyog'ini ilon chaqqan navkar ko'm-ko'k ko'karib, ingrab yotibdi. Uning tirik qolishi gumon bo'lsa ham yalang oyog'ining ilon zahar solgan joyiga dorivor barglar qo'yib bog'lashgan, zahar badanga ko'p tarqalmasligi uchun tizzasini ola chilvir bilan tang'ib tashlashgan edi.

Aravalar qo'zg'aldi. Fil mingan yo'l boshlovchi yana oldinga o'tib ketdi. Yo'l yurganlari sari rutubat kuchayib, nafas olish og'irlashib borar edi.

Kun oqqanda Ravi daryosi tomondan yuztacha qurolli odami bilan Hindubek chiqib keldi. Xos navkarlar uni yaxshi bilishardi. Asli dehlilik sipohiyardan bo'lgan Hindubek Ibrohim Lodi bilan kelisholmay bundan yetti yil oldin Kobulga borgan va Boburning xiz-matiga kirgan edi. Qirq yoshlardan oshgan bu yigit Boburning Hindistonga qilgan avvalgi yurishida ko'p jasorat ko'rsatgan edi. Boburga uning dovyurakligi bilan birga vatanidagi ichki parokandalikni tugatish yo'lida ko'p qon to'kmaslikka, iloji bo'lgan joylarni jangsiz olishga astoydil intilishi ham juda ma'qul tushgan edi. Hindubek turkiy, forsiy tillarni ham mukammal o'rgangan, ilmi, ma'rifatli, dilkash kishi bo'lganligi uchun Bo-burning eng yaqin musohib beklari qatoriga kirgan edi. Bundan oldingi yurishda Kashmirdan oqib keladigan Jilom daryosi bo'yidagi Bhira Hindubekning harakatlari bilan jangsiz olinganda Bobur bu obod viloyatga Hindubekning o'zini hokim tayinlab, Kobulga qaytib ketgan edi. Hozirgi yurishda Bobur Laxo'rni ham qon to'kmasdan jangsiz olish umidida edi va Hindubekni vositachi qilib Laxo'r amirlari bilan muzokara olib bormoqda edi. Bobur Hindubekni uzoqdan tanidi va u bilan yakkama-yakka gaplashish uchun otini yo'ldan chetroqqa burdi. Hindubek otdan tushib, ta'zim qildi.

- So'zlang, bek!

- Hazratim, Davlatxonning avzoyi buzuq. Meni tuttirmoqchi bo'lganini sezib qochib keldim.

- Nechun? Axir Kobulga o'g'li Dilovarxonni yuborib, biz bilan ittifoq tuzgan edi-ku. Men uni otam degan edim! Qancha yaxshiliklar qilgan edim.

- Davlatxon hammasini unutgan. Beliga ikkita qilich taqib olgan. Men buning sirini o'g'li Dilovarxondan so'rab bildim. Bir qilichni Dehli sultonni Ibrohim Lodiga qarshi taqqan emish. Ikkinchi qilichni sizga qarshi.

- O'g'illari ham yog'yilik maqomidami?

- Dilovarxon sizga xohon, kelib mulozamat qilmoqchi, Laxo'rni jangsiz bermoqchi. Otasi meni tuttirmoqchi ekanini Dilovarxon aytib, bir falokatdan qutqardi. Lekin katta o'g'li G'ozixon otasi tomonida.

- Olamxon-chi?

- Olamxon Ibrohim Lodi bilan urushib mag'lub bo'lgandan beri qayta urushishga jur'ati yo'q. Laxo'rga borganingizda chiqib mulozamat qilishga so'z berdi. Agar G'ozixon shikast yesa, ko'pchilik beklar bo'yin egurlar, Laxo'r jangsiz olinur. Lekin... hazratim, nechun Laxo'rga bunday yomon yo'llardan bormoqdasiz?

- Panjoblik ittifoqdoshlarimiz peshvoz chiqargan rahnamo bizni shu yo'lga boshladi.

- Qani o'shal rahnamo? Ijzat bering, men bir taftish qilib ko'ray.

Fil mingan yo'l boshlovchini yana chaqirib keldilar. La'l Chand filini changalzorqa yaqinroq bir joyda to'xtatdi va yana juftlangan qo'lini peshonasiga qo'yib, egilib salomlashdi. Hindubek ham kaftini juftlab, peshonasiga tekkizdi-da, o'zini osoyishta tutib, hindcha gapirisha boshladi:

- Asli qayerliksiz?

- Agralikman, sohib.

- Panjobga qanday kelib qolgansiz?

- Ish izlab kelganman.

- Shunday zo'r filingiz bor ekan, Ibrohim Lodi sizga ish topib bermadimi?

- Ibrohim Lodi xasis. Butun mamlakatning oltinlarini yig'ib, xazinasiga yashirib qo'ygan. Qurilishga sarflash yo'q. Odamlarni ishlatib, rozi qilish yo'q! Bezor bo'ldik!

- To'g'ri aytasiz, - dedi Hindubek. - Men ham Lodilarning zulmidan qochib kelganman. Iskandar Lodi[24] mening otamni sarkashlikda ayblab, quturgan filning oyog'i tagiga tashlab o'ldirgan.

Filbon Hindubekka maroq bilan tikildi-yu:

- Kshatriy[25]lardanmisiz? - dedi.

- Ha, asli otim Indri. Bobur hazratlari Hindubek deb atadilar. Bu nom hammaga ma'qul bo'ldi. Xo'sh, sizning otingiz nima?

- La'l Chand.

- Siz ham Ibrohim Lodining zulmidan qochib kelgan ekansiz. Endi bu zulmdan bizni kim qutqaradi, deb o'ylaysiz?

- Xudo.

- Bandalaridan-chi?

La'l Chand o'ylanib qoldi:

- Davlatxonmi? - dedi Hindubek.

- Davlatxon saxiy odam. G'ozixon ham Ibrohimdan yaxshi.

Hindubek ovozi pasaytirib so'radi:

- Rostini ayting, siz bu qo'shinni nega bu yo'ldan boshlab boryapsiz?

- G'ozixon aytgan yo'l shu.

- G'ozixon nega o'tib bo'lmaydigan yomon yo'ldan yurgin degan, bilasizmi?

- Bular uchun yaxshi yo'l shu.

- Nega? Bular sizga nima yomonlik qildi?

- Bitta zolim podshoh - Ibrohim bizga ozmidi? Yana bittasi kelyapti!

- G'ozixon seni aldagan!

La'l Chand filini changalzor tomonga keskin burdi-yu, qichqirdi:

- Bular bosqinchilar! Bular Bajur qo'rg'onida uch ming yigitimizni qilichdan o'tkazgan! Shahar-qishloqlarimizni talatgan!

La'l Chand shunday deyar ekan, filini choptirib, o'rmon ichiga qarab qochdi.

- Hazratim, bu rahnamoni tuttiring! Bu yog'iy kishisi! Sizni xarob qilmoq uchun yomon yo'lga boshlagan!

- Tuting uni! - qahrilanib qichqirdi Bobur. - Nobakorni oldidan to'sib chiqing! Tez!

Otliqlar filning ketidan intildilar. Ulardan uchtasi katta banan daraxtini aylanib o'tib, filning yo'lini to'sib chiqdilar. Filbon qo'lidagi temir kajak bilan filni qattiq xillalab, bir narsa deb qichqirdi. Fil otlarning birini oyog'i bilan tepib yiqitdi, ikkinchi otning bo'yniga xartumini o'rab, siltab itqitib yubordi. Buni ko'rgan uchunchi otliq daraxt panasiga qochib, zo'rg'a qutulib qoldi. Qahri kelgan fil bahaybat tovush bilan na'ra tortib, yo'lida uchragan yo'g'on chirmovuqlarni uzib o'tar, katta-katta shoxlarni qarsillatib sindirar va otliqlar kirolmaydigan qalin changalzorda tobora uzoqlashib borar edi.

- O'qlang! - deb qichqirdi Bobur.

La'l Chand filning ulkan bo'yniga bag'rini berib, uning baland sag'risi va quloqlari panasida biqinib yotar edi. Orqadan yog'dirilgan yoy o'qlarining ko'pini daraxtlarning shoxlari va chirmovuqlar o'tkazmadi. Uch-to'rtta o'q shoxlar orasidan o'tib filning orqasiga urildi, lekin po'latday qattiq va qalin fil terisiga botolmay, yerga uchib tushdi.

Usta Aliqulning to'fangdozlari miltiqlarini o'rmonga to'g'riladilar. Biroq barqandozlar chaqmoq chaqib, to miltiq piltasini yondirgunlaricha La'l Chand mingan fil yo'g'on va qalin daraxtlar panasiga o'tib ko'zga ko'rinmay ketdi. Fil zarbasidan yiqilgan har ikki ot yerdan turolmay uyulab yotar, ularning ustidagi navkarlar o'lgan bo'lmasa ham oyoq-qo'llari shikastlangan edi.

- Yaradorlar aravaga olinsin! - buyurdi Bobur. - Bizni adashtirib halok qilmoqchi bo'lgan nobakor jazolanmog'i kerak!

To'fangandozlar o'tlanib, o'rmonni aylanib o'tsinar!

To'fangandozlar shosha-pisha o'tlanib, aylanma yo'l izlay boshladilar. Ammo hammayoq changalzor, botqoqlik edi.

- Qani, Hindubek, endi bizga siz rahnamolik qiling!

- Bosh ustiga, hazratim!

Hindubek kechki payt ularni keng bir ko'klamzor vodiya boshlab chiqdi. Behad charchagan Bobur shu ko'kalamzorga chodir tikirdi.

O'rmonda kiyimlari tiralib yirtilgan, otlari loyga belangan to'fangandozlar La'l Chandni topolmay qaytdilar. Shuning ustiga Laxo'rdan amir Davlatxon, uning o'g'li Dilovarxon ellik-oltmishta mulozim va navkarlari bilan Boburning qarorgohiga yaqinlashishdi. Dilovarxonning avvaldan xayrixohligini yaxshi biladigan Bobur xirgohda uni o'rnidan turib kutib oldi va o'ng tomonda o'tirgan e'tiborli beklari orasidan joy ko'rsatdi.

- Janob Dilovarxon, padari buzrukvoringiz nechun ittifoqni buzib, bizga yog'iylik maqomida qilich qayramishlar?

- Hazrati oliylari, otamni og'am G'ozixon yo'ldan urdi. "Yot qo'shin kelsa Laxo'r bizdan ketadi, bular ham bizga Ibrohim Lodiya dushman", deb ishontirdi.

- Shuning uchun Davlatxon aldamchi rahnamo yuborib, bizni o'rmon ichida adashtirgan ekan-da?

- Ammo bu fitnadan otamning xabarlarini yo'q, hazrati oliylari! Bu - G'ozixonning ishi. Agar otam shunday qilganlarida bu yerga o'zlari kelmas edilar. Laxo'rda qon to'kilmasin deb, sizdan inoyat istab keldilar.

- Bizning inoyatlarimizga faqat siz munosibsiz, janob Dilovarxon! Ammo otangiz qilmishlariga yarasha jazo olgusidir! - Bobur shig'ovulga yuzlandi: - Davlatxon so'nggi paytlarda bellariga ikkita qilich taqib yurgan emish. Qani, o'sha qilichlarini biz ham bir ko'raylik... Har ikki qilichni bo'yniga osib kiritinglar!

Ko'p o'tmay ikki zo'r navkar oppoq soqolli keksa Davlatxonni ikki bilagidan mahkam ushlab chodirga olib kirdi. Chol navkarlarning qo'lidan bo'shamoqchi bo'lib asabiy siltanar, uning bo'yniga osilgan ikkita uzun qilich ko'kragiga urilib selanglar edi. Davlatxon Boburga alam bilan tikilib dedi:

- Podshoh hazratlari, men asir olingan emasmen, o'zim keldim! Bu qanday shafqatsizlik?

- Siz mendan elchi bo'lib borgan Hindubekni tuttirmoqchi bo'libsiz! Agar niyatingizga yetganingizda Hindubek omon qolmas edi!

Keyin biz ham changalzorda balchiqqa botib, G'ozixonning qopqonida jon berarmidik? Bizga shafqat qilganlaring shumi?

Shafqatsizlarga biz ham shafqatsizmiz! - Bobur shig'ovulga buyurdi: - Bu odam oilasi bilan birga Laxo'rdan Bhiraga badarg'a etilsin. Bhiraning Milvat qo'rg'onida hibsdan saqlansin!

Bo'shashib hech narsa deymay qolgan Davlatxonni olib chiqib ketdilar.

2

Kuz va qish o'tib borayotgan bo'lsa ham, daraxtlar yashil libosini yechmas, "dun" deb ataladigan bag'ri keng, sayhon Hind vodiylari yil bo'yi bahordagiday ko'kalam bo'lib turar edi.

Jamna daryosi bo'ylab janubga tomon harakat qilib borayotgan Bobur qo'shini Dehlidan ellik chaqirimcha shimoldagi Panipat shahriga kelib to'xtadi. Dehli sultoni Ibrohim Lodi yuz mingga yaqin askar va bir yarim ming harbiy fil bilan Agra tomonidan yaqinlashib kelmoqda edi. Ibrohim Lodi shu fillari va askarlari bilan bultur Dehli bo'sag'asida Olamxon, Dilovarxon va boshqa dushmanlarining qirq ming kishilik qo'shinini tor-mor keltirgandi. Boburning qo'shini esa o'n ikki mingdan oshmas edi. Yovning son jihatidan beqiyos darajada ustunligi ko'pchilik bek va navkarlarning qalbiga g'ulg'ula solar edi. Agar mag'lub bo'lishsa, atrof hammasi notanish yerlar, begona yurt, qayerda jon saqlashadi?

Ichki beklar orasida yurgan Tohir ko'proq Boburning harbiy tajribasiga va usta Aliqul boshliq to'fangandozlar va to'pchilarning qurollariga umid bog'lagan edi. Jahonda hali juda kam tarqalgan bunday qurollar Ibrohimning qo'shinida yo'q edi. Bobur o'zida yo'q harbiy fillar hujumini mana shu qurollar kuchi bilan bartaraf qilish fikrida ekanini Tohir bilar edi.

Ular Panipat shahri bilan Jamna daryosining oralig'idan to'fang va to'p otish uchun qulay bo'lgan bir joyni topishdi-yu, yaqin-yiroqlardan olib kelingan barcha aravalarni yarim doira shaklida saf qildirishdi. Yetti yuzdan ortiq arava bir-biriga zanjirday mahkam tirkishlar[26] bilan bog'landi. Aravalarning oldi va oralariga yoy o'qi o'tmaydigan temir qalqonlar o'rnatildi.

To'fangandozlar va to'pchilar shu qalqonlar ortiga bekinib o'q otishni mashq qildilar.

Aravalar baland bir tepalikning etagiga - oldi nishab joyga keltirildi. Ular o'z-o'zlaridan yurib ketmasligi uchun g'ildiraklarning tagiga yog'och to'siqlar tirab qo'yildi.

Harbiy mashqlar o'tkazilgan kuni Bobur aravalar ortidagi tepalikda otliq turib, g'ildiraklar oldidagi yog'och to'siqlarni birvarakayiga olishni va barcha aravalarni barobar yurgizib ko'rishni buyurdi.

Mulozimlar qatorida yurgan Tohir aravalar safining narigi chetiga ot choptirib borib, sarkardaning buyrug'ini Mustafo to'pchiga yetkazdi. Hamma piyodalar, to'pchilar, zarbzan va barqzanlar[27] buyruqni bajarishga hozirlandilar. Hammaga ko'rinadigan joyda turgan usta Aliqul:

- Aravalar surilsin! - deb qichqirdi.

Aravalar ba'zisi hadeganda o'rnidan jilmadi, ba'zilari esa birdan tezlab ketdi. Aravalar safi egri-bugri bo'la boshladi, ora-oraga bog'langan tirkishlardan bir qanchasi uzildi, temir qalqonlar qulab tushdi.

- To'xtang! - buyurdi Bobur. - Mashqni takrorlating, janob Aliqulbek, toki birorta tirkish uzilmasin, birorta qalqon ham qulamasin! Odamlar terlab-pishib aravalarni yuqoriga sudrab chiqa boshladilar.

Bu og'ir ishdan ba'zi navkarlar o'zlarini chetga olsa, o'nboshilar ayamay so'kar, hatto urar edilar.

- Mashq paytida navkarni ayamang, - dedi Bobur Aliqulbekka. - Hozir ayasangiz jangda mag'lub bo'lib o'lib ketur.

Bobur tepalikdan tushib, daryo tomonga yo'l oldi. U yoqda fil o'tolmaydigan chuqur xandaqlar qazilgan, endi ba'zi joylarga shox-shabba bosib, ihota yasashmoqda edi.

Xizmati yuzasidan Boburga ergashib, uni qo'riqlab yuradigan Tohir xandaqlar va shox-shabbalarga qarab o'zicha o'ylandi:

"Shuncha tayyorgarliklarga yarasha yog'iy to'g'rimizdan kelsa yaxshi-ya! Agar shaharni aylanib o'tib orqadan kelsa hammasi behuda-da!"

Biroq shaharning narigi tomoniga borib kelgan chig'dovullar u yoqdagi botqoqlik va changalzorlardan katta qo'shin o'tolmasligini aniqlab keldilar. O'ng tomonda Jamna daryosi. Chapda Panipat shahrining aholisi tig'iz mahallalari. Ibrohim Lodi bu mahallalarni qo'shiniga toptatib, shahar oralab kelmas. Demak, uni faqat to'g'ridan kutish mumkin. Lekin salkam o'n barobar katta kuch bilan kelayotgan yovga bu aravalari xandaqlar turish berarmikin?

Bir vaqtlar Kobulda Andijon va Quvalarni eslasa yuragi eziladigan Tohir endi Kobulni eslasa sog'inchdan orziqadi.

Kobulda uning o'n besh yil istiqomat qilgan uyi bor, xotini Robiya, madrasada o'qiyotgan o'g'li Safarbek, yolg'iz tog'asi mavlono Fazliddin bor. Oldindagi jang tahlikasidan ko'ngli bezovta bo'lib yurgan Tohir: "Ishqilib o'lim bo'lmasin-da, - deydi o'zicha. - Agar shu gal ham tirik qolsam, sipohiylikni bas qilardimda. Yosh ham ellikka borib qoldi. Qachongacha begona yurtlarda tentirab yuramen? Safarbek katta yigit bo'lib qoldi, bu yil madrasani hatm qilib[28], muhandis[29] bo'ladi. Keyin boshini ikkita qilib qo'ysam... Yo xudo! O'g'limning to'yini ko'rish menga nasib qilganmikin-a? Robiyani yana ko'rarmikinman-a?"

Yurakka g'ulg'ula soluvchi bu iztirobli o'ylarni ichkilik bir oz bosar edi. Tohir ko'pdan beri beklar davrasida yurib, ko'nglining chigalini ichkilik bilan tarqatishga anchagina odatlanib qolgan edi. Hindistonda uzum kam, shuning uchun chog'ir tanqis, lekin mahva degan daraxtning bargidan olinadigan o'tkir aroq uchrab turar edi.

Ibrohim Lodi bilan jang bo'lishidan bir kun oldin Tohir shu aroqdan ko'proq ichgan edi. Sahar palla badani tirishib uyg'ondi. Og'zi taxir, boshi lo'qillab og'riydi. U yoq-bu yoqqa ag'darilib, yana uxlamoqchi bo'lib ko'rdi, lekin uxlay olmadi. Shunday keyin turib, sopol ko'zaning tagida qolgan aroqdan uch-to'rt qultum ichdi-da, sabuhiy qildi.

Shu payt birdan dovullar va naqoralar chalinib, hammani saflanishga chorlay boshladi.

Chig'dovullar Ibrohim Lodining bostirib kelayotgani haqida xabar bergan edilar.

Sabuhiydan yana kayf qila boshlagan Tohir etigi bilan jibasini ancha vaqt imillab kiydi. Bir qulog'i Samarqandda kesilgan Mamat so'nggi yillarda Tohirning otboqariga aylangan, lekin eski qadrdonligi va bir-ikki yosh kattaligi tufayli goh uni koyib ham qo'yar edi.

- Sahari mardondan ichib nima qilar edingiz, bek!- deb po'ng'illadi Mamat.

- Gapni ko'paytirmay ko'k otni tezroq keltiring!- buyurdi Tohir.

So'nggi yillarda xiyla ozib, yuz-ko'zlari avvalgidan ham ortiqroq bo'rtib qolgan Mamat otlar bog'langan tomonga chopib ketdi.

Yov yaqinlashib kelayotgani haqidagi xabardan ko'p odam jonsarak bo'lib u yoqdan-bu yoqqa yugurmoqda edi.

Mamat kechasi yechilib ketgan ko'k otni tutib olguncha ancha ovora bo'ldi. Odatda ot kechasi egarlog'liq qolsa, ayili, qorinbog'i bo'shatib qo'yilardi. To'polonda Mamat shoshilib ayilni mahkamlashni xayolidan qochirdi.

Tezroq Boburning huzuriga yetib borishi kerak bo'lgan Tohir uzangini izlab o'tirmadi-yu, otning bo'ynidan olib, ustiga sakrab mindi. Shunda egar bir chayqaldi. Tohirning kayfi bo'lmaganda ehtimol, egarning yaxshi urilmaganini tez sezgan bo'lardi, otdan tushib ayilni mahkamlab olar edi. Lekin u egarda chayqalganini sabuhiydan ko'rda-da, oyoq tirab, otni tez orqaga burdi.

Anchadan beri boquvda yotib kuchi tanasiga sig'may ketgan ko'k bedov orqa oyoqlariga tikka turib, og'zidan ko'pik sochib, burildi. Shunda birdan egar og'ib otning qorniga tushdi-yu, Tohir yelkasi bilan yerga gursillab yiqildi.

Mamat chopib kelib, bir qo'li bilan otning jilovidan oldi va ikkinchi qo'li bilan Tohirni suyab turg'izdi. U Tohirni kayfi borligi uchun yiqildi deb o'ylab kulib gapirdi:

- Tohirjon, bek bo'ldingizu ichadigan hunar chig'ardingiz-da! Bu sabilni ko'p ichmang demaganmidim!

Tohir yumshoq yerga yiqilgani uchun hech qaeri lat yemadi. Lekin katta jang arafasida shunday ahmoqona yiqilishi unga mash'um bir falokatning xabarchisidek tuyuldi. U qahr bilan so'kinib, Mamatga egarni ko'rsatdi.

- Ayilni kim bo'shatib qo'ygan edi?

Mamat kechasi ot dam olsin deb bo'shatib qo'ygan ayilini ertalab mahkamlamaganini endi payqadi.

- To'polonda esimdan chiqibdi-ya! Hey, men xomkalla!

Mamat endi o'zidan kulib, ayilni torta boshladi. Tohirning aroqdan loyqalangan tasavvurida Mamat uni yiqitib, ustidan kulish uchun ayilni ataylab bo'shatib qo'yganday ko'rindi. Ilgari ikkovi ham navkar bo'lgan paytlarida Tohir bunday hazillarga kulib ketaverar edi. Lekin hozir...

- Sen mening bek bo'lganingga baxilliging kelib shunday qilgansan! - deb u birdan Mamatni sensirab so'ka boshladi: - Sen menga o'lim tilaganingmi bu?

Tohir g'azabdan titrab, belini paypasladi-yu, qamchisini qidirdi. Qamchi yerda yotar edi.

Gunoh qilgan navkarlarni so'kish, urish beklar orasida keng tarqalgan odat edi. Bu odat Tohirga ham ozmi-ko'pmi yuqqan edi.

Lekin u o'ttiz yillik qadrdoni Mamatga hali biror marta musht ko'tarmagan edi.

Mamat yerda yotgan qamchinni olib Tohirga uzatdi:

- Mang, gunohim uchun qamchilang, lekin bunday gaplarni aytmang! Men sizga o'lim tilaydigan baxillardan emasmen!

Mamat yana Tohirdan kulayotganday, o'zini undan olijanobroq qilib ko'rsatayotganday tuyuldi. Tohir:

- Shunday kunda yiqitganing - O'lim tilaganing emasmi? - dediyu uning peshonasi aralash boshiga qulochkashlab musht urdi.

Mamat uch-to'rt qadam nariga uchib ketdi va ko'zi tinib yerga o'tirib qoldi.

Peshona suyagi Tohirning qo'lga toshday qattiq tegdi, bosh barmog'i "qirs" etdi-yu, o'tkir bir og'riq miyasiga chiqib bordi.

"Boshmaldoq sindi-yov! - dedi Tohir ichida. - Qilich tutadigan o'ng qo'lning boshmaldog'i.. Bunga ham mana shu sababchi!"

Bu o'ydan uning g'azabi yana bir darajada oshdi. O'rnidan turishga intilayotgan Mamatni chap qo'li bilan ham urib yerga yiqitdi. Orqadan yetib kelgan barvasta bir yigit oraga tushdi.

- Qo'ying, bek og'a, bir marta kechiring! Mamat og'a siz uchun jonini beradi-ya! Ayilni men boshqatdan tortib beray! Mana, hozir, hozir...

Tohir ayili tortib bog'langan otga minganda qattiq og'riyotgan qo'lga tikilib qaradi. Bosh barmog'i shishib ketgan, qimirlatsa, og'rig'iga chidab bo'lmas edi.

"Mendan omad ketdi!" o'yladi Tohir mulozimlar to'planayotgan tomonga ot choptirib borar ekan.

Uning ketidan ergashgan yigirmatacha otliq navkarlari orasida peshonasi g'urra bo'lgan, yuzi bo'zday oqargan Mamat ham bor edi. Bek ming urib-so'kkanda ham navkar uning ketidan qolmasligi kerak edi.

* * *

Jamna daryosining chap tomonidan chiqqan oftob nayza bo'yi ko'tarilganda yov qo'shinining tig'iz saflari aniq ko'rina boshladi. Oxiri ufqqa borib taqalgan behisob ko'p qo'shinining har yer-har yeridan harbiy fillarning ulkan gavdalari cho'qqilarga o'xshab chiqib turardi. Eng katta oq filning ustida o'tirgan Ibrohim Lodi atrofga xuddi tepalik ustidan qarayotgandek hammayoqni bahuzur ko'rar edi.

Bobur bir-biriga bog'lab tashlangan aravalar ortidagi tepalikda turib, yovning yaqinlashishini kutmoqda. Uning o'ng qanotiga o'g'li Humoyun javobgar edi. Xo'ja Kalonbek, Hindubek kabi eng sinalgan beklar barcha navkarlari bilan Humoyunning ixtiyoriga berilgan. Markazni to'pchilar va to'fangandozlar egallagan. Har ikki qanotning ikki chetida to'lg'ama uchun ajratilgan otliqlar tayyor turibdi. Ibrohimning harbiy fillar himoyasiga tayanib urushadigan qo'shinida piyodalar ko'pligi va saflar tig'iz bo'lishi ma'lum edi. Bunday hollarda Shayboniyxon tajribadan o'tkazgan to'lg'ama usuli qo'l kelishini Bobur yaxshi bilardi. U ham Shayboniyxonga o'xshab to'lg'ama ajratilgan askarlarga otlarning eng chopqirlarini saralab bergan edi.

Tohir ichki beklar va xos navkarlar bilan birga podshohdan orqada turibdi. Boburning ikki yonini aloqachi beklar, yasovullar va choparlar egallaganlar. Bobur ularga ish buyurar ekan, ovozi ichki bir kuch va ishonch bilan jaranglab eshitilardi. "Shu odamning panohida necha qirg'inlardan omon chiqding, - dedi Tohir o'ziga-o'zi tasalli berib. - Bobur mirzo bor ekan, senga hech nima qilmaydi".

Daryo bilan shahar oralig'ini to'ldirib vahimali qora bulutga o'xshab kelayotgan Ibrohim Lodining qo'shini qarshisida harakatsiz tek turib kutish og'ir edi. Ko'pchilik bek va navkarlar fursatni boy berib qo'yayotgandek sabrsizlanishar, lekin Bobur:

- Hech kim buyruqsiz qo'zg'almasin! - deb hammani qattiq tutib turardi.

Ibrohim Lodi Boburning qo'zg'almasdan kutib turganini, ikki orada yuzlab aravalardan yasalgan mustahkam devor va chuqur xandaqlar borligini ko'rdi-yu, qo'shinini to'xtatdi. Lashkarboshilarni chaqirib, asosiy zarbani yovning o'ng qanotiga berish va shahar tomondan aylanib o'tish haqida buyruq berdi. Biroq yuz ming qo'shinga to yangi buyruqni tarqatib, uni shahar tomonga burguncha ancha vaqt o'tdi.

Bobur darhol mana shu vaqtdan foydalandi. Uning buyrug'i bilan to'lg'ama ajratilgan ikki ming otliq joyidan qo'zg'aldi. Chopqir otlar yov qo'shinining ikki qanotiga tegmay o'tdi-yu, bexavotir kelayotgan orqadagi otliqlar va piyodalarga hamla qildi.

Humoyun boshliq to'rt ming otliq o'ng tomondan yovning yo'lini to'sib chiqdi. Chap qanot ham jangga tushdi. Markazdagi aravalarning ora-orasidan to'plar ustma-ust o'q yog'dira boshladilar.

To'rt tomondan yashin tezligida birvarakayiga qilingan hamlani tepadan kuzatib turgan Tohir Boburning sarkardalik tajribasiga o'zicha qoyil bo'lib qo'ydi. U harbiy san'atni faqat do'stlaridan emas, dushmanlaridan ham o'rgangan edi. Bobur to'p va miltiq ishlatishning ahamiyatini birinchi marta ittifoqdosh Shoh Ismoilga qarab bilgan bo'lsa, to'lg'ama ishlatishda ashaddiy yovlari Shayboniyxon va Ubaydullaxonning tajribasini o'zlashtirgan edi. U achchiq mag'lubiyatlar jarayonida orttirgan barcha harbiy tajribalarini bugun go'yo yagona bir mushtga tugib, maydonga ustalik bilan tashladi-yu, tashabbusni darhol qo'lga oldi.

Boburning butun rejasi - yov qo'shinini to'rt tomondan o'rab olishga va qanotlarini ichkariga qayirib tashlashga qaratilgan edi. Lekin o'rab olingan yov Bobur qo'shiniga nisbatan yetti-sakkiz barobar ko'p edi, chopqir otlar bahaybat fillarning bir zarbasidan yumalab yiqilib ketardi. Shu sababli Ibrohim Lodi askarlari hali o'ngda, hali so'lda Bobur qo'shinining halqasini yorib chiqardi. Bobur yonida turgan aloqachi beklar va yaso-vullarni ketma-ket jang maydoniga choptirar, yovning qo'li baland kela boshlagan qanotlarga markazdan ko'mak yubortirar edi. U markazni yovga ataylab ochiq qoldirmoqda edi, chunki hali harakatsiz turgan aravalar va to'fanglar markazga qo'yilgan edi.

Ikki tomondan va orqadan ustma-ust zarba berilavergandan keyin Ibrohim Lodining asosiy kuchlari va harbiy fillari markazga tashlandilar. Shunda Bobur aravalarning g'ildiraklari tagidagi yog'ochlarni olishni buyurdi.

Yetti yuz arava joyidan qo'zg'alib yov qo'shinining ro'parasidan chiqdi. Aravalar ustidan to'plar, ora-oradan esa to'fanglar yaqin kelib qolgan yovga o'q ota boshladi. To'plarning gumburlashi, miltiqlarning qarsillashi, borut tutuni, har qanday qalqonni teshib o'tadigan olovli o'qlar zarbasi va yana buning hammasi behisob aravalar shakliga kirib o'z-o'zidan yurib kelayotgani yov qo'shinini dahshatga keltirdi. Fillar yarador bo'lib bo'kira boshladi. Filbonlar talvasaga tushib, fillarni orqaga burdilar. Orqada esa g'uj-g'uj otliqlaru piyodalar bir-biriga aralashib ketgan edi. Itar-itar, ur-sur boshlandi. Yaralanib quturgan fillar otliqlarni yiqitib, piyodalarni bosib yanchib o'ta boshladi.

To'plar va miltiqlar hamon o'q otmogda. To'p o'qi tekkan fillardan bir qanchasi piyodalar ustiga ag'anab tushdi. Orqadan kelayotgan otlar va fillar o'zlarini to'xtatolmasdan ag'anab yotgan fillarga surinib yiqilishardi. Ketma-ket bir-birini itarib, surib kelganlari oldin yiqilganlarning ustiga qulashar va o'tib bo'lmaydigan to'siqqa aylanishardi.

Bu qiyomat ur-yiqitdan qochib qutulushning ilojini topgan filbonlari otliqlar jon-jahdlari bilan qochishga tushdilar. Orqada to'lg'ama ishlatgan otliqlarning safi ancha siyraklashib qolgan edi. Fillar bu safni birpasda yorib o'tdilaru Dehli tomonga intildilar. Tepalik ustidan buning hammasini ko'rib turgan Bobur:

- Yog'iy Dehlini bekitmoqchi! - dedi va aloqachi beklari turadigan o'ng tomonga o'girildi. Biroq aloqachi beklar, choparlar va yasovullar hammasi birin-ketin jang maydoniga maxsus topshiriqlar bilan yuborilganicha qaytib kelishmagan edi. Ehtimol, ularning ba'zilari o'lg'andir yoki yaralangandir - jang busiz bo'lmaydi. Bobur otini burib, ichki beklari va navkarlari tomonga yuzlandi. Shunda uning ko'zi Tohirga tushdi. Tohir maxsus farmonlarni hamisha yaxshi ado etib kelganini esladi:

- Tohirbek, Ibrohim Lodi qochdimi yoki jang maydonida qoldimi, shuni aniqlamoq kerak. Agar qochgan bo'lsa xossa tobin[30] dan quvg'inchi yuborgaymiz.

Tohir chang-tutunga burkanib jahannam bo'lib yotgan jang maydoniga ko'zi javdirab qaradi-yu, singan boshmaldog'ini eslab, ovozi qaltirab dedi:

- Bosh ustiga, hazratim!

Shu payt jang bo'layotgan tomonda oyog'iga o'q tegib, uzangisidan qon sirqib oqayotgan bir yasovul ot choptirib keldi.

- Hazratim, zafar bizniki! - dedi u hansirab.- Yog'iy qochdi!

- Ibrohim ham qochdimi?

- Qochgan fillar orasida Ibrohimning oq filini ko'rdim! Qochdi!

- Bo'lmasa darhol iziga tushmoq kerak! Tohirbek, siz to'xtang! Janob Qosimtoy mirzo!

- Labbay, hazratim! - deb qirq yoshlardagi norg'ul bek safdan oldinga chiqdi. Turkistonda tug'ilib-o'sgan bu bekning Ulug'bek mirzoga uzoq qarindoshchiligi bor edi. U o'n besh yildan beri Bobur huzurida xizmatda edi.

- Agar Ibrohim Lodi Dehli yoki Agraga yetib, bu qal'alarni bekitsa, muhoribayu muhosara qaytatdan boshlanur, - dedi Bobur Qosimtoy mirzoga. - Holbuki, biz Dehli bilan Agrani jangsiz olish umidimiz. Yog'iyning bizga hamla qilish ehtimoli endi bartaraf bo'ldi. Janob Qosimtoy, xossa tobından ming kishini oling. Beklardan Bobochuhra... Tohirbek navkarlari bilan...

Ibrohimni quvlanglar. Agar Dehlida to'xtamay yana qochsa, Agragacha ketidan qolmanglar, toki bu shaharlarni berkita olmasin. Ketlaringizdan biz izma-iz yetib borurmiz!

- Farmoni oliyga jonimiz fido! - dedi Qosimtoy mirzo.

- Siz bizning ilg'orimizsiz. Tangrim yoringiz bo'lsin! Yengingu yengilmang!

- Omin!

Shunday g'olibona jangda ilg'or safda bo'lish Tohirning ko'nglini ko'tardi-yu, singan boshmaldog'ining og'rig'i ham sezilmay qoldi. U navkarlarini yoniga olib, jang maydoniga hammadan oldin kirib keldi.

Oftob tikkaga kelgan. Kun issiq. Chekinayotgan yov besh-olti bo'lakka bo'linib ketgan. Ba'zilarini Humoyunning odamlari, ba'zilarini Xo'ja Kalonbekning navkarlari ta'qib etmoqda. Lekin ularning otlari ertalabdan beri u yoqdan-bu yoqqa chopib, charchab qolgan. Tohirlarning tobinda dam olib turgan otlari jangdan toliqib qolgan otliqlardan o'tib, yovga birpasda yetib oldi. Yengilgan qo'shin bo'linib-bo'linib qochayotgan bo'lsa ham cho'g'i juda katta ekani Tohirga yaqin borganda bilindi. Har to'pda yetti ming-sakkiz ming keladigan qo'shin. Ularga nisbatan quvib kelayotganlarning to'pi juda kichik. Yovning har to'pida qator-qator fillar kelayapti. Lekin ularning orasida oq fil yo'q. Balki Ibrohim fildan tushib, ot minib ketayotgandir?

Qosimtoy bilan Tohir o'zaro maslahatlashishdi-yu, yovning kichikroq ko'ringan bir to'pini ikki yonidan aylanib o'tib, oldilaridan to'sib chiqishdi va bir suruv filni egalari bilan asir olishdi. Ularning orasida Ibrohim Lodi yo'q edi.

Qosimtoy filbonlarni hind tarjimon orqali so'roq qila boshladi.

- Ayt, Ibrohim Lodining qaysi to'pda ketayotganini ko'rsatib bersa ozod qilamen!

Filbonlardan biri orqada qolgan jang maydonini ko'rsatib, kuyib-pishib allanarsa dedi:

- Ibrohim mingan fil yaralanib yiqilgan emish, uning o'zi o'lganmish, - dedi tarjimon.

Lekin Qosimtoy bunga ishonmadi:

- Bizning odamlar Ibrohimning qochganini ko'rgan. So'ra, rostini aytsin, bo'lmasa boshi kesilgay!

Birinchi filbon yana avvalgi gapini takrorladi. Chindan ham Ibrohim jang maydonida o'lgan edi. Lekin Qosimtoy filbonning gapidan ko'ra boya Boburga axborot bergan yasovulning gapiga ko'proq ishonar edi. Qosimtoy siqishtira bergandan keyin boshqa bir filbon tusmol bilan Ibrohimning daryo bo'ylab ketib borayotgan katta to'pda ekanini aytdi. Uchinchi bir filbon o'ng tomonda ketayotgan to'pni ko'rsatdi.

Qosimtoy hamma filbonlarni fillari bilan birga maxsus navkarlarga topshirib, Boburning ixtiyoriga yubordi. Keyin daryo bo'ylab chekinayotgan to'pning ketidan tushdilar. Bu to'pda fil mingan, ot mingan va Lodi qo'shinining eng jangovar qismi hisoblanadigan rajputlar ko'p edi. Qosimtoy daryo tomonda, Bobobek bilan Tohir o'ngdan aylanib o'tib, ularning yo'llarini to'sib chiqdilar. Rajputlar ta'qib etayotganlarning nisbatan oz ekanligini ko'rdilaru kamonlariga o'q o'rnatib, qilich yalang'ochlab, dadil jang qila boshladilar.

Tohir kamonga o'q o'rnatib etayotganda singan barmog'ining jonsizlanib, ishlamay qolganini sezdi. O'qning uchini boshqa barmoqlari bilan tutib, kamonnini tortib otdi. O'q qilich yalang'ochlab kelayotgan qora bir odamning ko'zi aralash yuziga tegdi. O'q yegan rajput bir qo'li bilan yuzini changallab, otdan yiqilib tushdi. Bu orada polvontaxlit bir rajput Tohirga yaqin kelib qoldi. Tohir kamonga qayta o'q o'rnatishga ulgurmasligini sezdi-yu, qilichini sug'urdi. Rajput polvoni oltita keskir tig'i bor chakra degan qurolini ko'tardi. Tohir uning chakra tutgan qo'lga qarab qilich sermadi. Qilich chakraga qarsillab tekkanda Tohirning singan boshmaldog'idan badaniga shunday og'riq tarqaldiki, vujudi zirqirab ketdi. Shishib ketgan boshmaldoq qilichning dastasini qo'lidan qanday chiqarib yuborganini bilmaydi. Faqat qilich yerga uchib tushganini ko'rib, belidan xanjarini olmoqchi bo'ldi, lekin ulgurmadi. Olti tig'li keskir chakra uning bo'yni va o'ng yelkasiga shunday bir zarb bilan urildiki, kiftidan engagigacha hamma joyini qiymalab tashlaganday tuyuldi. Tohir ko'zi tinib otning yoli ustiga ko'kragi bilan tushganda chakraning yana bir zarbasi uning zirhli kiyimiga qarsillab urildi. Tohir dahshatli og'riq ichida: "Endi bu meni otdan yiqitmaguncha qo'ymaydi! - deb o'yladi. U otdan yiqilsa jasadi tuyoqlar tagida qanday majaqlanishini tasavvur qildi-yu: - Tezroq hushimdan ketsam edi!" - dedi.

Shu payt Mamat yetib kelib, dastasi uzun oyboltani chakra ko'targan rajputning qo'lga urdi. Chakra yerga tushib ketdi. Mamat qonga belanib, egardan sirg'alib tusha boshlagan Tohirni tez o'ngarib oldi-yu, jang maydonidan qochib chiqdi.

3

Dehliga otasidan oldin kirib kelgan Humoyun Jamna daryosining o'ng qirg'og'idagi qizil devorli ulkan qal'ani jangsiz egalladi. Ibrohim Lodining qal'adagi xazinara-rini muhrlab, ishonchli posbonlarga topshirdida, uch yuztacha xos navkari bilan shaharni aylanishga chiqdi.

Unda-bunda uchraydigan past-baland tepaliklarni hisobga olmaganda, Dehli - ko'kalam bir tekislikka joylashgan va chetlarini ko'z ilg'amaydigan katta shahar edi. Tig'iz joylashgan uylar, mahalla-kuylar behisob, lekin ko'chalarda odam kam - notanish fotihlardan cho'chib, uylaridan chiqmay o'tirganlar ko'p.

Humoyun qaysi ko'chadan o'tmasin, besaranjom bir sinchkovlik bilan eshik-derazalar tirqishidan, devor tepalaridan qarab turgan o'nlab ko'zlarni ko'radi.

Muqaddas daryo hisoblangan Jamna bo'yida to'p-to'p odamlar dafn marosimi o'tkazmoqdalar. Ular o'liklarni xushbo'y o'simlik moyi sepilgan o'tinlar ustiga qo'yib kuydiradilaru kulini sekin daryoga oqizadilar. Narigi dunyoga oid bu ish bilan bo'lib, bu dunyoning tashvishlariga, hatto shaharni egallayotgan begona qo'shinga ham ko'pda e'tibor bermaslikka tirishadilar.

Chorsu bozorida bilaklariga va bo'yinlariga shoda-shoda gul osgan yalangoyoq bolalar, ayollar ko'rinadi. Hatto soch-soqoli oqargan ba'zi bir keksalar ham bilaklariga qizg'ish-sariq rangli gulshodalar solib olishgan edi.

- Bu - Chandin Chouk bozori, - deb izoh berdi Humoyunning yonida borayotgan Hindubek. - Oydin Chorsu degan ma'nosi bor.
- Bugun hayitmi, gul ko'p? - so'radi Humoyun.
- Ha, bahorgi ekinlarning unib chiqishini qutlab o'tkaziladigan hayit. Hindistonda hayit ko'p. Biron oy hayitsiz o'tmaydi.
- G'aroyib el! - dedi Humoyun o'ychan kulimsirib.

Eski bir qasrning tom va devorlari ustida oyoq-qo'llari uzun maymunlar bemalol sayr qilib yurar edi. Yuzlari, qo'llari qora qorinlari sarg'ish, boshqa hamma joylari oqish-kulrang. Jajji maymun bolalari tomdan banan va nim daraxtlarining shoxlariga sakrab o'tishar, bir-birlari bilan quvlashib, daraxtdan yerga ham tushishar edi. Qasrning ich-tashida odamlar yuribdi, lekin maymunlar bilan hech kimning ishi yo'q.

Humoyunning ketidan borayotgan yuzboshining ko'zlari birdan ovchilik ehtirosi bilan yona boshladi. U kamonini qo'lga olayotganini ko'rgan Hindubek:

- Maymunning uvoli yomon bo'ladi, - dedi. Buni ovlagan odam baxtsizlikka uchragay.

Humoyunning o'ng yonida borayotgan Xo'ja Kalonbek kulib so'radi:

- Sigirni ham shunaqa e'zozlashimiz kerakmi, janob Hindubek?

- Neki tansiq bo'lsa, elga aziz ko'rinar, - dedi Hindubek. Bu yerning issiq iqlimida sigir asrash oson emas.

- Har qalay, - deb Humoyun Hindubekka yon bosdi, - podsho hazratlari maxsus farmon chiqardilarki, hind xalqining azaliy udumlariga hurmat bilan qaralsin, el-ulusning nafsoniyatiga tegadigan harakat sodir bo'lmasin.

Xo'ja Kalonbek o'ng qo'lini ko'ksiga qo'ydi:

- Amirzodam, bu farmoni oliy biz uchun qonun! Men faqat Hindubekka sal tegishdim.

- Bekning gustoxligi ma'lum-ku, - deb endi Hindubek ham Xo'ja Kalonga hazil qildi.

Oldinda baland darxtlar orasidan bo'y cho'zib chiqib turgan yonlari qirrador minora ko'rindi.

- Qutb Minora! - dedi Hindubek.

Humoyun minora oldida otdan tushdi, so'ng beklar bilan minoraning tepasiga chiqdi. Minoradan yuz qadamcha narida terak bo'yi keladigan yolg'iz bir qora ustun ko'rindi. Usta atrofida odam ko'p edi.

- Bu nedur? - so'radi Humoyun Hindubekdan.

- Bu ustun yaxlit temirdan yasalgan. Bilganlarning aytishicha, uch yuz yildan beri turgan emish. Kimki ustunni quchib, ilkini bir-biriga tekkizolsa, o'ylagan murodi hosil bo'lar emish.

Shu vaqtgacha o'zini bosiq tutib kelayotgan Humoyun endi o'smirlarcha bir qiziqish bilan:

- Qani ko'raylik! - dedi va chaqqonlik bilan zinadan chopib tushib ketdi.

Temir ustun atrofidagi odamlar shahzodani ko'rib, o'zlarini chetga oldilar.

- Janob Hindubek, qani, ustunni ne tavr quchish kerak?

Ustunning tepasi va pasti qorayib ketgan. Faqat o'rtasi - behisob odamlarning qo'l va yelkalari tekkan joy oppoq bo'lib, ma'dani yiltirab chiqib turar edi.

Hindubek ustunga teskari turib, yelkasini unga tiradi-da, qo'llarini orqaga cho'zdi. Ustun ancha yo'g'on edi. Hindubek uni teskari quchib qo'lini bir-biriga cho'zdi, lekin yetkizolmadi. Butun kuchi bilan chirandi, baribir qo'li qo'lga tegmadi.

Buni ko'rganlar xaxolab kula boshladilar. Humoyun ham kula-kula Hindubek uddalay olmagan ishni qilib ko'rди. Lekin u ham qo'lini qo'lga tekkizolmadi. Bek va navkarlaru yana besh-oltitasi kuch sinab ko'rди. Shulardan faqat bittasi - qo'llari uzun, o'zi ozg'in sa-marqandlik yigit - ustunni teskari quchib, qo'lini qo'lga tekkazishga muvaffaq bo'ldi.

Humoyun unga bir siqim kumush tanga mukofot berdi.

* * *

Dehlida to'p-to'p bo'lib aylanib yurgan g'oliblar orasida yog'li o'lja izlayotganlari ham bor edi. Sind daryosining bo'yidan Bobur askarlariga qo'shilib kelgan Yor Husaynbek ilgari Xaybar dovonining janubida yo'lto'sarlik qilgan qaroqchilardan edi. Hozir uning navkarlari shahar chetidagi bir ibodatxonaga kirishib, hindlar sig'inadigan xudolarning haykallariga o'rnatilgan qimmatbaho toshlarni ko'chirib olishga tushdilar.

Devorlari oq-sarg'ish marmardan ishlangan ibodatxonada kekxa bir barahman[31] ko'zlariga yosh olib, buddaning ulkan tosh haykalidan najot so'ramoqda. Ibadatga kelgan ayollar, chollar, o'smirlar, xudolari oldida bosh egib jim turishibdi.

Yor Husaynbekning navkarlari esa to'rt qo'llik xudo Shivaning baland haykaliga narvon qo'yib chiqishgan, Shivaning peshonasiga katta qizil holga o'xshatib o'rnatilgan yoqutni xanjar bilan kavlab olishga urinishardi.

Shu hodisaning ustiga kelib qolgan Humoyun nar-vondagi navkarga qahr bilan qichqirdi:

- Podshoh hazratlari nomidan buyuramen. Haykalga tegma! Tush pastga!

Yor Husaynbek nimqorong'i ibodatxona ichida Humoyunni avval tanimadi:

- Kofirlarning haykalini himoya qiladigan podshoh o'zingga! - dedi-da, narvondagi navkarga buyurdi: - Olaver!

Navkar xanjar bilan haykalning peshonasini kavlashda davom etdi. Shunda Humoyun otgan yoy o'qi uning bilagiga tegdi. Xanjar yerga tushib ketdi. Navkar bilagini changallaganicha orqaga o'girildi.

Yor Husaynbek qilichini sug'urib:

- Kim u? - deb o'shqirdi-yu, Humoyun tomonga hamla qildi.

Hindubek ham qilichini sug'urib oldinga chiqdi:

- Siz Yor Husaynbek bo'lsangiz, bu oliy zot Bobur podshohning o'g'illari mirzo Humoyundirlar!

Yor Husaynbek bu gapga ishongisi kelmay Humoyunga ko'zlarini olaytirib tikildi. U eng avval Humoyunning egnidagi arg'uvoniy to'nni tanidi. Yoqalariga durlar qadalgan bu to'n - Boburniki edi. Humoyun Panipat jangi arafasida Ibrohim Lodining Hamidxon degan lashkarboshisi bilan olishib, uni yenggan, uch yuzdan ortiq odamini asir olib kelgan edi. Bobur o'g'lining bu jasoratiga qoyil bo'lib, egnidagi shohona to'nini o'g'lga kiydirgan, buni hamma beklar, shu jumladan, Yor Husaynbek ham ko'rgan edi. O'sha to'n hozir ham Humoyunning egnida edi - uning xipcha gavdasiga bir oz katta kelib, yelkalari osilibroq turar edi.

- Amirzodam, men sizni tanimabmen! - Yor Husaynbek qo'lida qilichi bilan bir qadam orqaga chekindi.

- Qilichni topshiring! - buyurdi Humoyun.

- Amirzodam, men hazrat otangizga sodiq xizmat qilgan beklardanmen!

- Ibadatxonada sug'urilgan qilichni men podshoh hazratlariga eltib topshirishim kerak! - dedi Humoyun. - Siz yo'lto'sarlikdan tavba qilib, hazrati oliyning xizmatiga kirgan ekansiz. Bugun yana talonchilik ko'chasiga qaytmishsiz. Podshoh hazratlari

ziyoratgohlarda nojo'ya harakat sodir bo'lmasin deb, buyurmagan edilarmi? Nechun nazarni bunchalik past qildingiz, bek? Yog'iy xazinalaridan barcha jangchilar o'z ulushlarini olgaylar! Bu xazina sizga ham yetib ortgay! Ibrohim Lodining odamlari shu haykalning peshonasidagi yoqutga tegmagan ekanlar. Ular qilmagan pastkashlikni qilish bizga isnod emasmi? Oling qilichini! Mana bu nokas yigitlarni tutib hibsga elting! Toki boshqa yigitlarimizga ibrat bo'lsin!

Xos navkarlar bu buyruqni bajarganlaridan keyin Humoyun Hindubekka barahmanni va uning qavmlarini ko'rsatdi-da:

- Janob bek, podshoh hazratlari bizga tayinlagan gaplarni bularga tarjima qilib bering, - dedi. Bularning dini boshqa. Lekin biz barcha g'ayridinlarni bir xudoning bandalari deb bilurmiz. Biz Hindistonga yaxshi niyatlar bilan keldik. Bu muazzam kishvarni hindlar bilan birga obod qilmoqchimiz. Kimki bizga hamkor bo'lsa, hamkorlik qilurmiz!

Hindubek tarjima qilgan bu so'zlarni barahman va uning qavmlari bosh iring'ab, ta'zim qilib eshitdilar. Shahzoda va uning odamlari chiqib ketgandan keyin esa barahman yana buddaning haykali oldiga ibodatga kelib, butun minnatdorчилигинi unga ayta boshladi. Muqaddas yoqutni olmoqchi bo'lgan nokasning qo'lidan o'q yeb jazolanishi buddaning irodasi bilan bo'lganiga barahman o'z qavmlarini ishontirishi zarur edi.

4

Uzoq Sirdaryo vohalarida endi lola barg yozadigan salqin hamal oyida Jamna bo'ylari avji saraton paytidagidek issiq edi. Kuni bo'yi oftobda otliq yurib badani misday qizib ketgan Bobur kechki payt salqinroq joy izlab Jamna daryosining bo'yiga keldi. Kunning issig'idan tashqari peshindan so'ng ichilgan aroqning tafti ham uning ichini yondirmoqda edi. Kobulda ko'p ichib o'rgangan beklar Panipatdagi g'alaba sharafiga har kuni bir-ikki joyda ziyofat berishib, uni taklif qilishardi. Issiq va sernam havoda ustma-ust ichilayotgan chog'ir va aroqlar Boburning yuragini behalovat qilib, kechalari uyqusini qochirib yuborardi. Ko'p ichib yotgan kunlari ertalab turib yo'talsa balg'amga qon aralashib chiqardi. Buni ko'rgan hirotlik xos tabib Yusufiy:

- Hazratim, o'tinamen ichkilikni tashlang! - deya yalinardi.

Boburning o'zi ham uyqusiz behalovat bo'lib yotgan kechalari "endi tashlamasam bo'lmas", derdi. Lekin kunduz biron tashvishdan ko'ngli g'ash bo'lsa yoki aksincha, kayfini chog' qiladigan yaxshi voqea yuz bersa, yana ichgisi kelib qolardi. Ayniqsa, ilk qadahlarni ichib, kayfi endi ko'tarilib kelayotgan paytlarda beklari bundan keyingi ichkilik majlisga taklif qilsalar osonlikcha rozilik berib qo'yardi. Bugun peshindagi o'tirishda ham xuddi shunday bo'lgan, "kechasi kemada bazm qilurmiz" deb beklarni o'zi ziyofatga taklif qilgan edi.

Holbuki tushda ichilgan mayning g'ubori haligacha tarqamasdan borlig'ini lohas qilmoqda edi.

Bobur mulozimlari va xos navkarlari bilan Jamnaga yaqinlashganda daryo bo'yidagi ko'kalam yalanglikda dafn marosimi o'tkazayotgan barahmanlar, ayollar, keksa-yosh yuzdan ortiq odamlarni ko'rdi. Bobur dafn marosimini yaqinroqdan kuzatmoqchi bo'ldi-yu, otini o'sha tomonga burdi.

Panipatdagi jangning dahshatli tafsilotlarini eshitgan odamlar otliqlardan qo'rqib, marosimni buzib qocha boshladilar. Bobur yaqin borganda yondirishga tayyorlab qo'yilgan o'lik oldida bitta motamsaro kelinchak, keksa ayol va munkaygan bir barahman chol qolgan edi. O'tin ustida chalqancha yotqizib qo'yilgan jasadning peshonasini to'fangdan merganlarcha otilgan o'q qoraytirib teshib o'tgan edi.

Bu rajput yigitni Bobur qaerdadir ko'rganday bo'ldi. Ha, Panipat jangidan bir kun oldin Humoyun Hamidxon degan afg'on sarkardasini yengib, uning uch yuz navkarini asir olib kelgan edi. Ibrohim Lodi bilan bo'ladigan jang hali oldinda. Uning qo'shini sakkiz barobar ko'p. Shuning tahlikasi ta'sirida Bobur asirlarga nisbatan ayovsiz bir siyosat ishlatganini esladi.

Ibrohim Lodi qo'shinlarida to'fang yo'q. Asir olinganlar ham to'fangdan odamni otib o'ldirish mumkinligini bilishmaydi. Ular ko'proq hind xudolaridan bo'lmish Shivaning qahridan qo'rqishadi. Rajputlarning e'tiqodi bo'yicha, agar Shiva astoydil g'azablansa, ikki ko'zidan tashqari peshonasida uchinchi ko'z paydo bo'ladi. Shiva kimgaki shu uchinchi ko'zining qip-qizil olovini sochsa, o't tekkan odam til tortmay o'ladi...

Bobur mana shu diniy e'tiqoddan harbiy maqsadda foydalanmoqchi bo'ldi-da, asirlardan yuztasini bir chetga saf qildirdi. Ularning qarshisiga yuzta to'fangandozni qo'ydi va yigirma qadam joydan o't ochishni buyurdi. O'sha to'fanglardan otib o'ldirilgan asirlarning biri - peshonasidan o't tekkan mana shu yigit edi.

Tirik qolgan asirlar to'fangdan otilgan olovli o'q odamni qanday o'ldirishini umrlarida birinchi marta ko'rib dahshatga tushdilar.

Ulardan biri osmonga qo'l cho'zib:

- O Shiva! Rahm qil, Shiva! - deb baqirdi.

Bobur vahimadan titrayotgan yuzta asirga tarjimon vositasida murojaat qildi:

- Ha, bizda Shivaning ko'ziday shafqatsiz olov sohadigan qurol bor! Sizlarni hozir ozod qilgaymiz. Borib yurtdoshlaringizga aytinglar! Biz bilan urushganlar mana shu olovning zarbidan halok bo'lurlar! Urushmay taslim bo'lganlar sizlar kabi omon qolurlar!

Tirik qo'yib yuborilgan yuzta asir bu gaplarni shaharu qishloqlarga tarqatdilar. Hozir Jamna bo'yida dafn etilayotgan jangchi yigitning yaqinlari ham uning Shiva olovini eslatadigan bir balodan halok bo'lganini eshitgan edilar.

Marhum jangchining yoshgina xotini o'zini erining jasadi bilan birga olovga tashlab kuydirishga tayyorlanmoqda edi. Bobur sochlari yoyilib yelkasiga tushgan kelinchakning yuzida o'lim sharpasini ko'rdi-yu, hindlardagi sati odatini esladi.

Agar kelinchak tirik qolsa, umr bo'yi azadorlik kiyimida yurishi, kuniga faqat bir marta ovqat yeb, boshqa er qilmay, to o'lguncha azob-uqubatda yashashi kerak edi. Mabodo kelinchak bunday zabun hayotni o'ziga munosib ko'rmasa, sati odatiga bo'ysunib, erining mur-dasi bilan birga olovda yonib ketishi kerak edi...

Keksa barahman jasadning tagidagi o'tinlarga birdan o't qo'yib yubordi. Maxsus moy sepilgan o'tin lovillab yonib ketdi. Kelinchak olov ichida qolayotgan jasadga qarab bir talpindi-yu, lekin joni shirinlik qilib, orqaga chekindi.

Bobur Hindubekka yuzlandi:

- Nahotki shunday go'zal kelinchak o'zini olovga tashlasa? Bu ne jaholat?! Barahmanga bizning buyrug'imizni ayting! Kelinchakni olib ketsin!

Hindubek otini chu-chulab barahman bilan kelinchakka yaqinlashdi-da, hindchalab bir narsalar dedi. Kelinchak Boburga tez o'girilib qaradi:

- Fotihlarning podshosi shumi? Mening erimga Shivaning olovini shu odam sochganmi? - kelinchak ikki qo'lini Bobur tomonga cho'zdi: - Agar senda Shivaning qudrati bo'lsa erimni tiriltir ber! O'shanda men ham tirik qolurmen! Sen Shiva bo'lsang, endi bizga rahm qil! Tiriltir!

Hindubek bu iltijoni tarjima qilganda Bobur sarosima bo'lib:

- Hushi joyidami? - dedi. - Men Shiva emasmen! O'lgan odam endi tirilmagay! Kelinchakni qutqaring!

Bu gaplarning tarjimasini eshitgan kelinchak birdan g'azablanib qichqirdi:

- Shiva bo'lmasang, nechun yolg'on ovoza tarqatding? Nechun mening erimni o'ldirding?! Endi mening o'limimga ham sen sababchi bo'lursen!

Kelinchak olovga yaqinlashar ekan, Bobur Hindubekka:

- Ushlang, ushlang! - dedi.

Hindubek ot ustidan kelinchak tomonga intilib, uni o'ngarib olmoqchi bo'ldi. Ammo kelinchak Boburga qarata:

- Ket bosqinchi! Yo'qol! Yurtingga ket! - deb qichqirdi-da, Hindubekka chap berib, o'zini olovga otdi va erining yonayotgan jasadini quchoqlab oldi.

Lovullab yonayotgan olov darhol kelinchakning harir kiyimlariga va yelkasida yoyilib yotgan qora sochlariga ilashdi. Bobur uning olov ichida achchiq og'riqdan chinqirib yuborganini eshitdi, shunda ham jangchi erining jasadini quchog'idan qo'ymayotganini ko'rdi-yu, larzaga kelib, otini orqaga burdi.

U Jamnaning sokin qo'ltig'ida langar tashlab turgan ikki oshiyonlik kemaga tomon otini yeldirib borayotganda orqadan esgan shamol olovda kuygan odam tanasining ko'ngilni aynitadigan chuchmal hidini olib keldi.

Kemaning pastki qavatida bakovul va oshpazlar podshoning tushlik taomi uchun kabob pishirmoqda edilar. Bobur kemanding "tolor" deb ataladigan boloxonasiga ko'tarilayotganda, mang'alda pishayotgan kabobning tutuni va hidi boyagi olovning chuchmal hidini eslatdi-yu, birdan ko'nglini behuzur qildi. U bakovulga o'girilib:

- Mang'alni o'chirtiring! - dedi.

- Hazratim, sizga tushlik...

- Tushlik kerak emas.

- Ammo kechqurungi ziyofat...

- Ziyofat qoldirilsin!..

Bobur g'amgin yuz bilan tolorga bir o'zi chiqib keldi. Hademay pastki qavatga ham jimlik cho'kdi. Shu jimlikda o'zini olovga tashlagan kelinchakning chinqirig'i go'yo qayta eshitila boshladi... Panipatdagi harbiy g'alaba bu chinqiriq ta'sirida Boburga ma'naviy mag'lubiyatdek tuyulib ketdi. Shiva haqidagi rivoyatdan siyosat uchun foydalangani ilgari harbiy ishda xatarli asnoda joiz bir choradek ko'ringan bo'lsa, endi olovda yongan go'zal kelinchak buning qanchalik g'ayriinsoniy shafqatsizlik ekanini uning ko'ziga baralla ko'rsatdi.

Panipat zafari... Taqdir unga shunday ulkan g'alabani nega Movarounnahrda bermadi? Vatanida jang qilsa, hech kim uni bosqinchilikda ayblay olmas edi-ku!

Uzoqlarda qolgan Mohim begim esiga tushdi. Ko'rmaganiga olti oydan oshyapti. So'nggi marta suhbatlashganlarida Mohim begim bugungi dahshatlarni oldindan sezganday, qanchalik iztirobga tushgan edi!..

Boyagi kelinchakning: "Ket, bosqinchi! Ket!" deb qichqirgani uning qulog'i ostidan ketmas edi. Bobur ichida: "Yorab, bu ne ko'rgilik!" dedi-yu, xayolini boshqa biron narsa bilan band qilish uchun daftar-qalam oldi. Sevgan yoridan va tug'ilib-o'sgan diyorida uzoqda u o'zini behad tolesiz, baxtsiz sezgan paytlari ko'p bo'lar edi. Hozir ham shu og'ir tuyg'u yuragini chulg'ab oldi.

Bobur ko'nglini daftariga bo'shatgisi kelib, birinchi satrni yozdi:

Tole' yo'qi jonimga balolig' bo'ldi.

U keng qirg'oqlar orasidan tovushsiz jim oqib o'tayotgan Jamnaga tikildi. Botib ketgan quyoshning quyuyq shafag'idan daryo suvi qizg'ish ko'rinadi. Boburning nazarida, daryo suvini shafaq emas, janglarda to'kilgan qonlar qizartirib yuborganday tuyuldi.

U iztirob bilan keyingi satrlarni yozdi:

Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi,

O'z yerni qo'yib Hind sori yuzlandim,

Yorab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi!

* * *

G'ira-shira qorong'ilikda o'ng qirg'oqdan katta bir qayiq chiqib, kemaga qarab kela boshladi. Kemanding pastki qavatidan qo'rchiboshi:

- Kim u qayiqdagi? - deb so'rganini Bobur ham eshitdi-yu, qayiqqa tikilib qaradi.

Qayiqning oltitami-sakkiztami eshkagi bor edi.

- Mirzo Humoyun hazrati oliylarining huzurlariga ijozat so'raydilar! - deb javob berdi qayiqdan yo'g'on bir tovush.

Humoyun bilan ko'pdan beri yakkama-yakka suhbatlasha olmagan Bobur bugun o'g'li bilan bir dardlashgisi keldi-yu, pastdan savdarni chaqirdi:

- Aytin, Humoyun tolorga chiqsin!

Ko'p o'tmay tolol zinasida vazmin qadam tovushlari eshitildi. Humoyun eshikdan kirganda Bobur uning chaqnagan navqiron ko'zlariga, endi lab ustini qoplagan nozik mo'yloviga, kuchga to'lib turgan xipcha, sog'lom gavdasiga havasi kelib tikildi. Boburni qiynayotgan iztirobli tuyg'ular, uni behalovat qilgan issiqlar Humoyun uchun go'yo yo'q edi. "O'n sakkiz yoshimda men ham shunday yigit edim-a, endi nimam qoldi?" degan o'ydin Boburning ko'ngli qattiq ezildi.

Ota-bola ko'rishib-so'rashganlaridan so'ng, Humoyun otasining ro'baro'siga cho'kka tushdi-da, kulimsirab qo'ynidan chiroyli sadaf quticha oldi.

- Hazratim, shuni bir ochib ko'ring.

Bobur qutichani qo'liga olib shoshilmay ochdi. Qora baxmal mato orasidan olmosga o'xshash serjilva bir tosh yulduzday charaqlab ko'rindi. Lekin toshning yong'oqday kattaligiga qarab, Bobur uning olmosligiga ishongisi kelmasdi. Juda ko'p xazinalarni va xilma-xil javohirlarni ko'rgan Bobur bunchalik katta olmosni hali uchratmagan, olmos donasining bu qadar ulkan bo'lishini tasavvur ham etmas edi.

- Bu qanday javohir? - deb so'radi Bobur o'g'lidan.

- Olmos emish.

Bobur nur jilvasiga cho'mib o'ynayotgan toshni qo'liga olib salmoqlab ko'rdi:

- Vazni yetti-sakkiz misqol kelur. Nahot shunchalik katta olmos bo'lsa?

- Men bir muqayyim[32]ni chaqirib ko'rsatdim. Mash-hur Ko'hinur[33] olmosi shu, dedi. Olamda bundan katta olmos yo'q emish. Bahosi sandiq-sandiq oltinlardan baland emish.
- Men Bangola podshosi Sulton Aloviddinda ulug' bir olmos bor deb eshitgan edim. Ta'rif qilgan edilarki, shu bitta olmos katta bir mamlakatning bir oylik sarfu xarajatini ko'targay.
- Muqayyimning aytishicha, mana bu olmosning qiymati tamomi olamning ikki yarim kunlik sarfiga barobar ekan.
- Sen buni qaerdan olding?

Humoyun o'ng'aysizlanib jilmaydi-yu:

- Gvalior rojasining xaylxonasida peshkash qildilar,- dedi.
- Nechun?

Humoyun voqeani hikoya qilar ekan, Bobur Gvalior viloyatida yuz yildan beri hokimlik qilib, juda katta boylik orttirgan roja Bikramadit'yaning hashamatli qasrini ko'z oldiga keltirdi. Bikramadit'ya Ibrohim Lodiga bo'ysunmasdan, u bilan uzoq vaqt urush qilgan, oxiri Gvaliorni Ibrohimga berib, o'zi Shamsobod degan joyga ko'chib ketgan va ko'p o'tmay vafot etgan edi. Panipatdagi g'alabadan keyin Humoyun boshliq ilg'orlar Dehlidan o'tib borib ko'p qasrlarni ishg'ol qildilar. Shu qasrlardan birida o'lib ketgan o'sha rojaning bo'y yetgan ikki qiz, bir o'g'li va ularning onalari yashab turgan edi.

Rojaning yigirma yoshlardagi o'g'li Humoyunni yaxshi qarshi oldi:

- Sizlarning dushmanlaringiz bo'lgan Ibrohim Lodi bizning ham dushmanimiz edi, uning mag'lub bo'lganidan biz shodmiz, - dedi.
- Endi ruxsat beringizlar, biz Shamsoboddan ona yurtimiz Gvaliorga qaytib ketaylik.

Humoyun ham yosh roja bilan iliq muomala qildi-yu, lekin Gvaliorga ko'chib ketish uchun o'zi ruxsat bera olmasligini, podshohni kutish kerakligini aytdi. O'sha kecha Vays degan bir bek ellikkacha yigiti bilan rojaning qasrida tunadi. Humoyunning o'zi qasrning hovlisidagi boqqa chodir tiktirib, kechasi chodirda uxlab yotganda ichkarida ko'tarilgan to'polonni eshitib uyg'onib ketdi. Qo'rchilarini yoniga olib, qasr ichiga chopib kirsas, Vaysbekning yigitlaridan biri eshik oldida qonga belanib o'lib yotibdi. Qandillarda shamlar yonib turibdi. Ikkinchi qavatning zinapoyasida turgan o'n sakkiz yoshli go'zal qiz chuvalib yotgan ipak sarisini titroq qo'llari bilan olib, yalang'och yelkasiga yopishga urinyapti. Rojaning o'g'lini besh-oltita navkarlar o'rtaga olib, qo'lidagi qilichini urib tushirishdi.

Ma'lum bo'lishicha, Vaysbek rojaning shu qizini yoqtirib qolib, navkarlari yordamida o'z bo'lmasiga kuch bilan olib keltirmoqchi bo'lgan. Qizning akasi qilich yalang'ochlab himoyaga chiqqan. Qizni ko'tarib ketmoqchi bo'lgan navkarni qilich bilan urib yiqitgan. Endi buning qasdigaga navkarlar yosh rojaning o'zini o'ldirmoqchi edilar.

Humoyun gap nimadaligini surishtirib bilgach, nav-karlarga:

- Rojani bo'shating! - deb buyurdi. - O'z singillarini bunchalik mardona himoya qilgan yigit ehtiromga sazovor. Podshoh hazratlari bunday kishilar bilan yaxshi muomalada bo'lishni buyurgan edilar. Farmoni oliyni unutgan shahvatparast Vaysbek hibsga olinsin! Qizni iliklamoqchi bo'lgan navkarlar o'n darra kaltaklansin!

Xos navkarlar bu buyruqni bajarmaganlaricha Humoyun ularning tepasidan ketmay turdi. Bu orada zinapoyadan yosh rojaning onasi qo'lida kichkina sadaf quticha bilan tushib keldi. U oliy tabaqaning o'qimishli ayollaridan edi, ko'p tillarni bilardi, Humoyunga forschalab gapirdi:

- Shahzoda, mening bisotimdagi eng katta boyligim**ВЪ**” mana shu qutichaning ichida. Menga farzandlarim dunyoning hamma boyliklaridan azizroq. Siz o'g'limning jonini qaytarib bergandek bo'ldingiz. Mana bu qutichadagi ulug' olmosni sizga peshkash qilaman!

- ... Voqeaning tafsili shu, - dedi Humoyun va otasiga "Bir navkarning o'lgani-yu, Vaysbekning jazolangani uchun gap eshitmasmikinmen?" degandek termilib qaradi.

Bobur og'ir tin oldi-yu:

- Alqissa, bu go'zal olmos ham zo'ravonligu xunrezlik balosini ko'rib kelmishmi? - dedi.

- Hazratim, mendan xatolik o'tgan bo'lsa afv eting. Men o'yladimki, o'z or-nomuslarini shunday bebaho olmosdan ham ortiq qadrlaydigan odamlar g'ayridin bo'lsalar ham...

- Rost, bu mamlakatda shunday or-nomusli odamlar borligini o'ylasam, mening ham ko'nglim ko'tarilur, o'g'lim! Ammo bizning nazari past beku navkarlarimiz zo'ravonligu talonchilik bilan hind elini bizdan cho'chitmoqdalar. Axir bizning maqsadimiz faqat mamlakat olmoq emas edi-ku. Biz Hindistonda katta davlat tuzish orzusini ko'nglimizga tugib kelgan edik. Yagona qudratli davlat barpo etilishidan hind eli ham manfaatdor emasmi? Barcha o'lkalar birlashsa, elning tinkasini quritgan ichki urushlar to'xtamasmi? Ulus tin-chib, ilmu san'atning ravnaqi osonlashmagaymi? Buni sezgan hindistoniylardan Dilovarxon, Hindubek kabilar biz bilan hamkorlik qilmoqdalar. Biz endi butun hind elining ko'nglini olmoqqa intilmog'imiz darkor, o'g'lim!

- Hind elining ko'nglini olmoq?! - taajjub bilan so'radi Humoyun. - Qonli janglar vahimasidan qo'rqib, shaharu qishloqlarini tashlab qochmoqda bo'lgan ming-ming odamlarning ko'nglini biz qandoq olg'aymiz?

Bobur Panjobda yo'lni adashtirib, fotihlarni xarob qilmoqchi bo'lgan filbonni va boya "Ket, bosqinchi!" - deb qichqirib o'zini olovga tashlagan kelinchakni esladi:

- Ha, bu juda mushkul muammo! - Bobur miz ustida turgan sadaf qutichani qo'liga oldi. - Umidvormen, shoyad bu muammoni yechishga muyassar bo'lsak. Axir mana sen bir qancha hindistoniylarning ko'nglini olmishsen-ku. Dehliga kelgan kuning ibodatxonada bu elning muqaddas tuyg'ularini himoya qilmishsen. Buning hammasiga loyiq mukofot mana shu olmosdir! Ol, haloling bo'lsin!

- Hazratim, - deb Humoyun qutichani olmay qo'lini ko'ksiga qo'ydi, - bu olmosni men sizga atab keltirdim.

Bobur sadaf qutichani yana miz ustiga qo'ydi-yu, ovozi xiyol tovlanib:

- Sening bu saxovating uchun tangriga shukrlar qilamen, - dedi. - Panipat jangida sen menga eng birinchi bo'lib zafar keltirding, qo'shinning ruhini ko'tarishga sababchi bo'lding. Men hali bu xizmatlaringni ko'nglimdagidek taqdirlaganim yo'q.

- Lekin sizning avvalgi in'omlaringiz mening butun umrimga yetgulikdir, - deb Humoyun otasiga "Mubayyin"ni eslatgisi keldi. - Men ham sizga arziriklik bir armug'on keltirish orzusida edim...

- Unday bo'lsa, mayli, men bu armug'oningni bir marta qabul qilay. Endi shu olmos menikimi?

- Sizniki!

- Lekin taqdir menga dunyodagi barcha olmoslardan qimmatliroq bir mukofot bermishdir. Bu mukofot - mening sendek o'g'lim borligidir. Tojdor, taxtdor ota-o'g'illar orasida qandoq yomon baxilliklar, qandoq razil xunxo'rliklar bo'lganligi senga sir emas.

Men istaymenki, bu balolar senu menga hech vaqt yovuq kelmasin. Xudodan tilagim shuki, mendan senga, sendan avlodlaringga

saxovatu mardlik, fidokorligu olijanoblik meros bo'lib qolsin. Bu fazilatlar bizni ulkan tog' silsilasidek doimo bir-birimizga bog'lab tursin. Ana o'shandagina biz Hindistonga kelib ko'zlagan ulug' maqsadlarimizga yetishgaymiz.

- Siz aytgan ulug' maqsadlar uchun o'g'lingiz jonini berishga ham tayyor!

- Bunga mening ishonchim komil. Shuning uchun bu noyob olmosni men faqat senga munosib ko'rurmen. Ol!

Humoyun endi o'rnidan sakrab turdi-yu, sadaf qutichani ta'zim bilan otasining qo'lidan olib, ko'ziga surdi. Boburning boyagi behalovatligi va tushkun kayfiyati endi tarqab ketgan, ko'nglida yana yaxshi istiqbolga ishonch tuyg'usi mavj urar edi. U

Humoyunga:

- O'tir, - dedi-da, qarsak chalib savdarboshini chaqirdi: - Hindubekni chorlang. Xo'ja Xalifa bilan birga kirsin.

Chaqirilganlar kelguncha Bobur Humoyunga Agradagi ahvol to'g'risida gapirib berdi:

- Qo'rg'onni Ibrohimning onasi, o'g'li, Malikdod Koroniy otliq vaziri mingdan ortiq xos askarlari bilan berkitib olmishlar. "So'nggi odamimiz qolguncha jang qilurmiz" deb ahd qilmishlar. Bu ahdni bizning qo'shin bir hamla bilan ko'kka sovurmog'i mumkin.

Ammo yana xunrezlik bo'lur, shahar buzilib, bizga kerakli qancha odamlar hayf ketur!

Xo'ja Xalifa va Hindubek tologra ta'zim qilib kirishdi. Bobur ularni qarshisiga o'tqazgach:

- Sizlar Agraga bizdan elchi bo'lib bormoqlaringiz kerak, - dedi. - Maqsad - qo'rg'onni jangsiz olish. Molu jonlari omon qolsin.

Ibrohimning onasi Jamna bo'yidan pargana[34] so'ragan emish. Mayli, beraylik, Ibrohimning o'g'li arabcha-forscha o'rgangan ilmlik o'spirin emish, uni saroydagi obro'li mulozimlarim qatoriga qo'shay. Malikdod Koroniy tadbirkor vazir deb eshitdim. Uni Hindiston muammolari bo'yicha o'zimga maslahatgo'y qilib xizmatga olay. Borib, yaxshilab so'zlashing. Yana qanday ma'qul tilaklari bo'lsa qabul qilaylik. Xullas, qirg'in bo'lmasin, beva-bechora ko'paymasin, deb shu yo'lni tutmoqdamiz... Ya'ni, sizlarning vazifalaringiz - qal'a olish emas, balki qal'adagilarning ko'nglini olishdir!

Og'ir janglarning oldingi safida qon kechib yurgan Humoyun bilan Hindubek Boburning bu tadbiridan yengil tortishib, bir-birlariga mamnun qarab olishdi.

Agra - Yo Hayot, Yo Mamot

1

Ibrohim Lodining onasi malika Bayda Panipat jangida o'ldirilgan o'g'li uchun aza tutib, boshdan-oyoq oq kiyinib yurar edi. Oraga qo'yilgan odamlar unga istagan parganasini berib, Agrani jangsiz topshirishga ko'ndirdilar. Malika qo'rg'on darvozalarining kalitini Jamna bo'yida Boburga topshirayotganda ko'zlaridan tirqirab yosh chiqib ketdi.

Bobur bu salobatli kampirning keng peshonasi va bir-biriga qo'shilgan qoshlarini qaerdadir ko'rganday bo'ldi. So'ng birdan Panipat esiga tushdi. Jang tugagandan keyin bir bek minglab o'liklar orasidan Ibrohim Lodining jasadini izlab topgan va boshini kesib olib, uzun nayzaga sanchib Boburga keltirib ko'rsatgan edi. Endi qirq yoshlarga borgan Ibrohim Lodining keng peshonasi va payvasta qoshlari ham xuddi onasinikiga o'xshar edi.

Boburga bir lahza shunday tuyuldiki, go'yo Ibrohim Lodi to'satdan tirilib, onasining qiyofasiga kirib kelgan. Bobur allanechuk sarosima bo'lib:

- Malika, yig'lamang, - dedi. - Bizdan yana qanday tilagingiz bo'lsa ayting?

Malika Bayda ko'z yoshini kafti bilan tez artdi:

- Menga boshqa ozor bermasalar bo'ldi.

Bobur mulozimlari tomonga yuzlandi:

- Minba'd malikaga hech kim ozor bera ko'rmasin, hamma uni mo'tabar onamizdek ehtirom qilsin!

Mulozimlar bu topshiriqni ta'zim bilan qabul qildilar. Malika ham bosh egib, minnatdorlik bildirgan bo'ldi. Ammo uning yig'idan namlangan ko'zlari po'lat tig'ning sovuq jilosini eslatib nafrat bilan yaltirab ketganini hech kim ko'rmasdi.

Malika Bayda o'g'lining kushandasini kechiradigan onalardan emas. Panipatdan mudhish xabar kelganda malika uchun osmon o'pirlilib yerga qulaganday bo'lgan edi. U o'g'lini so'nggi marta ko'rishni istar, uning jasadini o'z qo'li bilan tuproqqa qo'yib, qabrini quchoqlab yig'lasa - ko'ngli xiyol taskin topadiganga o'xshar edi. Shuning uchun malika eng ishongan odamlarini Panipatga yuborib, Ibrohimning jasadini topib kelishni buyurgan edi.

Lekin Agra bilan Panipatning orasi uch-to'rt kunlik yo'l. To o'lim xabari Agraga yetib kelguncha, so'ng Agradan malika yuborgan odamlar Panipatga borguncha oradan bir haftacha o'tgan, ungacha o'liklarning bir qismi ko'mdirilgan, bir qismi mechkay quzg'unlar suyaklarigacha tozalab yeb ketgan edilar... Malika Bayda yuborgan odamlar sulton Ibrohimning jasadini topolmadilar, faqat jang kuni uning kallasini nayzaga sanchib Boburga eltib ko'rsatganlari haqida xabar topib keldilar... O'g'lining jasadi qanday xor bo'lganini eshitgan onaning qayg'u-alamlari avvalgidan o'n hissa oshdi. U hatto joynamoz ustida namoz o'qib o'tirganda ham: "Ibrohimjon, endi bu olamda sening qabring ham yo'q, xudo menga jasadingni ham ko'p ko'rди! - deb nola qilar: - Ilohim, senga o'lim keltirgan Boburning o'zi o'lsin, bundan ming hissa ortiq xor bo'lib o'lsin!" - deb qarq'ar edi.

Malikaning kanizlari va xizmatkorlari ko'cha-ko'yida unga taskin beradigan gaplar topib kelishardi. Boburning askarlari yem-xashakdan qiynalib, dehqonlarning ekinlarini otlariga yedirgan ekan, dehqonlar g'alayon ko'tarib, navkarlardan bir qanchasini bolta va panshaxalar bilan urib o'ldiribdi. Fотиhlarini Hindistonning issiqlari ham juda qiynab qo'yg'an emish. Salqin tog' havolariga o'rgangan ot va odamlar bu yerning ayovsiz issig'iga bardosh berolmay o'layotgan emish. Vabo va qora bezgak ham ularning saflarini siyraklashtirib qo'yayotgan emish...

Malika ovozalarning qanchalik rostligini Bobur saroyida xizmatda yurgan nevarasi Bahodirdan surishtirib bilmoqchi bo'ldi.

Bahodir hafta-o'n kunda kelavermagach, malika "uni saroydan chiqarishmasa kerak", deb o'yladi-yu, kanizini podshoh mahkamasiga yubordi. "Men betobman, nevaramga ruxsat bersinlar, meni kelib ko'rib ketsin", degan ma'noda maktub yubordi.

O'n yetti yoshli Bahodir forschani va sanskritni yaxshi bilar, Bobur uchun zarur bo'lgan ba'zi hujjatlarni tarjima qilar edi. Saroyda boshqa tarjimonlar ham bor edi. Bahodirga ko'p ish buyurishmas edi-yu, lekin uni o'zicha erkin ham qo'yishmasdi. Bobur uni qattiq qo'riqlab yurishni buyurgan edi. Bu qo'riqchilar Bahodirni tashqi xatarlardan ehtiyot qilib yurganday ko'rinsalar ham, aslida ular shahzodani "Ibrohim tarafdorlari tomondan uyushtirilishi mumkin bo'lgan biron fitnaga bosh qo'shmasin" deb sinchiklab kuzatishardi. Shu sababli Bahodirni saroydan ko'p chiqarishmasdi.

Biroq eshik og'a Muhammad Do'lday malika Baydaning "Kasalman, nevaram kelib ketsin" degan mazmundagi xatini olgach, Boburning "Malikani mo'tabar onamizday ehtirom qiling" degan buyrug'ini esladi-yu, Bahodirga javob berdi. Faqat uning yoniga avvalgidan ikki barobar ko'proq navkar qo'shdi-da, shu bugunoq qaytib kelishni tayinladi.

Nevarasi kelganda malika Bayda daryo bo'yidagi marmar ko'shkning nimqorong'i ichki xonasida xastalarday shiftga tikilib

yotgan edi. Yo'lda issiqdan terlab-pishib kirgan nevarasiga yonidan joy ko'rsatdi-yu, majolsiz bir ahvolda o'rnidan turib o'tirdi. Nevarasining bo'g'riqqan yuzlariga qarab hol-ahvol so'rashdi. Yoz bu yil har yilgidan ham issiq kelganini aytdi.

- Fotihlar issiqqa bardosh berolmay o'layotgani rostmi? - deb so'radi.

- Birda-yarim o'layotganlari bor, - dedi Bahodir.

- "Hindistonda turmaymiz, salqin joylarga qaytib ketamiz" deyayotganlari-chi?

- Podshohlari ketgani qo'ygaymi? Ko'pchilik uning izmidan chiqmas ekan. O'zi ham juda gapga usta notiq odam ekan. "Ketamiz", deb yurganlarni saroyga to'plab, shunday bir gaplashdiki, hammasi jim bo'lib qoldi.

- Sen otangning qotilini... maqtayapsanmi?

Bahodir eshikka xavotirli ko'z tashlab qo'ydi. U o'zi bilan birga kelgan hamrohlaridan xavotirda edi. Buni sezgan malika ovozini pasaytirib so'radi:

- Ketingga odam qo'yganlarmi?

- Ha, hech kim bilan yakkama-yakka gaplasholmayman. Hamisha yon-verimda qo'riqchilar... Yomonlasam, darrov yetkazadiganlar ko'p.

- Qo'rqma, bu xonada faqat biz ikkalamiz... Ilgari bizga xizmat qilgan odamlardan saroyda hech kim bormi?

- Otamning vaziri Malikdod Koroniy bor... Ke-yin... bizning kutubxonada ishlagan to'rtta olim ham xizmatga olindi. Bilishimcha, Bobur hindistonliklarni o'ziga el qilmoqchi, ularni ishonchini qozonmoqchi. Shuning uchun otamning barcha oshpazlarini saroyga to'plab, to'rttasini o'zi uchun tanlab olibdi.

- Shu bizning oshpazlar pishirgan ovqatlarni Bobur ham yermishmi?

- Ha, ko'rganlardan eshitdim. Bobur hindistoniy taomlarni yeyish bilan ham o'zini bizning elga yaqin ko'rsatmoqchi bo'lsa kerak.

Malika ilgari o'zining itoatida bo'lgan o'sha to'rtta oshpazdan birortasini qo'lga olish mumkinligini o'yladi-yu kutilmagan bir bardamlik bilan o'rnidan turib ketdi. Uning qalbini o'rtab yurgan qayg'u-alamlar endi birdan yangi yo'l topganday bo'ldi. Zo'r intiqom tuyg'usi uning xayollarini bir nuqtaga to'plab, vujudiga kuch-quvvat berganday bo'ldi. "Agar Bobur o'ldirilsa, uning odamlari bu yerda turolmaydi: ketadi, mamlakat yana o'zimizga qoladi!" degan o'y ham uning oshpazlarini qo'lga olish haqidagi qarorini mustahkamladi. Malika og'zini nevarasinnig qulog'iga yaqinlashtirib so'radi:

- O'sha oshpazlarni sen ko'rdingmi?

- Ko'rdim.

- Ularning orasida Ahmad choshnagir yo'qmi?

Bahodir buvisining avzoyi o'zgarganidan allanechuk cho'chib:

- Yo'q, - dedi. - Ahmad choshnagir Agradan Atovaga ketgan.

Malika Bahodirning eshikka yana xavotir bilan ko'z tashlab qo'yganini ko'rdi-yu, kinoyaomuz iljaydi: "Bu nevaram bo'shroq, ayg'oqchisi ham ko'p ekan, sir berib qo'ysa juvonmarg bo'ladi, men ham niyatimga yetolmayman", dedi o'zicha va ko'nglidagi qaltis niyatni unga bildirmay gapni boshqa yoqqa burdi:

- Bizga shunchalik sodiq ko'ringan odamlar hozir dushmanlarimizga xizmat qilyapti-ya! E, bevafo dunyo! Malikdod Koroniy ham, oshpazlar ham hammasi sotilgan! Lekin sen... dushmanlar bilan til uchida murosa qilu dilingni otangga sodiq tut!

- Hali ham shunday, buvijon! - pichirlab dedi Bahodir.

* * *

Nevarasi ketgandan keyin malika Bayda xastalik to'shagini yig'ishtirdi, ilgari fig'on chekishlar va qarq'ashlarni ham bas qildi. Uning fikru zikri - eng sadoqatli va tadbirkor odamlarini ishga solib, Boburni zaharlab o'ldirishga qaratildi. Malikaning atrofida fotihlardan qasos olishga tashna odamlar ko'p edi. Bobur askarlari bilan to'qnashuvlarda birining akasi, birining inisi o'lgan, biri ilgari makoni va mavqeidan ajralib xonavayron bo'lgan... Malika ana shunday qasoskorlarning eng ishonchliharini izlay boshladi. Bobur ishga olgan to'rt oshpazdan birining yolg'iz inisi Panipat jangida halok bo'lgan edi. Malika zimdan surishtirib buni bilganda quvonib ketdi. Biroq o'zi bu oshpaz bilan bevosita aloqa qilishni lozim topmadi. Chunki malikani hamma taniydi. Bobur odamlari sezib qolishlari mumkin.

Ilgari sulton Ibrohimning saroyida bu oshpazlar bilan birga ishlagan va ularga qadrdon bo'lib qolgan eng ishonchli odam - Atovaga ketib qolgan Ahmad choshnagir edi. Malika Agradan ancha uzoq bo'lgan Atovaga maxsus odam yuborib, Ahmad choshnagirni o'z huzuriga taklif qildi.

Ahmad choshnagir Agradagi hovlisi va molu mulkidan ayrilib fotihlarga qarshi g'azabga to'lib yurar edi. Malika Bayda uni o'z parganasiga ishga oldi, uy-joy va maosh berdi, so'ng asta-sekin ko'nglidagi niyatini aytdi. Ahmad choshnagir avval "uddalay olmayman" deb qo'rqdi. Lekin malika unga dalda berdi, "inisi Panipatda o'ldirilgan oshpaz bilan gaplashib bersang bo'ldi, qolgan ishni o'zimiz qilamiz", dedi. Ahmad choshnagir saroyga qanday kirishni bilmas edi. Buning yo'lini ham malika o'zi topdi. Malika Bayda nevarasidan xabar olish uchun saroyga borishi mumkin edi. Malika nafis shohi va parchalardan sovg'alar tayyorlatdi, so'ng bu sovg'alarni Ahmad choshnagirga ko'tartirib saroyga bordi... Malika podsho qabuliga kirib chiqquncha Ahmad choshnagir eski qadrdoni bo'lgan o'sha oshpazni topgan va u bilan ertasi kuni saroydan tashqarida uchrashishga kelishgan edi. Oradan bir haftacha o'tgach, Ahmad choshnagir oshpaz bilan til biriktirganini malikaga kelib aytdi.

- U ham kelgindilarni daf qilishning yo'lini bilmay yurgan ekan. Podshohlari o'lsa hammasi daf bo'ladi deb ishontirdim!

- Agar hamma ish o'ylaganimizday bo'lsa, otasining taxtini Bahodirjon oladi. O'shanda sizga katta bir pargana beramiz. Oshpaz ham katta mukofot oladi.

- Ilohim shu niyatimizga yetaylik! Vatanimiz berahm fotihlardan xalos bo'lsin!

- Omin!

Ahmad choshnagirning saroy oshpazi bilan kelishuviga binoan, Boburning ovqatiga solinishi kerak bo'lgan zaharni malika o'zining eng ishonchli bir kanizidan berib yuborishi kerak edi. Endi ular mana shu nozik ishni qaysi kanizga topshirishni o'ylay boshladilar..

2

Uch oydan beri muttasil ko'tarilib borayotgan jazirama issiqlar hindcha ashora deb ataladigan to'rtinchi oyga[35] kelib juda avjiga chiqib ketdi. Yomg'ir faslining boshlanishiga hali salkam bir oy bor. To'rt oydan beri nam ko'rmay qurib yotgan yer issiqning zo'ridan tars-tars yorilib ketgan.

Jamna daryosining chap qirg'og'iga - ilgari tashlandiq yerlar va chakalakzorlar o'rniga qurilayotgan Zarafshon bog'ida hali soya joylar kam. Bobur qurilishni otlq aylanib ko'rar ekan, uzangi temirining issig'i etikdan o'tib, oyog'ini jizillatib uzib olayotganini sezadi. Oltin qoplangan egarning oftobda yaltirayotgan qoshini ushlaganda cho'g'ni ushlaganday bo'lib, qo'li kuyar edi.

Shunday bo'lsa ham u issiqdan behalovat bo'layotganini ketidan ergashib kelayotgan beklariga sezdirmas edi. Chunki bu beklar o'lja tushgan xazinalardan katta-katta ulushlar olgandan beri salqin joylarga ketib, rohat-farog'atda yashashga intilishar, Agra va uning atrofida yangidan imorat qurib, bog'-rog' qilishga toqatlari yo'q edi.

Kobul va G'azni kabi salqin joylarga tezroq qaytib ketishning yo'lini izlayotgan beklardan biri marg'ilonlik Xo'ja Kalonbek edi. Bobur unga uzun oq yaktak kiygan, kichkina oq salla o'ragan mo'ysafid me'morni ko'rsatdi-yu:

- Tanidingizmi? - dedi.

- Andijonlik mavlono Fazliddinmi?

- Ha, Kobuldan biz bilan ketma-ket kelsin deb tayinlagan edim. Sangtarosh o'g'li bilan yetib kelib, mana shu bog'ning tarhini chizdi. Shundoq keksa odam chidagan issiqlarga nahotki biz bardosh bera olmasak?

- Lekin mijoziga issiq to'g'ri kelmaydigan odamlar ham bor-da, hazratim. Kechagi bodi samumda[36] mening navkarlarimdan uchtasi tap-tap yiqilib jon berdi.

- Ajali yetgan bo'lsa, samum bir sabab bo'lgan, xolos, - dedi Bobur va ta'zim qilib peshvoz chiqqan mavlono Fazliddinga yuzlandi.

- Hormang, mavlono... Qani arzingiz bo'lsa eshitgali keldik.

- Arzim shuki, hazrati oliylari, bizga fil bilan ishlaydigan filbonlar kerak. Bog' o'rtasidagi marmar qasr uchun Dehalpurdan juda og'ir toshlar olib kelmoqchimiz. Bunday toshlarni katta arobalariga faqat fillar ortib berishlari mumkin.

Bobur Panipat jangida filbonlari bilan asir olingan suruv-suruv fillarni esladi. So'ng devonxonaga ishga olingan hindistonlik maslahatchisi Malikdod Koroniyga yuzlan-di:

- Janob Koroniy, harbiy fillarni mehnatga o'rgatish mumkinmikin?

- Mumkin, hazratim. Fil juda ziyrak jonivordir. Filbonlardan eshitganim bor. Fillar qonli janglardan ko'ra osuda mehnatga tezroq o'rganar emishlar.

- Bizning qo'shinlar fil yordami bilan jang qilishga odatlangan emaslar. Shuning uchun Panipatda o'lja olingan harbiy fillarni qurilishlarda ishlatmoq mumkin. Janob Koroniy, bu farmonni shu bugunoq barcha filbonlarga yetkazing!

- Jonim bilan.

Koroniy buyruqni tezroq bajarish uchun hozir ketmoqchi edi, Bobur uni to'xtatdi:

- Yana shaharu qishloqlarga maxsus tavochilar yuboring. Biz Ibrohimdan o'lja olingan boyliklarni obodonchilik yo'lida sarflamoqchimiz. Shuni barcha viloyatlarga ma'lum qiling. Qurilishlarda ishlash uchun sizga o'n besh ming korgar yetarlikmi, mavlono?

- Yetarlik. Lekin hazratim marmar qasr bilan tosh voyin[37]ni bir yilda qurib bitirishni buyurgan edilar. Sangkorlik - tez bo'ladigan ish emas...

- Sangtaroshlarni ko'paytirsak-chi? - dedi Bobur.

- Men ham shuni iltimos qilmoqchi edim. Hindis-tonning havosiga Hirotu Samarqanddagi g'ishtu koshindan ko'ra toshu marmar mosroqdir.

- Hozir qurilishlarimizda qancha sangtarosh usta bor, mavlono?

- Agraning o'zida olti yuz sakson sangtarosh ishlatmoqdamiz. Sekrida, Dehalpurdan, yana boshqa joylarda b' jami ming to'rt yuz to'qson bir sangtarosh...

- Bu oz emas! - dedi Bobur. - Bobokalonimiz Amir Temur Samarqandda eng katta imoratlar qurdirganda turli mamlakatlardan ikki yuz sangtarosh borib ishlagan ekan. Tarixchi mulla Sharafiddin[38] buni favqulodda maqtab ta'riflagan ekanlar. Lekin Hindiston hunarpehalarga shu qadar boyki, biz yuzlab emas, minglab usta-sangtaroshlarni ishga taklif etishimiz mumkin. Janob Koroniy, bizning qalamravimizdagi barcha shaharlarga jarchilar chiqaring. E'lon qilsinlarki, bizning qurilishlarimizga kelib ishlaydigan korgaru ustalariga istaganlaridan ham ziyoda haqlar to'lanur, imtiyozlar berilur. Dinu millat ayirish yo'q. Barcha ustalar avvalo xudoning, undan so'ngra bizning himoyamizda bo'lurlar!

Koroniy ta'zim bilan:

- Farmoni oliyga jonimiz fido! - dedi-da, otini burib, Agra tomonga yo'l oldi.

Boshqa bek va mulozimlar tobora kuchayib borayotgan issiqdan betoqat bo'lib, daryoda langar tashlab turgan kemalarga qarab-qarab qo'yishardi. Ular qurilishni ko'rib bo'lganlaridan keyin podshoh bilan birga shu kemalarga chiqib dam olishlari mumkinligini bilishardi. Shuning uchun qurilishga oid gaplar tugashini sabrsizlik bilan kutishmoqda edi.

Lekin Bobur me'mordan bo'lajak qasr bilan daryo oralig'iga tushadigan marmar hammomning gumbazi va ichi qanday bo'lishini so'radi.

- Ichi xuddi Samarqanddagi Ulug'bek mirzo hammomidek sangfarsh qilinur, - dedi mavlono Fazliddin.- Lekin gumbazi mirzo hammomining gumbazidan xiyla ulug' bo'lur. Devorlari qizil toshdan ishlanur... Marmarning bir xosiyati shuki, yozda muzdek salqinlik berur.

- Bo'lmasa, marmar imoratlarni tezroq quringki, biz bu jaziramada kuyib kul bo'lmaylik! - dedi issiqdan bo'g'riqqan Kalonbek.

- Marmar imoratlar tezroq bitsin desangiz, otdan tushib hashar qilishing, janob bek! - deb tegishdi mavlono.

Bobur uning javobidan mamnun bo'lib kuldi-da:

- Qalay, mavlono, issiq o'zingizni ko'p qiynamadimi? - dedi.

- Qiynasa ham chidaymiz-da. Mana shunday katta obidalarini Andijonda quramen deb, qurolmadim. Hirotda quramen deb, qurolmadim. Chizgan tarhlarim o'ttiz yil sarg'ayib yotdi. Qarangki, butun umr qilgan orzularim uzoq Agraga kelganimda ro'yobga chiqadigan bo'lib turibdir. Taqdiru nasibam shuni taqozo qilsa, issig'i ko'zimga ko'rinarimi? Hindistoniy ustalar salqin tutadigan meva sharbatlariyu yengil taomlar yeyishar ekan. Men ham shunga o'rgandim. Ertalab salqinda turib bir paxra[39] ishlaymen. Kun qiziganda bir paxra yotib dam olgaymen. Issiqning tafti pasaygach, yana bir paxra ishlagaymiz.

- Biz bo'lsak, ertayu kech sergo'sht taomlar, qaziyu kaboblar yeyurmiz, - dedi Bobur Xo'ja Kalonga qarab.- Yana bu yetmagandek, olovli maylar ichurmiz.

Xo'ja Kalon ot ustida oftobning tig'ida turib shunday terlagan ediki, yuzi va peshonasidan sirqigan ter tomchilari mosh-guruch soqolidan oqib ko'kragiga tommoqda edi.

Boburning o'zi ham har nafas olganda ichiga havo emas, olov kirayotganday bo'lardi. U me'mor bilan gapini tugatgach, otini

daryodagi kemalar tomonga burdi-yu, yeldirib ketdi.

Otlar tez yurganda qarshidan shabada esganday bo'lar va nafas olish yengillashar edi. Shuning uchun Boburning ketidan boshqalar ham otlarini tez hayday boshladilar. Shu tarzda daryo sohiliga yaqinlashar ekanlar, Xo'ja Kalonning navkari mingan badaxshoniy qora ot surinib yiqilib tushdi. Badaxshonlik navkar oyog'ini otning tagidan tortib oldi-da, yuganni silkitib, otini turg'izmoqchi bo'ldi. Og'zidan qon aralash ko'pik kelayotgan ot bir-ikki talpinib ko'rdi, lekin o'rnidan turolmadi.

- Buni ham oftob urdi! - dedi Xo'ja Kalon alam bilan. - Koshki bu mamlakatda ot topish oson bo'lsa!

- Janobi bek, bir ot uchun muncha iztirob chekmang, men buyuray, navkarlaringiz bizning taviladan bir ot olsin, - dedi Bobur.

- G'oyat minnatdormen, hazratim! - dedi Xo'ja Kalonbek. - Lekin gap faqat otda emas. Men bu o'limga o'z istiqbolimni ko'rib iztirob chekmoqdamen!

Bobur otdan tushdi-yu, daryoda langar tashlab turgan "Osoyish" nomli ikki oshiyonlik muhtasham kemani Xo'ja Kalonbekka ko'rsatib hazillashdi:

- Hozir sizga mana bu istiqbol muntazir! Yuring!

* * *

Qayiq'larga minib kemaga yetganlarida Bobur Xo'ja Kalonbekni kemanding tumshuq tomonidagi xonai xosga boshladi. Kema daryo bo'ylab suzib borar ekan, suvning shamoli eng avval shu xonaga tegar va ajib bir salqinlik berar edi.

Savdarlar daryoda sovitilgan norinj va limu[40] sharbatidan keltirdilar. Xo'ja Kalonbek muzday norinj suvidan bir chini kosa sipqardi-yu, nafasini sal rostlab, Boburning yuziga qaradi.

- Hazratim, siz ham qorayib juda ozib ketibsiz,- dedi. - Bizga bildirmaysizu, lekin ne chog'lik qiynalib yurganingizni boshqalar sezmasa ham men payqaymen.

- Ha, endi... Siz bilan biz o'ttiz yildan beri birgamiz. Ne ranju ne mashaqqatlarni boshdan kechirmadik! O'shal g'amu alamlarga nisbatan hozirgi azoblarimiz - davosini topsa bo'ladigan dardlar-ku.

Xo'ja Kalonbekni yana ter bosdi. U qo'ynidan ipak ro'molcha olib, peshonasidan ko'ziga oqib tushgan terlarini artar ekan:

- Afsuski, yoshim ketib qoldi, - dedi. - Yigitlikda issiq-sovuqni farq qilmas edik. Hozir ellikdan oshdik... Sezib turibmenki, Hindning bodi havosidan bir haftada bir yoshga qarimoqdamen. Eski beklardan Qosimbek qavchin bor edi. Bu yil keksayib, dunyodan ko'z yumdi. Bu ahvolda men ham ko'pga bormasmen, hazratim!

- Unday demang, janob Kalonbek. Issiqqa ham odatlanurmiz.

- Movarounnahrday salqin o'lkalardan chiqqan odam hind issig'iga o'rganishiga aqlim bovar qilmaydir!

- Nechun! Asli Shahrisabzning lochin urug'idan bo'lgan Xisrav Dehlaviy Hindda yetmish yil umr ko'rmish. Bunisiga ne deysiz?

Xisrav Dehlaviy - Xo'ja Kalonbekning sevimli shoirlaridan edi. Dehlidan o'tganlarida Kalonbek ham Bobur bilan birga Xisrav Dehlaviyning Nizomiddin Avliyo maqbarasiga qo'yilgan qabrini ziyorat qilgan edi. O'sha yerda Kalonbek Dehlaviyning "Ro'y ba Hind ovardoni sohibdilon bechiz nest!" degan mashhur satrini eslagan, "biz ham endi Hindga kelgan sohibdillardanmiz" degandek mag'rurlangan edi. U paytda hali issiqning tafti bunchalik baland emas edi. Xo'ja Kalonbekning Hindistondan qaytib ketish istagi ham hozirgichalik kuchli emas edi. Bobur Dehlaviyni eslatish bilan Kalonbekning avvalgi ahdida turolmayotganini aytmoqchi edi. Xo'ja Kalonbek buni payqab, tomoq qirdi:

- Hazratim, Dehlaviy ulug' odam bo'lgan, - dedi. - Mening ulug' odamlarga tenglashadigan qudratim yo'q ekan...

- Siz yana avvalgi e'tiqodlaringizga zid gapirmoqdasiz. Maqsad ulug' odamlarga tenglashmoq emas, balki ularning nek ishlarini davom etkazmoq edi-ku. Bizni maftun qilgan hodisa - Xisrav Dehlaviyning qalbida turkiy ulusning qudrati bilan hind elining dahosi bir-biriga payvand bo'lib, ulug' natija berganligi emasmi?

Xo'ja Kalonbek e'tirozga so'z topolmay tasdiq ma'nosida bosh irg'adi va dasturxonda turgan limu sharbatiga qo'l cho'zdi.

Ular Dehlaviy haqida ilgari ham ko'p so'zlashgan edilar. Laxo'r, Dehli va Agrada Dehlaviyning hind tilida bitgan qo'shiqlarini musulmonlar ham, otashparast va budparastlar ham to'yu tomoshalarda kuylab yurganlarining guvohi bo'ldilar. Dehlaviy Boburdan ikki yuz yil oldin o'tgan bo'lsa ham uning g'azallari, kuylari, qo'shiqlari xuddi bugun bitilganday yangi va ta'sirli edi. Bobur Dehlaviyning Hindistondagi barcha ellarni ahillikka da'vat etib ketganini, agar bu mamlakat dinu millat nizolaridan baland tursa va tarix maydoniga yakdilu yaktan bo'lib chiqsa, jahonning eng ulug' qit'asiga aylanishi mumkinligini ayta boshladi.

Boburning bu gaplarni aytishdan maqsadi - Xo'ja Kalonbekni Hindistonda olib qolish edi. Lekin Xo'ja Kalonbek do'stlari davrasida chog'ir ichib o'ltinganda: "Shu bu yil Hinddan ketmasam yuzim qora bo'lsin!" - deb qasam ichgan edi. Endi u qasamxo'r bo'lib qolmaslik uchun ham Hindistondan ketishga intilmoqda edi. U Boburning nutqi va mantiqi juda zo'rligini yaxshi bilar, Bobur keltirgan kuchli dalillarga jim turib quloq solar, lekin e'tiroz uchun qulay payt poylar edi.

- Hindning qadimiy madaniyatini Beruniy qanchalik ulug'lab yozganini bilursiz, - so'zida davom etdi Bobur. - Bu elda iste'dodu salohiyat konlari hozir ham beadad. Faqat inqirozli davrlar bu konlarni berkitib ketmishdir. Biz bu konlarni qaytadan ochmog'imiz mumkin. Hunarmandlar behisob. "Ish topib bersangiz qilg'aymen", deb muntazir turgan qurur-qurur[41] zahmatkashi bor.

Xazinalarini o'zingiz ko'rdingiz. Aholisiyu boyligining ulkanligini yana shundan bilsa bo'lurki, bizda yo'q raqamlar bularda bor. Yuz qurur - bir arb[42]. Yuz arbni qarib derlar. Yuz qarbnil[43] derlar. Yuz nil - padam[44]. Birgina Dehli viloyatidan har yili davlat xazinasiga tushadigan daromad uch qururu oltmish to'qqiz laku ellik ming tangadan ortiq. Bunday viloyatlar Hindistonda ozmi? Siz shu viloyatlardan qaysi birini ma'qul ko'rsangiz, shunisini beraylik.

- Hazratim, menga G'aznini inoyat qilsangiz, marhamatingizdan umrbod minnatdor bo'lur edim.

- Yana G'azni deysiz-a! G'aznida nechog'lik tangastlik bilan kun kechirganlarimiz esingizdan chiqdimi? Mahmud G'aznaviyning buzilgan bandini tiklaymiz deb, uddasidan chiqolmagan edik. Odam topsak, mablag' topilmas edi, mablag' topsak, yana biron narsa yetishmas edi. Bu yerda hammasi bor. Kuchu qudrat ummonday cheksiz!

- Lekin bu ummon mendek... musofirni nom-nishon qoldirmay yutib yuborishidan qo'rqamen!

Xo'ja Kalon "mendek musofirni" deb faqat o'zi haqida gapirayotganday ko'rinsa ham aslida u Bobur bilan kelgan barcha vatandoshlarini nazarda tutmoqda edi. "Bu ulkan mamlakatga bir urvoq ham bo'lolmaymiz, katta xalqqa aralashib yo'q bo'lib ketamiz, undan ko'ra oladigan o'ljamizni olib, shimolga tezroq qaytib ketaylik", deb yurgan beklar yolg'iz Xo'ja Kalon emas edi. Bobur shuni o'yladi-yu:

- Maqsad nom-nishon qoldirish bo'lsa, - dedi, - odam shu maqsadga o'zini fido qila bilishi kerakmi yo'qmi? Biz o'rgangan salqin bog'lar, ravon ariqlar bu yerda yo'q. Uzum yo'q, qovun yo'q, yax yo'q. Yaxshi ot yo'q. Sulton Ibrohimdek podshoning saroyida shamu shamdon ishlatilmas ekan. Yuz-ikki yuz charog'bon davtiylar tirik shamdon bo'lib xizmat qilar ekanlar. Chap iliklariga

sepoya bor chirog'ni tutib, o'ng iliklariga yog' solingan kaduni ko'tarib, ulug'lariga chirog' kerak bo'lganda o'trularida shamdonga o'xshab turar ekanlar... Men buyurdimkim, hunarmandlarga bizning shamdonlari qandillarni ko'rsatib, shundaylarini yasatsinlar. Bir oy o'tmay saroyga yetgulik shamdonu qandil tayyorlandi. Shamgarlik ham joriy etildi. Tok ektirdim, nasib qilsa hind uzumini ham yermiz. Bugun ko'rib kelgan bog'imizning o'rni qanchalik besafo yerlar bo'lganini ko'rgan edingiz. O'lmasak, ushbu yerda Samarqand Hirotning eng mashhur bog'u chorbog'laridan ham go'zalroq bog'lar, ko'shklar barpo etilganini ko'rurimiz. Samarqand Hirotda inqirozga yuz tutgan madaniyatni biz endi hind madaniyatiga qo'shib yuksaltira olsak... Shuning hammasi bizdan nomu nishon bo'lib, avlodlar xotirasida qolmasmi, bek?

- Hazratim, niyatlaringizning ulug'ligiga tasanno ayturmen. Lekin vatanimizda qilmagan nek ishlarni begona yurtda qilsak, kim buning qadriga yetur? Ne qilsangiz ham biz kelgindi fothilarmiz. "Bular yigitlarimizni jangda o'ldirib, kishvarimizni zo'rlik bilan olgan", deb ta'na qilmaslarmi? Paytini topganda qasos olmaslarmi?

Bobur og'ir "uf" tortdi-yu:

- Ne qilay? - dedi. - Men shu orzularni vatanimda ro'yobga chiqaray deb ozmuncha olishdimmi?

- Sizdan oldin Hindistonni fath etgan Mahmud G'aznaviy katta o'ljalari olib, kerakli hunarpeshalarni G'azniga olib ketib ishlatgan. Ana!...

- Nahotki siz mening Mahmud G'aznaviyga o'xshashimni istarsiz?

- Gustohligim uchun ma'zur tuting!

- Axir biz mamlakatni talab, boyliklariniyu hunarpeshalarini olib chiqib ketadigan qaroqchilar emasmiz-ku!

- Bir she'ringizda o'z yerimizni qo'yib Hind sari yuzlanganimizni yuzi qarolik deb atagan emasmidingiz, hazratim?

- Atagan bo'lsam, endi yuzimizga tekkan qaroni yuvib tashlash harakatidamen! Agar biz ham Xisrav Dehlaviydek shu mamlakatga farzand bo'lsak, butun aqlu zakovatimizni unga baxsh etsak, aminmenki, kelajak avlodlar oldida yuzimiz yorug' bo'lg'usidir!

Xo'ja Kalonbek munozara yo'li bilan Boburga so'zini o'tkazolmasligini endi aniq sezdi.

- Hazratim, sizning metin irodangiz bor, - deb endi Boburni maqtab yumshatishga tirisha boshladi. - Sizning boshingizga tushgan kulfatlar boshqa odamning boshiga tushsa, bardosh berolmas edi. Lekin siz hammasiga bardosh beribgina qolmay, yana shunday ulkan ishlar qilmoqchisizki, bunga jahon tahsin o'qig'usidir. Yillar o'tgan sari men sizning ulug' bir siymo ekanligingizni tobora aniq sezmoqdamen. Mana hozir ham sizning yoningizda xuddi ulkan tog' cho'qqisining domonasidagi kichik bir tepachadek, o'zimga-o'zim ojiz ko'rinib ketdim.

Xo'ja Kalonbek ovozi hayajondan titrab, ko'zi alamdanmi, o'ksinishdanmi chaqnab gapirmoqda edi. Buni ko'rgan Bobur uning ko'nglini ko'targisi kelib, Dehlaviyning bir satrini eslatdi:

- "Asli kas az kas naboshad kam chu jumla az odamand"[45].

- Lekin besh qo'l barobar emas, hazratim... Mening ahvolim o'zimga ma'lum. Siz ko'targan ulug' yukka yelkamni tutsam, mayib bo'lurmen. Meni besh-olti yil tirik yursin desangiz, ruxsat bering G'azniga boray. Mahmud G'aznaviydan qolgan o'sha eski bandni tikla-tib, cho'lni obod qilay. Bu ishning butun savobini sizga bag'ishlay.

Bobur bu so'zlarga e'tiroz qilmay, o'ylanib qoldi. Xo'ja Kalonbek ko'zlagan maqsadiga yetkazadigan yo'lni endi topganini sezdi-yu, shosha-pisha so'zida davom etdi:

- Hazratim, iltimosimni qabul eting! Umrinning oxirida duoi joningizni qilib orom olay. O'lsam, jasadimni G'azniga qo'ysinlar. Harna vatanimizga yaqinroq bo'lg'aymen.

Bobur Xo'ja Kalonbekning ko'zi namlanganini ko'rdi-yu, o'zining Humoyunga tayinlagan bir gapi esiga tushdi: "Urushda qon kechib yuribmiz, mabodo vafot etsam, meni Kobulga eltib ko'mgin" degan edi Bobur. Xo'ja Kalonbek ketsa, ular yana diydor ko'risha olarmi-kinlar? Shu o'y ta'sirida Boburning ham ko'ngli buzilib, ovozi tovlanib eshitildi:

- Ketingizdan boshqa bek-navkarlar ergashsa... men kim bilan qolg'aymen?

- Hamma beklar bilan o'zim gaplashurmen, "podshoh G'aznidagi bandni tiklash uchungina ruxsat berdilar", dermen. Hech kim menga ergashmaydigan qilib ketgaymen, bunga ishoning!

Bobur Hirotda, Tabrizga, Balxga, Andijonu Toshkentga odamlar yuborgan, "kimda-kim bizga xayrixoh bo'lsa Hindistonga kelsin, ulufalar berurimiz, ne istaklari bo'lsa ado eturimiz" degan qadag'a[46]lar yo'llagan edi. Kobuldagi dorug'alar keluvchilarning sarfu xarajatlari uchun maxsus mablag'lar olgan edilar.

- Bo'lmasa, siz ham... qaerdaki qizilboshlar bilan shayboniyzodalardan bezgan olimu hunarmand, beku navkar ko'rsangiz, bizning nomimizdan ayting, kelsinlar!- dedi u Xo'ja Kalonbekka.

- Jonim bilan ayturmen, toki mendek ketganlarning biri o'rniga yuzi kelsin!

Xo'ja Kalonbek Boburga bu gaplarni chin dildan aytganday ko'ringan edi. Ammo Hindistondan ketishga ijozat olgandan keyin Boburga o'zini ayanch ko'rsatib yalingani uchun alami keldi. U bek do'stlari oldida ichgan qasamini qoyillatib bajarganini hammaga namoyish qilgisi, Hindda qolayotganlarni kuydirib ketgisi keldi-yu, Agrada yashagan uyining devoriga bir bayt she'r yozib qoldirdi:

Agar bayxayri salomat guzar zi Sind kunam,

Siyoro'y shavam, gar havoyi Hind kunam[47].

Xo'ja Kalonbekning uyiga ko'chib o'tgan Hindubek bir kun kechki payt bu she'rni yozib kelib Boburga ko'rsatdi va baytni o'qigan odamlar hamma joyda shov-shuv gap qilib yurganini aytdi.

Bobur Xo'ja Kalonning "Hech kim menga ergashmaydigan qilib ketgaymen!" degan so'zlarini esladi-yu:

- Bu kudurat nechun? - deb hayron bo'ldi. - Nahotki, Xo'ja Kalon boshqa beklarning ham Hinddan ketishini istasa?

- Bilmadim, bu yerda qolgan beklarning fidoyiligi Xo'ja Kalonbekning alamini keltirganmi?

- Ha, o'zi shunday fidoyi bo'lolmaganining alami bu! - dedi Bobur va qarsak chalib munshini chaqirdi.

Munshi kelguncha o'rnidan turib, xonai xosning u burchagidan-bu burchagiga asabiy bir tarzda borib keldi. Bir ko'ngli Xo'ja Kalonning ketidan chopar yuborib, uni G'azni hokimligidan bekor qilishga moyil edi. Lekin shuncha yillik qadrondonidan ayrilish, keyin G'aznidagi vayron bo'lib yotgan bandni tiklash uchun yana boshqa odam izlash tashvishi uni bu fikrdan qaytardi.

Nima qilish kerak? Xo'ja Kalonning she'ri Hindistondan ketgisi kelib yurgan beku navkarlarni battar qo'zg'atib qo'yishi aniq. Agar bu bayt uchun Xo'ja Kalon jazolansa, she'rning ta'siri yanada oshishi aniq.

- Bu bayt devorga yozilganicha turibdimi? - so'radi Bobur Hindubekdan.

- O'chirtirib tashladim.

- Bekor qilibsiz, bek. Siz o'chirganingizdan so'ng bu bayt odamlarning xotirasiga yanada mahkamroq o'rnashur, she'rning ta'sirini

faqat she'r bilan kesmoq mumkin.

Qo'lida qalam-qog'ozi bilan xipcha bo'y, o'rta yashar munshi ta'zim qilib kirdi.

- Yo'zing! - buyurdi Bobur unga.

Munshi gilam ustiga cho'kka tushib, juzdonni tizzasiga qo'ydi, qog'ozni kafti bilan tekislab, yozishga tayyorlandi.

Bobur badiha ohangida gapirdi:

- Yuz shukr de Boburki, karimu g'affor,

Berdi senga Sindu Hindu kishvari bisyor.

"Kishvar" so'zi vaznga tushmay saktalik berganini sezdi-da, ikkinchi satrni boshqacha qilib takrorladi:

Berdi senga Sindu Hindu mulki bisyor.

Issiqlig'iga gar senda yo'qdur toqat.

Sovuq yuzin ko'ray desang G'azni bor.

Mushoiraning nozik qoidalariga moslab birpasda yaratilgan bu badiha Hindubekning zavqini keltirdi. U devorga sovuq gap yozib ketgan Xo'ja Kalonbekning basharasi ham Boburga nechog'liq sovuq ko'ringanini o'zicha tasavvur etib, beixtiyor kulib yubordi.

Bobur ot-gan o'qining nishonga tekkanini shu zavqli kulgidan sezdi-yu, yengil bir so'lish olib, munshiga buyurdi.

- Badihani uch nusxa ko'chiring. Bir nusxasini Xo'ja Kalonbekning ketidan jo'natsinlar. Hindubek, bir nusxasini siz olib,

Kalonbekning baytini o'qigan beku navkarlarga bering. Ko'rsinlar-chi, mushoirada kim g'olib?

Bu badihani o'qigan ko'pchilik bek va mulozimlar Xo'ja Kalonbekni kulgi qilishib, "Sovuq yuzin ko'ray desang G'azni bor!"

deydigan bo'lishdi. Issiqdan toqatsizlanib noliydiganlarga ham: "Sovuq yuzin ko'ray desang G'azni bor!" deb istehzo qilish rasm bo'ldi.

3

Panipatda og'ir yarador bo'lgan Tohir uch oygacha o'rnidan turolmay yotdi. Saroydan yuborilgan tabib uning etidagi yaralarni durust muolaja qildi-yu, lekin qovurg'a va qo'l suyaklarining mayda-mayda bo'lib singan joylarini epaqaqa keltirolmadi. Singan suyaklarning og'rig'i tunu kun tinchlik bermas edi. Tohir Agrada o'sha eski qardoni Mamat bilan kichik bir hovlichada turar, "endi bu yerdan o'ligim chiqsa kerak", deb o'ylar edi.

Shuning ustiga Kobuldan mavlono Fazliddin Tohirning muhandis o'g'li Safarbekni boshlab kelib qoldi. Ular qurilishda birga ishlaydigan hind sangtaroshlaridan so'rab-surishtirib, agralik bir jarrohni topib keldilar. Jarroh kambag'alparvar odam ekanini eshitgan mavlono Fazliddin jiyani unga tanishtirar ekan:

- Sohib Bayju, - dedi. - Tohir ham aslida zahmatkash bir dehqon edi. Men buning navkar bo'lishiga qarshi edim...

- O'shda siz haq gapni aytgan ekansiz, mulla tog'a, - dedi Tohir. - Men berahmlar orasida yurib berahm bo'lib ketgan ekanmen...

Bo'lmasa, yigirma yillik qardonim Mamatga shunchalik shafqatsizlik qilarmidim? Mana, hammasining qasosi qaytdi. Hali ham Mamat odamgarchilik qildi. Bo'lmasa otlarning oyog'i tagida qolib majaqlanib ketardim!

Mavlono Fazliddin Mamatning bu yaxshiligini kelgan kunlari eshitgan va uni bog' qurilishiga ishga olgan edi. Mavlono buni tabibga forscha aralash urducha tilida hikoya qilib berdi-da:

- Jiyanim ham endi bekligu navkarlikni tashlamoqchi, - dedi. - Siz bizdek tinch mehnat bilan kun ko'rmoqchi. Bunga yordam beraylik!

- Bilaman, siz bizning yurtimizga obodonchilik qilish uchun kelgansiz, sohib, - dedi Bayju, - Siz iltimos qilganingiz uchun jiyaningizga qo'limdan kelganicha yordam beraman!

Tabib aytganini qilib Tohirni bir oy astoydil davoladi. Bayjuning sezgir qo'llari qaysi suyak qayeridan qanday singanini bexato aniqlab, hammasini mohirlik bilan joy-joyiga qo'yib chiqdi. Bir oy davomida Tohir uning kafti oqish-ko'kimtir, usti qora mayin panjalariga xuddi o'z qo'llariga o'rganganday o'rganib ketdi. Keyin tuzalib o'rnidan turgan kuni Bayjuning shu panjalarini qo'llariga olib, ko'ziga surdi:

- Aytg, sohib, men bu yaxshiligingizni qanday qaytaray?

- Jarrohning qo'lini shunchalik e'zozlab ko'zga surganingiz - yaxshiligimning qaytgani emasmi?

- Yo'q, men sizdan umrbod qarzdorman!

- Kim bilsin, balki men o'zim hozir bir qarzimni uzgandirman?

Mavlono Fazliddin ham shu yerda turgan edi. U tabibning allanimani "Aytaymi, aytmaymi?" - deb ikkilanayotganini ko'rdi-yu:

- Sohib Bayju, siz nechun o'zingizni qarzdor sezdingiz? - dedi.

- Buning tarixi uzoq... Faqat iltimos qilaman, boshqa hech kimga aytmangizlar.

- Iltimosingizni bajonidil qabul qildik!

- Mening bir filbon akam bor. Ibrohim Lodi zamonida akam Agradan ish topolmay Panjobga ketgan edi. O'sha yerda qo'shinlaringiz qancha odamlarimizni qirganini eshitipti. "Bularni vatanimga kirgizmayman", debdi-yu, qo'shinlaringizni adashtirib, changalzor botqoqlikka boshlabdi.

- E, bo'ldi, bo'ldi! - dedi Tohir filbon rahnamo La'l Chandni eslab. - Bizning ikkita navkarimizni filiga urdirib, mayib qilib ketgan edi... Ammo men o'shanda uning dovyurakligiga qoyil bo'lgan edim. Bir o'zi bir qo'shandan qo'rqmay olishgan edi-ya!.. Biz uni changalzor botqoqlikdan chiqolmaydi, deb o'ylagan edik. Chiqibdimi-a? Hozir tirikmi?

- Tirik, lekin endi Agraga kelishdan qo'rqadi... Akam o'sha navkarlaringni mayib qilgani... yaxshi bo'lmagan... Ehtimol, men sohib Tohirni davolaganim B" O'sha gunohimizni yuvib ketgandir?

- Siz akangiz qilgan ishni gunoh deb atamang, sohib Bayju! - e'tiroz qildi mavlono Fazliddin. - Vatanni bunday bahodirona himoya qilish gunoh emas, balki sharafdirl!

- Yaxshi so'zlaringiz uchun rahmat, sohib! Ammo o'sha ishi tufayli akam hamon ishsiz. O'z vatanida bekinib qochib yuribdi. Bola-chaqasi och-yalang'och.

- Akangiz qurilishda ishlaganmi?

- Ha, fil bilan doim qurilishda ishlar edi.

- Bo'lmasa menga uchrasin, ish topib beray. Biz hatto harbiy fillarni mehnatga o'rgatmoqdamiz-ku!

- Akam buning hammasini eshitgan. Ibrohim Lodi bekitib yotgan oltinlarni sizlar endi qurilishga sarflayotganlaringizdan mamnun. Ammo qo'lga tushib qolishdan qo'rqadi.

- Balki akangizning Agraga kelmagani to'g'ridir. Bu yerda beku mulozimlar ko'p, tanib qolib, bir balo qilishlari mumkin. Akangiz

41 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

a'yonlar kam boradigan chet joydagi qurilishga kelsin. Men juma kuni Dehalpurga boraman. Istasa, o'sha joyga borsin.

- Sohib, sizni podshoharingiz hurmat qilar emishlar, eng katta qurilishlarning sarkori ekansiz. Podshohdan akamning gunohini so'rab, shafolat olib berolmaysizmi?- O'shanda biz bexavotir yurar edik.

Mavlono Fazliddin o'ylanib turdi-yu:

- Sizni bunga ishontirolmayman Bayju, - dedi.- Chunki podshohning joniga qasd qilgan odamlarni ayovsiz jazolash haqida farmon chiqarilgan. Bobur mirzo shu farmonga imzo chekkanlar. O'zlari sohibdil shoir, ma'rifatlik inson bo'lsalar ham podshohlik bilan fohlik u kishini murakkab ziddiyatlarga duchor qilgan. O'shanda La'l Chand uni askarlari bilan adashtirib, yo'q qilib yubormoqchi bo'lgani esiga tushsa, qahr ustida qatl ettirib yuborishi mumkin.

4

Agrada sershamol yomg'ir fasli boshlangan saraton kunlarining birida Tohir saroyga - Boburning huzuriga keldi.

Devoni xosning marmar ayvonida o'tirgan Bobur uni zo'rg'a tanidi - Tohirning soch-soqoli oqarib ketgan. Yuzidagi chandiqlan tashqari, engagi aralash bo'yniga go'yo katta bir yamoq tushgan.

- Xayriyat, tuzalib ketibsiz, - deb Bobur uning ko'nglini ko'taradigan gap izladi.

- Ha, mulla tog'am jonimga ora kirdilar...

- Endi qalay, avvalgi xizmatga qaytmoqchimisiz?

Tohirning o'ng qo'li zaif, bo'yni ham durust qayrilmaydigan bo'lib qolgan, yon-veriga qaramoqchi bo'lsa, butun gavdasini burib qarar edi.

- Men endi qo'rchilikka yaramasmen.

- Bo'lmasa ichki beklar qatorida yuravering.

- Lekin men bekligni eplolmadim... Panipatda o'zimdan o'tdi.

- Nechun?

Tohir jang bo'ladigan kuni azonda qanday sabuhiy qilganini, otdan qanday yiqilganini va qadrdon navkarini qanday shafqatsizlarcha urganini bir-bir aytib ber-di.

- Bek bo'ldim, deb mag'rurlanib zolim bo'lib ketgan ekanmen. O'lim to'shagida yotib o'zimni tanidim. Menga beklilik... to'g'ri kelmas ekan, hazratim. O'zim ham endi mayib odammen. Ijzat bering, mulla tog'am tarhini chizgan bog'da suvchimi, gulchimi bo'lib qolay... Bir vaqtlar Quvada kichkina bog'chamizdagi dov-daraxtlarni sug'orishni yaxshi ko'rar edim...

Bobur ayvonning jimjimalik marmar ustunlari ortidan suzib o'tayotgan yomg'ir bulutlariga tikilib og'ir xo'rsindi. U Tohirga yaxshilik qilmoqchi bo'lib beklilik unvonini bergani oxir-oqibatda yomonlik bo'lib chiqqan edi.

- Siz-ku, beklarning kasofat muhitidan suvchi bo'lib qutulmoqchisiz. Lekin men qandog' qutulgaymen?

Bu savol Tohirni shoshirib qo'ydi.

- Siz... podshohsiz, hazratim. Beklar sizning itoa-tingizdalar.

- Itoatimda bo'lib itoat etdirurlar... Bularning shunday girdoblari borki, sal bexabar qolsangiz g'arq qilib yuborurlar... Men So'xda sizga aytgan gaplarim esingizdami?

- Men u so'zlaringizni hech vaqt unutmasam kerak...

- O'shanda, siz, umrbod huzuringizdan ketmasmen, degan edingiz-ku!

- Hazratim, men u vaqtda sog'lom yigit edim... Hozir ahvolim bu...

- Saroyda mening xilvatxonamga qaraydigan durust odam yo'q. Shu ishni siz olsangiz.

Xilvatxona - Boburning yolg'iz o'tirib ijod qiladigan joyi ekanini Tohir bilar, Bobur hayotining eng dilkash tomoni uning ijodida ekanini sezardi. Lekin saroyning murakkab, bo'g'iq muhitidan ko'ngli qolgan Tohir bog'da, tog'asining yonida ishlashni istardi.

- Hazratim, qulingizni ma'zur tuting. Men bog'da ishlaymen, deb ahd qilgan edim...

- Bog'da ham xilvatxona bo'lur, - dedi Bobur. - Qurib bitirilsa unga ham siz qaragaysiz. Ma'qulmi?

Endi "yo'q" deyishning iloji qolmadi. Boburning so'zini ikki qilib o'rganmagan Tohir qo'lini ko'ksiga qo'ydi-yu, rozilik berdi.

* * *

Agra qal'asidagi xilvatxona devoni xos bilan podshoh oshxonasining oralig'ida edi. Bir oydan beri davom etayotgan yomg'ir fasli hali-beri tugaydiganga o'xshamas, ba'zi kunlari besh-o'n martadan jala quyib o'tardi. Yog'in-sochinli kunlarda Bobur ko'proq Agrada ishlaydi. Xilvatxona - ichma-ich qurilgan uch xonadan iborat. Bu xonalarning mayda-chuyda ishlarini to'rtta savdar qiladi, lavozimi "oftobachi" deb ataladigan Tohir ularga boshliq. Eng ichki xonada qog'oz, qalam va Bobur tayinlagan kitoblar turadi. Berigi xonaga dasturxon solinib, Bobur xush ko'radigan gulob, norinj sharbati, anba mevasi[48] qayla[49], tanbul bargi[50] va mag'zi qizil fufal yong'og'i qo'yilgan.

Bir kuni Tohir dasturxonaga eng toza G'azni chog'iridan ham bir ko'zacha qo'ydirgan edi, Bobur:

- Chog'ir majlisi xirgohda bo'ldi, bas, - dedi.

Shundan keyin Tohir xilvatxonaga ichkilikni yo'latmaydigan bo'ldi.

Bobur ichki uyda tuni bilan ishlasa Tohir ham tong otguncha uxlamay, uning tinchini qo'riqlab chiqar edi. Uning tashqi xonada uyg'oq o'tirishini biladigan Bobur goho ichkaridan chiqib kelib, g'alati savollar berardi:

- Badaxshonda archazorlarda nafis bir o't bo'lur edi, esingizdami? Dahkat atrofida, Osmon Yaylovda ham mo'l edi. Rangi havorang. Men bir daftarga yozib qo'ygan edim... Kobulda qolganmi? Yo'q.

- Ot yeydimi?

- Ha, yaxshi yeydi. Bo'yi past-past, yerdan to'p-to'p bo'lib chiqur.

- Betakamikin?

- Ha, ha, betaka ham derlar, lekin asli butaka! Buttalab o'sgani uchun butaka der ekanlar. Men buning vajhi tasmiyasini[51] Badaxshonda eshitgan edim.

Bobur qidirgan so'zini topganidan mamnun bo'lib ichkariga kirib ketdi. U Tohir bilan birga ko'rgan joylari, birga boshdan kechirgan voqealarining mana shunaqa tafsilotlarini so'rab, aniqlab olgan kunlari Tohirning ham ko'ngli ko'tarilib yurardi. U Boburning o'z ko'rgan kechirganlari haqida katta kitob yozayotganini eshitgan edi. Endi Tohir ham shu kitobning yozilishiga bir qadar ishtirok etayotgani uchun "har qalay, bu yerda o'tgan kunlarim zoe ketmaydiganga o'xshaydi", deb qo'yardi. Bir kun tun yarimlaganda Bobur xilvatxonadan xomush bo'lib chiqdi-yu, hazin tovush bilan bir to'rtlik o'qib berdi:

Ko'pdan berikim yoru diyorum yo'qdir,
Bir lahzau bir nafas qarorim yo'qdir,
Keldim bul sori o'z ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yo'qdir.

Bu satrlar Tohirning sog'inch tuyg'ularini shunday qo'zg'atdiki, ko'pdan beri ko'rmagan Robiyasini qo'msab, o'pkasi to'ldi.

- Bolalar bilan qachon diydor ko'risharkinmiz-a, hazratim?

- Yo'llar hali notinch. Haram uchun xatar ko'p. Bu yoqda Rano Sango bizdan norizolarni atrofiga to'plab, kuch yig'moqda emish...

"Bizdan norizolar" degan so'zlar Tohirga mana shu qal'a hovlisida o'tgan kuni yuz bergan bir fojiani eslatdi.

Hind ustalari, pashkol paytida yer qazib bo'lmaydi, ishni to'xtaylik, deyishdi. Lekin sarkor bunga ko'nmad: "Biz voyinni olti oyda qurib bitirishga so'z berganmiz, yomg'ir fasli ikki oy davom etsa, keyin qachon ulgurgaymiz? Podsho hazratlari bizni yolg'onchi demaslarmi? Yomg'ir pisandmas! Qaytaga salqin bo'ldi! Ishlayveringlar!" Xullas, sarkor yer qazuvchilarni majbur qilib ishlata boshladi.

Muttasil yog'ib turgan yomg'irlar yerni ivitib, hilvirlatib qo'ygan edi. O'tgan kuni yer qazuvchilar o'n quloch chuqurlikdagi chohning tubida ishlayotganlarida jarday chuqur havzaning bir tomoni o'pirilib tushdi-yu, to'rt odamni bosib qoldi. Ularni loy aralash tuproq tagidan kavlab olgunlaricha uchtasi allaqachon jon bergan, to'rtinchisi tirik bo'lsa ham beli sinib, mayib bo'lgan edi.

5

Xilvatxonadan sal narida - saroy oshxonasida ovqat pishirib yurgan Bahlul ismli o'rta yashar bir oshpaz ham voyinning chohi tagida jon bergan yer qazuvchilarni ko'rgan edi. Bu fojia oshpazga Panipat jangida fothlarning qilichidan halok bo'lgan yigirma yashar suyukli inisini eslatgan va qalbidagi intiqom tuyg'usini yana junbishga keltirgan edi.

Ahmad choshnagir malika Baydaning kanizlaridan birini oraga qo'yib, zaharni shu Bahlulga yetkazib bergan edi. Malika Baydaning yana bir kanizi kelib, rejani hozirgi pashkol kunlarda - Bobur biron yoqqa yurishga ketib qolmasidan oldin amalga oshirish kerakligini aytgan edi.

To'rt buklangan oq qog'oz ichida ziravorga o'xshab turgan zahar ikki misqolgina bo'lsa ham Bahlulga zo'r bir po'lat quroldek og'ir tuyulardi. U jangda vatanini himoya qilib jon bergan inisining o'chini shu qurol yordamida olishni va fothlarni bu yerdan tezroq quvishni istar edi. Agar Bobur o'ldirilsa, fothlar Hindistonda turolmay ketib qolishlariga Ahmad choshnagir Bahlulni ishontirgan edi.

Podshoh oshxonasida har bir taomni tekshirib tatib ko'radigan maxsus bakovullar bo'lar edi. Qattiq yomg'ir yog'ayotgan kuni kechqurun shu bakovullar aroq ichib, mast bo'lib qolishdi.

Qozonda karundi daraxtining nordon mevasidan qo'shib tayyorlangan mazali qayla pishib turibdi. Bobur bu qaylani yaxshi ko'rishini Bahlul bilar edi. U sekin qo'yin cho'ntagiga qo'l solib, to'rt buklog'liq qog'ozni oldi. Oshxonada hech kim yo'q.

Bakovullar narigi xonada mast bo'lib ashula aytishyapti, shamol aralash yomg'ir yog'yapti.

Bahlul zaharni qozonga solmadi - bakovullarning aroqqa qaylani gazak qilish odatlari bor, yeb ko'rishsa, zaharlanib, bildirib qo'yishlari mumkin. Shuning uchun oshpaz zaharni Bobur ovqat yeydigan chinni laganga yupqa lochira non ustiga sepa boshladi. Birdan shamol tashqi eshikni qarsillatib yo'pti. Bahlulga kimdir kelayotganday tuyuldi-yu, zaharning qolganini qozon tagida yonib turgan olovga otdi. Keyin chinni lagandagi zahar sepilgan lochira ustiga tez-tez qaylani soldi.

Oradan sal vaqt o'tgach, savdar kirdi, quyon go'shtidan qilingan qovurdoqni va qayla solingan chinni laganni Bobur ovqat yeb o'tirgan xo'rakxonaga olib chiqib ketdi.

Ahmad choshnagir bu zaharni ta'midan bilib bo'lmasligini, uning ta'siri asta-sekin bilinishini aytgan edi. Bahlul sir ochilguncha qo'rg'on darvozasidan chiqib ketish umidida edi. Ammo u oshxona eshigidan chiqayotganda shirakayf bakovullardan biriga duch keldi.

- Qani, quyon go'shtidan bizga ham qoldirdingmi?

- Qayla bor, sohib.

- Yo'q, quyon qovurdog'i kerak!

- Qovurdoq oz edi, hammasini hazratga berib yubordim. Qayla yey qoling, gazakka yaxshi.

- Yo'q! Quyon ko'p edi-ku! Nega bizga qoldirmading?

- Hammasini qovurganim yo'q edi...

- Bo'lmasa hozir bizga quyon go'shtidan qovurib ber! Tez!

Bakovulning yo'g'on gavadasi eshikni to'sib turardi.

Oshpaz orqaga qaytdi va sarosima harakatlar bilan yog' dog'lab, quyon go'shtini qovurishga tayyorlay boshladi.

Yomg'irli tun saroyini chulg'ab olgan. Shu payt birdan xos navkarlar tabibga yugurib, bakovullar bir-birini chaqirib, oshxonaning ich-tashi to'polon bo'lib ketdi. Xilvatgohda o'tirgan Tohir ham xo'rakxonaga chopib keldi.

Bobur ustma-ust qayt qilib, yuzi ko'karib ketgan. U nafasi qaytib, tashqariga intildi, ammo ikki qadam qo'yguncha bo'lmay gandaraklab yiqila boshladi. Tohir chopib borib, uni qo'ltig'idan suyab oldi. Tabib Yusufiy Boburning narigi qo'ltig'iga kirdi.

Jonsarak bo'lib qolgan savdarlarga buyurdi.

- Ichkariga joy qiling!

- Ravonga! - dedi Bobur yutoqib.

Uning ko'ngli behud, boshi gir-gir aylanan, nuqul havo yetishmayotganday bo'lar edi.

Boburni ravonga suyab chiqarib yotqizdilar. Tabib yurakka quvvat beradigan doridan hidlatdi.

- Sizga ne bo'ldi, hazratim? Mayni ko'p ichdingizmi? Yo ma'jun aralashdimi?

- Ovqatda bir sir bor! - dedi Bobur va yana ko'ngli aynib, chinni toz ustiga engashdi. - Oshpaz taftish qilinsin!

Shu payt qayladan yegan yana ikki mulozim Boburga o'xshab qayt qilayotgani ma'lum bo'ldi. Bakovullar qayla pishirgan Bahlulni tutib, saroyning eng qattiqqo'l tergovchisiga topshirdilar. Tergovchi uni turli qiynoqlarga solib so'roq qilishga kirishdi.

Bobur tuni bo'yi o'lim bilan olishib chiqdi. Har qayt qilganda yurak-bag'ri uzilib, parchalanib chiqayotganday og'rur, goho nafasi ichiga tushib ketar edi. Tabib uning tepasidan ketmay:

- Shifo topasiz, bardam bo'ling! - deb tasalli berar edi.

Tohir ham tabibga qarashib, tuni bo'yi mijja qoqmay chiqdi. U Boburning boshini tutar, ter bosgan yuzini, bo'yinlarini yelpir edi. Boburning zahar azobidan to'lg'anayotganini ko'rgan sari, o'zi ham zahar ichganday qiynalar edi. Tong payti Bobur alahsiraganday

bo'lib, Humoyun bilan Mohim begimni yo'qlay boshladi.

Shimoliy chegaralar yana notinch bo'lib qolgani uchun Bobur Humoyunni o'tgan oyda Badaxshonga qaytarib yuborgan edi.

Mohim begim hamon Kobulda edi.

- Humoyun mirzoga chopar yuboraylikmi? - deb so'radi Tohir.

Bobur ko'zini ochib, xiyol o'ziga kelgandek bo'ldi. Chopar Kobul va Badaxshonga yetib borguncha kamida bir oy vaqt o'tadi. Bu orada biron korihol bo'lsa na Humoyun, na Mohim begim yetib kelolmasliklari aniq. Bobur g'amgin bosh chayqab:

- Foydasi yo'q, - dedi.

Uning ahvoli tobora tang bo'layotganini ko'rgan Tohir:

- Hazratim, bardam bo'ling! - deb iltijo qildi.- Biz siz bilan necha o'limlardan qolganmiz! Dardga bo'y bermang, yengasiz!

- Lekin... bunday falokat... birinchi uchrashi!..

Bobur behol qo'zg'alib yana toz ustiga engashdi, og'riq zarbidan ko'zlariga duv-duv yosh keldi. So'ng boshini yana yostiqa qo'yib ko'zini yumib yotganda ravonga tergovchi kirdi.

Yusufiy unga:

- Qisqa so'zlang, faqat axborot! - deb shipshidi.

Tergovchi Baydani ham so'roq qilganini, narigi uchoviga shu badbaxt malika bosh bo'lganini, lekin tash-qi dushmanlar bilan, jumladan, Rano Sangram Sinx bilan aloqasi borligini rad etganini, boshqa savollarga javob berishdan bosh tortganini aytib berdi.

- Mal'unlar!.. dedi Bobur yotgan joyida g'azabdan ovozi qaltirab. - Men ularga shunchalik ishonib... ilkidin taom yesam... izzat-ikrom qilsam!..

- Hazratim, bu iblisni ming qiynoqqa solib o'ldirmoq kerak!

- Narigi uchovini... qoidaga binoan qatl ettiring! Bayda... keyin!

- Bosh ustiga! - deb tergovchi chiqib ketdi.

Qoidaga binoan, podshohning joniga qasd qilganlar eng og'ir qiynoqlarga solib o'ldirilardi. Oshpaz Bahlulning terisi tiriklay shilini olindi. Jalloklar Ahmad choshnagirming avval qo'l-oyoqlarini kesib, keyin boshini tanasidan uzib, vujudini parcha-parcha qilib tashladilar. Ikki orada vositachi turgan va ustalik bilan saroyga zahar olib kirib, oshpazga bergan kanizak quturgan filning oyog'i tagiga tashlab o'ldirildi.

Malika Bayda eng qattiq hibsda saqlanar, endi odamlar uning qanday qatl etilishini kutar edi.

Tabib Yusufiy Boburning hayoti uchun ikki kechayu kunduz tinmay kurashdi. Tohir ham ikki kechayu kunduz bemorning yonidan jilmay, xizmatini qildi. Nihoyat, uchinchi kun tabib:

- Xudoga ming qatla shukur, hazratim, bir o'limdan qoldingiz! - dedi. - Onadan qayta tug'ilganday bo'ldingiz. Endi ozgina qatiq iching. So'ngra uxlang!

Bobur bir piyola qatiq ichgach, ko'zini yumib, yostiqa bosh qo'ydi. Lekin boshidan o'tgan o'lim dahshati hamon xayolidan nari ketmasdi. Uning joni shuncha vaqt qil uchida osilib turganini o'ylasa, beixtiyor vahmi kelardi. Shu qil uzilsa o'lim deb ataladigan zulmat qa'riga qulab tushishini ikki kun davomida muttasil his qilish unda yashash istagini kuchaytirib yuborgan edi. Hayotning bir lahzasi, bir uchquni dunyoning barcha boyliklariyu toju taxtlaridan ham aziz ekanligi unga endi astoydil sezildi. Uning azobdan toliqqan vujudi hamon behol bo'lsa ham ruhida nimadir o'zgargandek va dunyo ko'ziga boshqacharoq ko'ringandek bo'lardi. Har bir kishining faqat bittagina umri bor ekan va umrning har lahzasi shu qadar shirin ekan, Boburning yoshiga yetmay o'lib ketganlarga oson tutib bo'ladimi? Ibrohim Lodi undan to'rt yosh kichik edi.

Malika Bayda buni unutishi va Bobur yaxshi muomala qilgani uchun uni kechirib, farzandi o'rnida e'zozlashi mumkinmidi? Jangda erishgan g'alabalari unga eng mushkul ishlarni ham oson ko'rsatib qo'ygani uchun bo'lsa kerakki, Bobur Ibrohim Lodining onasiga shunchalik ishongan va uning amrida bo'lgan oshpazlarni ishga olgan ekan-da! Bu oshpazlar tayyorlagan hindcha taomlarni yeyish bilan el-ulusning ko'nglini olmoqchi bo'lgani ham, uning o'z kuchiga ortiq darajada ishonganidan kelib chiqmaganmikin? Holbuki, kechagi dushmanlarni bugun darhol do'stga aylantirish osonmi? Xususan, Baydadek farzand dog'ida kuyib yurganlar yoki oshpaz Bahluldek inisining qasdini olmoqchi bo'lganlar bilan muomalada ehtiyotkorroq bo'lishi kerak emasmi? Kobulda Mohim begim aytdan iztirobli gaplar yana uning yodiga tushdi. Begona yurtidan borgan fotihni osonlikcha kechirmasliklari, uning qilichidan paydo bo'lgan yaralar asrlar davomida bitmasligi rost bo'lsa... Bobur bu mamlakat xalqining ko'nglini olishi uchun qancha ko'p yillar kerak bo'ladi? Bunga uning umri yetarmikin? Umuman, bu o'zi erishish mumkin bo'lgan maqsadmi yoki sarob?..

Bu o'ylardan Bobur yana boshi berk ko'chaga kirib qolganday bo'ldi, kelajak ko'ziga qorong'i ko'rinib ketdi.

Faqat tanasiga asta-sekin qaytib kelayotgan hayotiy kuchlar shu zulmatni yorib o'tib kelayotgan yog'dularday iliq tuyulardi. O'sha kecha Bobur yaxshi uxlati. Ertasi kuni tabib uning tomiridan ko'proq qon olmoqchi bo'ldi.

- Zaharlangan harom qonni chiqarib yuborgaymiz, hazratim. Yana biror hafta qimirlamay yotmog'ingiz kerak.

Bobur bunga e'tiroz qildi. Busiz ham uning darmoni ketib qolgan edi. Agar tabib ko'p qon olsa uzoq yotishi aniq. Holbuki, "Podshoh o'lim to'shagida yotgan emish!", "Umud yo'q emish!" degan ovozlari tarqalgan, qulay fursat kutayotgan g'animlar jonlanib qolgan edi. Beklar ham Boburning marosimlarda ko'pchilikka ko'rinishini istar edilar.

Oradan yana ikki kun o'tgach, Bobur tantanali marosimlarda kiyadigan kiyimlarda devonimoga chiqdi. Baland taxtning ikki tomonida tizilib turgan yuzdan ortiq amirlar, sarkardalar, viloyat hokimlari ta'zim bajo keltirib bo'y egdilar. Bobur taxtga shoshilmay chiqib o'tirgach, ikkita navkar malika Baydani poygahdagi eshikdan olib kirdi.

Kampir hali ham boshdan-oyoq oq kiyib, o'g'li Ibrohimga aza tutib yurar edi. Faqat qaddi avvalgidan bir oz bukchayganroq. Lekin ko'zlari Boburning yuziga tushganda uning og'ir kasalga o'xshab sarg'ayib qolganidan qanoat hosil qilganday mamnun yiltiradi.

Eshik og'a Muhammad Do'liday malikani so'roqqa tutib, sui-qasdga yana kimlar ishtirok etganini surishtira boshladi.

- Suiqasd emas, bu intiqom! - dedi malika. - Podshoingiz to'kkan qonlarning qasosi bu! Menga yordam bergan oshpaz ham, Ahmad Choshnagir ham, kaniz ham botir qasoskorlar edi. Hammasi mardlarcha jon berdi. Endi navbat meniki. Men o'g'limning dog'ida kuyib kul bo'lganman. Endi qo'llaringdan kelsa kulimni ko'kka sovuringlar!

Malika saroyda hamma tushunadigan forsiy tilda gapirmoqda edi.

A'yonlar nafaslarini ichlariga olib, yerga qarashdi. Malika bir o'limni bo'yniga olib kelgan endi har bir so'zni o'qqa aylantirib yoviga dadil otar, Boburning g'azabga to'lib, jalloklar chaqirishini, qurolsiz onaga qarshi barcha qurollarini ishga solishini istardi. O'shanda ma'naviy g'alaba malika tomonida bo'lar, uning dovyurakligi og'izdan-og'izga o'tib, odamlarning ehtiromini qozonar edi. Buni Bobur ham sezdi-yu, o'zini bosib, Malikdod Koroniyga qaradi.

- Bu qanday yosumanlik! - dedi Malikdod Koroniy Baydaga. - Shunchalik o'ch olish niyatingiz bor ekan, a'lohazratning inoyatlarini nega qabul qildingiz?

- Niyatimga yetishim uchun shunday qilishim kerak edi!

- A'lohazrat sizni "Mo'tabar onamizdek e'zozlang!" deganlarida yig'lab minnatdorchilik bildirganingiz bizning yodimizdan chiqqan emas!

- Men u paytda nafratim zo'ridan yig'lagan edim! O'g'limning kushandasiga ona bo'lishdan qiynalib ko'zim yoshlangan edi!

- Yo alhazar! Axir siz ham Muhammad ummatisiz, musulmasiz-ku! O'g'lingiz bularga qarshi necha barobar katta kuch bilan chiqqanini bilmasmisiz? Bular mag'lub bo'lsa o'g'lingiz yovlarining ming jonlaridan birini ham tirik qo'ymas edi. Siz sulton Ibrohimning qanchalik shafqatsiz bo'lganini bilar edingiz. Agar sizda insofu imon bo'lsa, qo'lida qilichi bilan ochiqchasiga jang qilgan sarkardaga yashiriqcha zahar bermas edingiz!

- Men ayol kishiman, qilich ko'tarib jang qilolmayman! Ana o'sha zahar - mening qilichim edi. Fotihlar Panipatda ming-ming odamlarning o'limiga sabab bo'ldi! Bu mamlakatning yana ko'p joylariga ajal urug'ini ekdi! Men kabi minglab onalar hozir motam tutib, ko'z yoshi to'kib yuribdi. Qancha-qancha kelinchaklar beva qolib, o'zlarini erlarining jasadlari bilan birga olovda yondiryapti! Men bergan zahar ana o'sha ajalning urug'idan tayyorlangan edi! Unga beva-bechoralarning achchiq ko'z yoshlari ham qo'shilgan edi!

Malikaning so'nggi so'zlari fotih beklarga ham tegib ketdi. Sersoqol bir bek o'rnidan sakrab turib, Boburga ta'zim bilan murojaat qildi:

- Hazratim, bu yalmog'izning tilini og'zidan sug'urib olmoq kerak! Shunday mal'unligi ustiga yana buncha gap!

- Mayli, meni qiymalab tashlasinlar! - deb qichqirdi Bayda. - Men qo'rqmayman!

Bobur Baydani beklar istagandek qiynoqlarga solib o'ldirtirsa el-ulus nima deyishini o'ylar ekan, "lop" etib Hirotdagi Xadicha begim esiga tushdi. Makkorlikda u ham Baydadan qolishmas edi, nevarasi Mo'min mirzoning o'limiga sabab bo'lgani ko'pchilikka ma'lum edi. Shunga qaramay, Shayboniyxon uni Mansur baxshining ixtiyoriga topshirib, dahshatli qiynoqlarga solgani juda ko'p odamlarning nafratini keltirgan edi. Boburning o'zi bundan bir haftigina oldin xilvatxonada xotira yozib o'tirganda Shayboniyxonning bu ishini jirkanib qalamga olgan edi. "...Besh kunlik o'tar dunyoda Shayboniyxon mundoq ablahono ishlari bilan yomon ot qozondi" - degan satrlarni o'z umr kitobiga bitgan Bobur endi mana bu qurolsiz onaga qanday chora ko'rishi kerak? Qanday qilsa odamlarning nafratiga emas, hurmatiga sazovor bo'ladi?

Beklar hamon Baydaning o'ldirilishini talab qilmoqda edilar:

- Bu yalmog'izni quturgan filning oyog'i tagiga tashlab qatl ettirmoq kerak!

- Yoki oyoq-qo'lini chirmab bog'lab, baland minora ustiga yotqizib qo'yimoq darkor - go'shtini quzgunlar yeb, ko'zlarini cho'qib ketsin!

Malikaga zimdan tikilib turgan Bobur so'nggi takliflardan Baydaning rangi o'chib, yuzi ko'kimtir tusga kirganini ko'rdi. Shunda Muhammad Do'lidayning ishorasi bilan beklar jim bo'ldilar. Bobur malika tushunadigan forsiy tilda:

- Janob beklar taklif qilgan jazolar barchasi asosli, - dedi. - Biroq xiyonatchi malikaga bularning hammasidan ham og'irroq bir jazo bor. Bu xonimning gapiga qaraganda, hamma yetimu yesirlar uchun joni achir emish, zaharni o'shalarning ko'z yoshlaridan tayyorlagan emish! Biroq buning o'g'li Ibrohim Lodi el-ulusga ozmuncha zulm o'tkazganmi? Ozmuncha odamni yetimu yesir qilganmi? Ibrohim sababchi bo'lgan ichki urushlarda har yili qancha odam halok bo'lgan edi, janob Koroniy? Siz bilsangiz kerak?

- Hazratim, menda hisoboti bor: so'nggi uch yil davomida sulton Ibrohim boshlagan ichki urushlarda bizdan yuz yigirma ming odam halok bo'lmishdir.

- Uch yilda bir yuzu yigirma ming! - xitob qildi Bobur. - Ibrohim Lodi esa o'n yildan ortiq taxtda o'ltirgan! Hindistonda odam ko'p. Yuz mingi ichki urushda halok bo'lsa, Ibrohim yana yuz mingini pulga yollagan. Agar Ibrohimning onasi bo'lmish bu xonim bo'lgan navkarlargayu ularning yetim-esirlariga astoydil jon kuydirsa, nechun yuz minglab odamlarning behuda o'lib ketishlariga yo'l qo'yg'an? Nechun o'g'lini bunday nojo'ya qirg'inlardan qaytarmagan?!

- Men faqat ona edim, podshoh o'g'linga amr-farmon berolmas edim! - deb malika Bayda endi o'zini himoya qila boshladi.

- Nojo'ya ichki qirg'inlarni to'xtatishga amr-farmon bermoq uchun mana biz bel bog'ladik! - dedi Bobur. - Tangridan umidimiz borki, bu ulug' mamlakat endi yagona markaziy davlat atrofiga jipslashgusidir. Biz Hindni obodu qudratli qilmoq orzusidamiz. Bizga hamkoru hamnafas hind beklari, fuzalolari, hunarpehalari ko'p. Bizni zaharlab o'ldirmoqchi bo'lgan bu makkor xonim uchun eng og'ir jazo shuki, biz mana, tirikmiz! Bu xonimning o'ziyu o'g'li qilolmagan ulkan ishlarni biz qilmoqdamiz!

Malikdod Koroniy birdan yengil tortib:

- Hazratim lutf qildilar! - dedi.

- Bu malika, - deb davom etdi Bobur, - shu daraja beva-bechoraga jonkuyar bo'lsa.. Abdukarimbek!

Baydaga yaqin bir joyda o'tirgan shig'ovul sakrab o'rnidan turdi. Bobur unga buyurdi:

- Bu malikaning barcha molu dunyosini musodara qilib, Jamna bo'yida bir buq'ai xayr[52] qurdiring. Barcha xizmatkorlari o'sha buq'ada xizmat qilsin, malikaning butun boyligi, molu dunyosini yetim-esirga xayr-ehson qilib ulashsinlar.

- Bosh ustiga! - deb Abdukarim bu farmonni ta'zim bilan qabul qildi.

- Malikani to umri yetgunicha tirik saqlash ham sizga topshirilur, janob Abdukarimbek!

- Tirik?! - hayron bo'lib so'radi shig'ovul.

Boshqa a'yonlar ham taajjublanayotganini ko'rgan Bobur ovozini ko'taribrogap gapirdi:

- Malika bizning bundan keyingi zafarlarimizni ham ko'rsin. Yomonlikka yaxshilik qilish mard kishining qo'lidan kelishiga amin bo'lsin. Agar malikada vijdon bo'lsa, o'g'li qilmay ketgan ishlarni biz qilganimizni ko'rib vijdoni azoblansin. Agar vijdoni bo'lmasa, ichida faqat baxillik chayonlari bo'lsa, bu chayonlar o'zini chaqib yotaversin. Malikaga bundan o'zga jazo munosib emasdir!

Bek va a'yonlarnig pichir-pichirlari orasidan allakimning:

- Hazratim tantilik qildilar! - degan quvonchli xitobi eshitildi.

O'z o'limini ham o'tkir bir qurolga aylantirmoqchi bo'lib kelgan malika Bayda endi bu qurolidan ayrilganini sezdi. Shu paytgacha u ajali yetganiga shubha qilmas edi. Endi birdan yana yashash umidi paydo bo'ldi. Malikaning o'lim sovug'idan muzlagan qalbiga hayotning iliq nafasi tegdi-yu, ko'nglini bo'shashtirib yubordi.

Malika yuzini qo'llari bilan to'sib, yelkalari silkina-silkina yig'lay boshladi.

Sekri - Qayta Ko'z Ochgan Buloq

1

Boburning maxsus taklifi bilan Hirotdan Agraga kelayotgan mavlono Xondamir, shoir Shihob Muammiy va mudarris Ibrohim Qonuniy uch oyga yaqin yo'l yurdilar.

Badvahima Xaybar dovonidan o'tib, sersuv Sind daryosidan kechib, changalzor o'rmonlarni oralab borar ekanlar, mavlono Xondamir olamning naqadar ulkanligini endi birinchi marta astoydil his qildi. Haftalar, oylar davomida otliq safar qilib oxiriga yetib bo'lmaydigan bag'ri keng o'lkalar hammasi endi yaxlit bir davlat bo'lib birlashganligi, Balxdan Kobulgacha, undan Laxo'r va Dehligacha hamma joyda Boburning muhri bosilgan farmonini beto'xtov ado etishlaridan sezilar edi. Bu farmonga muvofiq Xuroson va Movarounnahrda Boburning taklifi bilan kelayotgan ilmu san'at ahlini, hunarpeshalarni barcha viloyat hokimlari, barcha qo'riqchi askarlar va bekat nazoratchilari qo'shni davlat elchilariga ko'rsatiladigan izzat-ikrom bilan kutib olib, kuzatib qo'yishlari kerak edi. Yo'llarda hali qaroqchilar tugatilmagan, tartib o'rnatilmagan notinch shahar va qishloqlar bor edi. Xondamir va uning hamrohlarini bunday joylardan "badraqa" deb ataladigan ikki yuz-uch yuz kishilik qo'riqchi askarlar o'tkazib qo'yishardi. Karvonsaroylarda ham ularni "podshohning xos mehmonlari" deyishib, eng yaxshi xonalarga joylashtirishar, qo'llaridagi qog'ozlariga binoan kundalik taomlari uchun bepul guruch, go'sht, yog' berishar, tag'in mayda xarajatlari uchun maxsus ulufa ham to'lashardi. Charchagan ot-ulovlarini almashtirishlari kerak bo'lib qolsa, yomchilar boquvdagi ot-ulovlaridan ularga birinchi navbatda berishar edi. Kobuldan Dehligacha bo'lgan minglab chaqirim yo'l bo'yidagi karvonsaroylar va yomlar Boburning harakatlari bilan shunchalik obod va shunchalik yaxshi ishlab turar edi.

Xondamir yo'llarda, bekatlarda Hindistonga borib kelayotgan elchilar, sayyohlar va savdogarlarni ko'p uchratardi. Bultur Agradan ellik chaqirimcha g'arbdagi Sekri degan joyda Bobur Rano Sango bilan urushib, Panipatdagidan ham ulkanroq g'alabaga erishgandan keyin uni astoydil tan olib, elchi yubora boshlagan podshohlar ko'payib qolgan edi. Xondamir Laxo'rda uchratgan qizilboshlarning elchisi Shoh Taxmasil[53] nomidan g'alati sovg'alar olib bormoqda edilar. Bu sovg'alar orasida oq tuyaning zar uqali kajavasida parvarishlab olib ketilayotgan ikkita go'zal cherkas qizi ham bor edi. Shoh Taxmasi bu qizlarni Boburning haramiga atab yuborgan edi.

Xondamir Dehlidan shimolroqdagi bir bekatda samarqandlik va toshkentlik elchilarni ham uchratdi. Sekridagi g'alabani shuhrati atrof mamlakatlarga yoyilganidan keyin Bobur Hindistonda tuzgan yangi davlatni uning ashaddiy dushmanlari bo'lgan shayboniyo-dalar ham tan olgan edilar. Hozir Samarqand taxtida o'ltirgan Ko'chkinchixonning elchisi Boburga Samarqandning soyaki mayizlaridan, Konibodomning subhoni o'riklaridan, Buxoroning o'tkir maylaridan, Movarounnahrning boshqa noyob ne'matlaridan yetti tuyaga sovg'a-salom yuklab, yoniga ikki yuzta yaxshi otni ham tortiq qilib qo'shib keltirgan edi. Bobur bu elchini o'zining Jamna bo'yida qurdirgan yangi Hasht Bihisht bog'ida xonlar o'tiradigan oq kigiz ustiga o'tqazib, kamoli ehtirom bilan qabul qilgan edi. Boburning qabulidan va sovg'a-salomlaridan mamnun bo'lib qaytayotgan xon elchisi Xondamirga maqtandi:

- E, mavlono, biz Hindistonda ko'rgan xirmon-xirmon oltinlarni hali hech kim ko'rmagandir. Bobur mirzo quyma oltindan qilingan taxtda o'ltiribdir. Taxtning pastiga katta gilam to'shalgan ekan. Viloyat hokimlari har yili beradigan oltinlarini shu gilamning ustiga keltirib to'kdilar. Birpasda oltindan katta xirmon ko'tarildi.

Bobur shayboniyo-dalarning oltinga suq odamlar ekanini bilgani uchun elchining ko'zi oldida ataylab shunday xirmon ko'targanini Xondamir ich-ichidan sezib kuldi:

- Janob elchi bu xirmondan kapsan olmadilarmi?

- Podshoh bizga qimmatbaho sarupolar kiydirdi. Gilam ustidagi oltindan hazrat Ko'chkinchixoniga atab sovg'a berildi. Oltin tangalarni sanab ham o'ltirmadilar. Ikki yuz ellik misqolni bir kumush tosh bilan tortib berdilar - qo'ydilar.

- Ikki orada biron shartnoma tuzildimi?

- Ha, bemalol bordi-keldi qiladigan bo'ldik. Savdo-sotiq tiklandi. Aloqalar ilgarigidan yaxshiroq ravnaq topg'usidir. Biz bulardan ipak, ziravor olurmiz. Bularga ho'lu quruq mevalar, ot-ulovlar soturmiz... Yo'li uzoq bo'lsa ham korvonlarimiz ishtiyoq bilan kelib ketadi. Chunki Bobur mirzo butun qalamrvida tamg'a[54] solig'ini bekor qilmishlar. O'zbek, turkman, tojik, hind, arab, ajam, fors - qo'yingki, hamma bani bashar[55] bu og'ir soliqdan xalos bo'lib, daromadlari oshibdi. Hunarmandu savdogarlar ham shunisidan juda mamnun. Faqat Bobur podshohning bir amri bizga ma'qul kelmadi.

- Qaysi amri? - qiziqib so'radi Xondamir.

- Butun mamlakatida may ichish man etilmishdir. Bobur mirzoning o'zi ham "minba'd ichmaymen", deb butun el oldida tavba qilibdirlar. Bazmlari ichkiliksiz... muzdakkina!

Ko'chkinchixonning elchisini ko'ngilsizlantirgan bu yangilik Xondamirning ruhini ko'tardi. Husayn Boyqaroni va uning o'g'illarini ichkilik balosi qay darajada xarob qilgani hali mavlononing esidan chiqqan emas edi. Bundan to'qqiz yilcha burun Bobur Hirotda ikkinchi marta borganda Xondamir uning ham mayxo'rlikka ruju qila boshlaganini ko'rgan, "Nahotki, bu nodir siymo ham boshqa ko'p temuriylar singari iste'dodini ichkilikka boy bersa!" deb tashvishlangan edi. Elchining hikoyasi uning mana shu tashvishini tarqatib yubordi.

Xondamir bu uzoq va mashaqqatli safarga Boburni orqa qilib chiqqan edi. Yoshi ellikdan oshayotgan olim bu uzoq yurtlardan Hirotda sog'-salomat qayta oladimi, yo'qmi, hali o'zi uchun qorong'i edi. U Bobur tufayli mana shu qorong'ilikni bo'yniga olib kelmoqda edi. Endi yo'llarda Boburning irodasi va aql-zakovatidan dalolat beradigan nimaiki uchra-sa, hammasi mavlononing qalbidagi mash'um qorong'ilikni quvayotganday bo'lar va yorug' bir istiqbolga ishonch uyg'otar edi.

Xondamir Agraga kelib kirganda daryo bo'yiga qurilgan Hasht Bihisht va Zarafshon bog'larini, marmarlariga chiroyli gullar solib ishlangan tosh imoratlarni, tomlari maysalar bilan bezangan tillakori tololarni[56], chaman-chaman gullari ko'zni qamashtiradigan gulzorlarni ko'rdi. Bu ulug'vor go'zalliklar mavlononing kela-kelguncha ko'rgan va eshitganlariga qo'shildi-yu, u Boburni avvalgidan boshqacha favqulodda qudratli bir qiyofaga kiritib tasavvur eta boshladi...

Lekin Bobur so'nggi yillarda ko'p kasal bo'lib, juda ozib ketgan, jussasi xiyla kichrayib qolgan edi. Xondamir uning o'zini qanchalik oldirib qo'rganini Sekri tog'iga sayrga chiqqanlarida oftob yorug'ida juda aniq ko'rdi. Bobur Sekri tog'ining mo'jazligi va tekis joyga tushganligi O'shdagi Buratog'ni eslatishi haqida gapirar, tog' etagidagi ko'l ichiga qurilayotgan toshsupani qo'li bilan ko'rsatar, pastda qulf urib o'sgan yam-yashil bog' va daraxtlar orasidan ko'rinib turgan yangi imoratlar qanday barpo bo'lganini hikoya qilardi.

Xondamir esa uning suyagi bo'rtib qolgan ozg'in yuziga, ko'z atroflari va peshonasidagi qavat-qavat ajinlariga, uyqusizlikdan ichiga botib ketgan qovoqlariga qarab, ich-ichidan unga kuyunar edi.

Tog'dan ko'l tomonga tushib borayotganlarida Bobur Xondamirning bu kuyunishini sezganday bo'lib:

- Mening taqdirim g'alati, mavlono, - dedi. - Atrofimni obod qilganim sari o'zim so'lib bormoqdaman.

- Unchalik emas... har qalay, o'zingizga ham ko'proq g'amxo'rlik qilishingiz zarurmikin?

- Zarurlikka zarur. Lekin mamlakat qanchalik ulkan bo'lsa, uni idora etish shunchalik qiyinlashar ekan. Men zo'r bir davlat tuzish maqsadini zimmamga olganimda buning qanchalik mushkul ekanini tasavvur qilmagan ekanmen. Tunu kun mehnat, tashvish, o't, olov... Xuddi harakatdagi vulqonlar orasiga tushib qolgandekmen. Ko'zlagan maqsadim amalga oshguncha umrim yetgaymi, yo'qmi, bilmaymen.

- Niyatni butun qilmoq kerak, hazratim. Siz hali yigit yoshidasiz, alhol qirq olti yoshdasiz.

- Ammo Hindga kelganimdan beri har yili besh-o'n yillik umrim sarf bo'lgandek tuyulur. Isitma, uyqusizlik...

Xondamir Boburning Hindistonga kelib tuzgan yangi devonini bugun ertalab o'qigan edi. Shu devondagi bir ruboiy hozir uning esiga tushdi:

Jismimda isitma kunda mahkam bo'ladur,

Ko'zdin uchadur uyqu chu oqshom bo'ladur.

Har ikkalasi g'amim bila sabrimdek,

Borg'on sari bu ortadur, ul kam bo'ladur.

Boburning uyqusiz tunlardan kirtaygan ko'zlari sal shamol tegsa yoshlanadigan bo'lib qolgan edi.

- Tabiblar uyqusizlikning davosini bilar edilar-ku?

- Hiroflik xos tabibimiz Yusufiy muolaja qilib ko'rdi. Bo'lmadi. "Sizga orom kerak" deydir. "Davlat tashvishlarini unuting", deydir. "Kechalari she'r yozmang", deydir. Ammo... davlat tepasida o'ltirib, uning tashvishini qanday unutish mumkin? Faqat she'r yozganda, ijod qilganda bu tashvish xayolimdan ko'tariladi. Lekin Agrada bo'lsam ijodga ham fursat topolmasmen. Kechasi ham, kunduzi ham davlat tashvishi... Bezor bo'lib, mana shu Sekriga chiqib keldim. Ijod uchun bu yer tinchroq... Anchadan beri masnaviy yozmoqdamen. Sanasam, bir kecha-kunduzda ellik bayt masnaviy bitibmen.

Bobur xastaligi ustiga ko'p ishlab o'zini juda toliqtirib qo'yganini, uyqusizlikning bir sababi shu ekanini, tabib kechalari she'r yozishni man qilishi to'g'riligini Xondamir sezib borardi-yu, lekin buni aytishga andisha qilardi. Tabiatan orom nimaligini bilmaydigan Bobur o'zini ayamay ishlab o'rganib qolgan edi, u bir kunda shuncha she'r yozganidan mamnun bo'lib yurganda uni bu mamnuniyatdan ham mahrum qiladigan nasihat gap aytish mavlonoga o'rinsiz tuyuldi.

- Ishqilib, xudo sizga quvvat bersin, - deb qo'ya qoldi.

Bobur mavzuni yangilagisi kelib:

- Mavlono, "Habib us-siyar[57]"ni necha yil yozgansiz?- dedi.

- O'n bir yil. Lekin hali xatm qilgan emasmen. Xotirjamlik bo'lganda Hirotda xatm qilmoqchi edim. Lekin yigirma yildan beri sunniy parastlar bilan shi'aparastlar Hirotni bir-birlaridan tortib olib, goh o'tga urdilar, goh suvga...

- Ho' o'shanda... Unsiyaning minorasida turib so'zlashganimizda "Hirotning tole quyoshi botib ketmasmikin?" - deb iztirob chekkan edingiz. Shu iztiroblar bari o'rinli ekan-da.

- Hirotda tole ketganda Samarqand bizga quchoq ochib tursa ekan! Shia-sunniy adovati Movarounnahr bilan Xurosonu Eronning madaniy aloqalarini uzib tashladi. Bu aloqalardan qancha avlodlar bahra olgan edi, qancha iste'dodlar kamol topgan edi. Johil sultonlar Movarounnahrni biqiq muhitga solib qo'yib, xurofot bilan bid'atga yem qilmoqdalar. Samarqanddan kelgan bir olim yig'laguday bo'lib aytib berdi. Obirahmat bo'yidagi uch oshiyonlik Ulug'bek rasadxonasi vayron bo'lmishdir. Shahar hokimining parvoyiga kelmas emish. Johillar nurab yotgan rasadxonaning g'ishtlarini olib ketib, o'z hovlilariga ishlatmoqda emishlar.

- Biz o'zga yurtga kelib imoratlar qurganda ular o'z yurtimizdagi obidalarini buzmoqdalar! Charxning bundan achchiq kinoyasi bo'lurmi, mavlono? Shuni o'ylasam, o'z yerimizni qo'yib, Hindga ko'ngil berganim menga xuddi oqibatsizlikdek ko'rinadir!

- Biroq falakning gardishi shuni taqozo qilsa, odam iloj topolmas ekan-da. Mana, men ham sizdan ibrat olib, Hindga keldim-ku! Muarrix bo'lganligim uchun tarixiy zarurat bizdan zo'r bo'lishini ko'p sezmişmen.

Bobur Xondamirning so'nggi gapiga qiziqib, otini uning otiga yaqin yurgiza boshladi.

- Darhaqiqat, tarix alohida shaxslar irodasiga bo'ysunmas ekan, - dedi Bobur. - Oyog'ingiz tagidagi tog' pastga qarab ko'chsa, siz yuksakka qanchalik intilmang, tog' ko'chkisi bilan birga pastga qulab ketar ekansiz. Endi o'ylab ko'rsam, Movarounnahrda ko'chkilar meni xuddi shu ko'yga solgan ekan. Biroq siz qadam qo'rgan tog' ichdan ko'tarilib o'sib borsa, ko'zlagan yuksakligingizga qanday ko'tarilganingizni o'zingiz sezmay qolur ekansiz. Hindiston menga ichdan ko'tarilib o'sib boruvchi tog'dek tuyuladir, mavlono. Shuning uchun Samarqand Andijonda qilolmagan ishlarimni bu yerda qilish umididamen!

- Mening nazarimda ham endigi yuksalish asri Hindga ko'chganga o'xshaydir. Jaholat quvgan juda ko'p ilmu san'at ahli sizdan panoh istab Hindga kelishlari bejiz emasdir. Chunki falakning gardishi o'zgardi. Axir bir vaqtlar Xurosonu Movarounnahr ham ichdan ko'tarilib o'sib boruvchi tog'dek yuksalgan emasmidi? Xorazmda - Beruniy, Buxoroda - Ibn Sino, Tusda - Firdavsiy, Bolasug'unda - Yusuf Xos Hojib bular hammasi bir-biriga asrdosh. Shuncha zo'r siymolar chiqqan asr - bizning ulug' bir yuksalish asrimiz edi. Chingizxonning ko'chmanchi o'rdalari bosib keldi-yu, madaniy taraqqiyotimiz ularni bir necha asrga uzib tashladi. Ulug'bek davrida Samarqandda, Navoiy davrida Hirotda juda ko'p madaniy daholar yana uyg'ondi. Yangi yuksalishlar asri boshlandi. Lekin kajraftor falak buni ham bizga ko'p ko'rdi! Yana chingiziy sultonlar madaniy taraqqiyot ularni uzib, chalkashtirib yubordilar... Faqir Hirotda topolmay yurgan kalavaning uchini shu yerda topgandek yengil tortmoqdamen.

Musofirlik juda og'ir bo'lsa ham, lekin bashariyat yashab turgan shu keng olamda yangi daholari uyg'ongan, ilmu san'atga astoydil yo'l ochilgan Hindning borligi qalblarga quvvat beradir... Men endi "Habib us-siyar"ning so'nggi tahririni shu yerda, qanotingiz ostida tugallash umididamen.

- Bajonidil!.. Bizdan neki ko'mak zarur bo'lsa tortinmay ayting.

- Faqir Hazrat Mir Alisherning kutubxonalarida ko'p yil ishladim. Husayn Boyqaro hazratlarining kutubxonalaridagi nodir qo'lyozmalardan ham ko'p foydalandim... Endi... bu kutubxonalar Hirotda qoldi.

Xondamir Boburning ham ellik kishi ishlaydigan ulkan kutubxonasi borligini bilar, Hirotdan topilmaydigan nodir manbalar bu yerdan topilishi mumkinligiga ishonar edi. Biroq podshohning xos kutubxonasiga ancha-muncha odam yo'lay olmaydi. Xondamir shuni o'ylab, gapining davomini aytishga iymandi.

- Siz bizni deb shuncha joydan kelibsizu biz kutubxonamizni sizdan ayagaymizmi, mavlono? - dedi Bobur uning iymonish

sababini sezib. - Abdulla kitobdorga buyurgaymen, sizga neki asar zarur bo'lsa topib bergay. Kutubxonada hindistoniy kitoblar ham ko'p. Abdulla kitobdorning ixtiyorida sanskritni yaxshi biladigan tarjimon olimlar bor. Shulardan bir-ikkitasini sizning ixtiyoringizga berurmen, neki xizmatigiz bo'lsa ado eturlar.

- Toabad minnatdormen, hazratim! Gustoxlik sanalmasa, yana bir erkalgim bor...

- Marhamat, mavlono.

- Hirotda o'zingiz yozgan sarguzashtlaringizdan parcha o'qib bergan edingiz. Meni maftun etgan edi. Agar shu asaringizning tayyor qismlari bo'lsa, men uchun... eng aziz, eng nodir manba bo'lur edi. Chunki siz boshdan kechirib, tadqiq etgan tarixiy voqealarni boshqa hech kim shunday yaxshi tadqiq etgan emas...

Bobur otining chimirilgan quloqlariga tikilib bir oz jim bordi. U ikki yildan beri

"Boburnoma"ni boshidan qaytib ko'chirib, yaxlit bir asar holiga keltirmoqda edi. Bultur yoz issiqlari tugab, yomg'ir fasli boshlanganda juda qattiq shamol ko'tarilgan. Bobur chodirda ishlab o'ltirganda yomg'ir aralash kelgan dovul uning chodirini yiqitib, qo'lyozmalarning o'nlab varaqlarini uchirib ketgan edi. Butun-butun boblarni yomg'ir-dovul halok qilgan edi. Ularni tiklash uchun haligacha yaxlit bir vaqt topilmas edi. Qo'lyozmani shu ahvolda Xondamirga bersa to'g'ri bo'larmikin?

- Men o'ylab ko'ray, mavlono.

Bu orada ular Sekri tog'ining etagidagi buloqqa yaqinlashdilar. Atrofi orasta qilib qo'yilgan suvi muzday buloq Boburning yaxshi ko'rgan joylaridan biri edi. Shu yerda Xondamir ikkovlari otan tushdilar.

Tiniq mavjlarga toza qumlar qo'shilib qaynab chiqayotgan buloq sokin gulzorlarni oralab, shildirab oqmoqda edi.

- Atrof shunday sokin, - dedi Xondamir. - Ko'l bo'yida qurilishlar... Bundan ikki yil burun shu Sekrida Rano Sango bilan dahshatli janglar bo'lganini tasavvur etish mushkul.

Mana shu atroflarda bo'lib o'tgan qirg'inning eng tahlikali damlari Boburning tasavvurida qaytadan gavdalandi. O'shanda u naq o'limni bo'yniga olib qo'ygan edi.

Zahar asorati hali ketmagan. Bobur asta-sekin darmonga kirib, sog'lig'ini tiklayotgan kunlarda navbatdagi hayot-mamot kurashi boshlandi. Bu gal eng jangovar rajput qo'shinlarining sarkardasi Rano Sangram Sing to'qson ming qo'shin to'plab, Boburga qarshi jangga otlandi.

Holbuki Bobur Kobulda ekanida Rano Sangram bir necha marta elchilar yuborib, uni Hindistonga taklif qilgan va Ibrohim Lodiga qarshi kurashga chorlagan edi. Rano Sangram o'g'li Bikramaditni oraga qo'yib tuzgan shartnomada "agar Bobur hazratlari bizni Ibrohim Lodi zulmidan xalos qilsalar, uni oliy hukmdorimiz deb tan olurmiz" deyilgan joyi ham bor edi.

Ehtimol, u paytda Rano Sangram Boburni "Hindis-ton issiqlariga bardosh berolmas, oladiganini olib qaytib ketsa, mamlakat o'zimizga qolar", deb o'ylagandir. Ammo Bobur Hindistonda mahkam o'rnashib, ikki yildan buyon katta qurilishlar qilayotgani va ulkan bog'lar, toshhovuzlar, qasrlar bunyod etayotgani Rano Sangramning avvalgi umidini puchga chiqardi. Surishtirib qarasa,

Boburning qo'shini hali ham o'n besh mingdan ortiq emas. Rano Sangram esa barcha rajput roa va ranolari bilan til birlashtirib, bundan olti barobar ortiq qo'shin to'pladi. Yana Ibrohim Lodining ukasi Mahmud Lodi ham yigirma ming suvoriy bilan unga yordamga keldi. Rano Sangram mingdan ortiq jangovar filni oldinga chiqarib, yo'lida uchragan to'siqlarni parchalab, yanchib, Bobur tomonga bostirib kela boshladi. Ichkarida fitna, xiyonat. Bobur laxo'rlik Olamxonni ikki ming qo'shin bilan Gvalior himoyasiga yuborgan edi, u odam yo'lini bexatar tomonga burib, askari bilan Panjobga qochdi. Hasanson degan yana bir afg'on sarkardasi olti yuz navkari bilan Bobur qarorgohidan yashiriqcha chiqib, tunda dushmanga borib qo'shildi.

Shuning ustiga Muhammad Sharif degan munajjim:

"Mirrix g'arb tomonidadir, osmondagi yulduzlar bizning mag'lubiyatimizdan darak bermoqda", deb ovoza tarqatdi. Beku navkarlarni vahima bosganini sezgan Bobur Sekri ko'li yaqinidagi qarorgohga besh yuzdan ortiq odamlarini yig'di.

Doshqozonlarda palov pishmoqda. Dasturxonlarga noz-ne'matlar, oltin-kumush surohiylar qo'yilgan. Soqiyar xumlarda kuch yig'ib yotgan maylardan ko'zachalarini to'ldirib olishmoqda. Ulardan biri ikkinchisiga shivirlab deydi:

- Ertaga yana qirg'in urush bo'larmish. Shunday paytda ichkulik bazmi ko'ngillariga qanday sig'arkin?

Ikkinchi soqiy e'tiroz qiladi:

- Ichkulik odamni botir qilgay, g'am-g'ussani unutdirgay! Xumda xosiyat ko'p.

Ba'zi beklar ham: "Jangchilarning kayfiyatini may bilan ko'tarmoq kerak!" deb, bazmning tezroq boshlanishini sabrsizlik bilan kutmoqda edilar. Hatto shahzodalardan Humoyun bilan Askariy ham xatarli urush oldidan to'yib kayf qilish umidida edilar. Bobur o'g'illarining otadan ibrat olib allaqachon may ichishga o'tganlarini hozir yana bir og'rinib his qildi-yu, ko'pdan beri ko'ngliga tukkan niyatini shu qirg'inbarot arafasida amalga oshirmasa bo'lmasligini o'yladi.

U savdarlarga buyurib ziyofat bo'ladigan joydan nariroqqa kattagina chuqur qazdirdi. Chuqur yaqiniga sandiqday-sandiqday ikkita xarsangtoshni yumalatib keltirib o'rnatirdi.

Beku navkarlar uning nima qilmoqchiligini tushunolmay hayron edilar. Bobur oltin-kumush surohiylarga may qo'yishni buyurdi.

Lekin dasturxon yoniga hech kimni taklif qilmadi. O'zi ham may to'la oltin surohiy bilan haligi chuqur yaqinida tikka turibdi.

Beklardan biri yonidagi o'rtog'iga:

- Bugun tik turib ichgaymiz, chamasi? - deb shivirladi.

Bobur hamma eshitadigan jarangdor tovush bilan:

- Janob beklar! Yigitlar! - deb gap boshladi.- Taklif bo'ldiki, jangchilarga may ichiraylik, toki dadil bo'lib maydonga kirsinar.

Ammo boshimizdan o'tgan, bilurmizki, may dadilligi - aldanchidir. Mast odam jangda ajal paymonasidan qanday ichganini bilmay qolur. Najot qayda? Ertangi jang biz ko'rgan qirg'inlarning eng mushkuliyu eng murakkabi bo'lg'usidir. Biz sepoyalar yasadik, arobalarini zanjirlar bilan bog'ladik, g'alabaning barcha rejalarini tuzdik. Endi bu rejalarini eng nozik nuqtalarigacha bexato amalga oshirmasak mag'lub bo'lgaymiz. Jangda nihoyatda hushyor bo'lmog'imiz kerak. Najot mastlikda emas, hushyorlikdadir! May ichib ko'p gunohlar qildik. Endi men hayot-mamot jangiga halqumimni poklab kirmoqchimen... Bir o'lim har vaqt boshimizda bor. Agar ertaga kunim bitsa, bu foni dunyodan boqiy dunyoga may mastligi bilan emas, imon pokligiyu tan halolligi bilan ketmoqchimen!

Bobur o'sha damda chindan ham bir o'limni zimmasiga olib, beku navkarlari bilan vi-dolashayotgan odamday hayajonlanib gapirgan edi. Bu ko'pchilikka juda qattiq ta'sir qildi. Bir lahzalik og'ir jimlikdan so'ng, Bobur shu bugun bitgan masnaviy she'ridan to'rt satrini yoddan aytdi:

Kimki o'lmak o'ziga jazm etar,

Ushbu holatta bilursenki netar.

Aritur barcha gunohidan o'zin...

Tavba qildim chog'ir ichmaklikdin!

So'nggi satrini baland ovoz bilan aytgandan so'ng, surohiydagi mayni oyog'i ostidagi chuqurga sepib tashladi. So'ng surohiyini chuqur yonidagi xarsangtoshga qarsillatib urdi. Oltin surohiy xuddi uchqun sachratganday "yalt-yult" etib pachaqlandi-yu, ko'kat orasiga yumalab tushdi. Bunday hodisani umrlarida birinchi marta ko'rayotgan beku navkarlar qo'llaridagi maylarini nima qilishni bilmay sarosima bo'lib qolishdi. Bobur yana ja-rangdor, ta'sirli tovush bilan she'r aytdi:

Oltinu nuqra surohi-yu, ayoq -

Majlis olotin tamomi bul choq

Hozir aylab borini sindurdum!

Tark etib mayni ko'ngil tindirdum!

Beku navkarlar hang-mang bo'lib turishibdi. Kimlardir qo'llaridagi xushbo'y mayni chuqurga to'kishdan qizg'anadi. Kimlardir oltin-kumush surohiylarni xarsangga urib sindirishga jur'at etolmaydi. Balki Bobur o'ziga ep ko'rgan bu ish beku navkarlarga joiz emasdir?

O'zining ta'sirli nutqlariyu she'rlari bilan ixlosmandlarini sehrlab olishga va ortidan ergashtirishga o'rgangan Bobur bugun har qachongidan ham ortiq e'tiqod bilan so'zlamog'da:

- Beklar! Yigitlar! Qachongacha nafsimizga tobe bo'lurmiz? Tokay umrimizni mayga zoe eturmiz? Ichkulikning harom kayfi kimga vafo qilibdiki, sizuz bizga vafo qilgay? Oltinu nuqraga achinmang! Surohiylarning sinig'ini miskinu bechoralarga ulashgaymiz.

Agar tangrim bizga madad bersa, ertangi jangdan g'olib chiqqaymiz! May to'kilgan mana shu chuqur o'rniga obod bir manzilu marmar voyin qurdirgaymiz. Niyat qilaylikki, voyin zilolday buloq suviga to'lib tursin. Voyin bo'yiga xayr-ehson uyi barpo etaylik. Toki bu uyda ichkulik bazmlarining sarfu xarajatini, oltinu nuqra surohiylar pulini muhtojlarga xayru ehson qilib ulashsinlar. Shu ezgu niyat yo'lida kimki menga hamdamu maslakdosh bo'lsa mayni to'ksin, sindirsin mayxo'rlik olotini!

Bobur Humoyunga bir qarab oldi. Bu qarashning ma'nosini sezgan Humoyun:

- Hazrat otajon, men doim sizdan ibrat olishga o'rganmishmen, - dedi. - Daf bo'lsin mayu surohiy!

Humoyun mayni chuqurga sepdi-yu, oltin surohiyini xarsangga urib sindirdi. Undan so'ng Askariy, Tohir, Hindubek... bir necha soat ichida uch yuzga yaqin beku mulozim qo'lidagi qadahini xarsangga urib, may ichishdan tavba qildi. Bu hodisa o'sha kuni qarorgohdagi o'n ming jangchining hammasiga ma'lum qilindi. Boburning hayot-mamot jangi oldidan chiqargan farmonida:

- O'z nafsini yenggan odamlar har qanday yog'iyni yengishga qodirdirlar! - degan so'zlar maxsus ta'kidlandi va buni isbot etadigan misollar muqaddas kitoblardan ham keltirildi.

Bu hammasi qo'shin orasida tarqalgan vahimani bosishga va odamlarning ruhini ko'tarishga yordam berdi. Boshqa muammolar jang maydonida hal bo'ldi.

Zambaraklar yovning harbiy fillariga olovli o'qlar otdilar. Zambarak o'qlari kigiz parchalariga o'ralgan edi. Borutdan o't olgan kigiz parchalari fillarning ustiga olov bo'lib yog'ilardi. Olovdan cho'chigan yov fillari bo'kirib orqaga qaytar va izma-iz kelayotgan otlig'u piyodalarni bosib-yanchib qochib qolardi.

Lekin Rano Sangramning qo'shini behisob ko'p edi.

Erta tongdan boshlangan jang kechgacha davom etdi. Boburning o'zi og'ir ahvol yuz bergan joylarga ot choptirib borardi. U zaxiradagi kuchlar yordamida yovning eng xatarli hujumlarini bir necha marta qaytarishga muvaffaq bo'ldi. Humoyun o'ng qanotdan, Askariy chap qanotdan yov askarlariga ustma-ust zarbalar berdi. Kechki payt Boburning buyrug'i bilan Turdibek Turkistoniy chopqir otlarda yovning har ikki qanotini aylanib o'tdi-da, to'lg'ama ishlatib, orqadan qaqshatqich zarba berdi. Olov halqasi ichida qolgan Rano Sangramning ko'ziga o'q tegdi, bir ko'zi ko'rmay qoldi. Shunda rajput soqchilari uni jang maydonidan olib chiqib qochdilar...

G'alabadan so'ng o'sha chuqur o'rniga marmar voyin, uning yoniga xayr-ehson uyi qurildi. Xarsangga urib sindirilgan oltin-kumush surohiylar puli bevayu yetimlarga, g'aribu muhtojlarga ulashildi...

Keyinchalik Bobur Rano Sangram Sinxning bir ko'zi oqib tushganini, o'zi mag'lubiyat alamidanda og'ir kasalga uchrab yotib qolganini eshitdi. Hozir buni Xondamirga so'zlab bergach:

- G'ayridinlar uchun ham xudo bor ekan! - dedi. - Rano Sangram biz bilan ittifoq tuzgan edi. So'zidan qaytib, ahdini buzganlarga xudo o'zi jazo berarkan! "Vaqoi'"ning maxsus bobida muhoribaning barcha tafsilotlarini yozmishmen. Xattot kitobning tayyor qism-lari bilan birga shu bobni ham bugun ko'chirib bo'lgay. Oqshom hammasini sizga berurmen, mavlono. O'qib fikr aytursiz. Boya javobsiz qolgan iltimosiga endi javob olgan Xondamir qo'lini ko'ksiga qo'ydi:

- Siz menga tengsiz bir ishonch bildirursiz, hazratim!

- Sizni Hirotdan chorlab keltirishdan maqsad ham ijodiy ishlar bo'yicha maslahatingizni olmoq edi.

- Sarafrozmen!

Shu payt ot dupuri eshitildi. Yo'lka oxirida uzoqdan ot choptirib kelgan chopar sakrab yerga tushdi va ta'zim bilan Bobur tomonga kela boshladi.

- Agrada biron shoshilinch ish chiqqanga o'xshaydir, - dedi Bobur. - Mavlono, agar men poytaxtga ketsam, "Vaqoi'"ni sizga oqshom keltirib berurlar.

Bobur otini tutib turgan jilovdor tomonga yo'naldi.

2

Sekri tog'ining shimoliy yonbag'rida salqin bog'ning to'rida joylashgan uch xonali shinam xilvatxona mavlono Xondamirga berilgan edi. Bobur o'sha kuni Agraga jo'nab ketdi. Mavlono xilvatxonaning o'ymakor ayvoniga chiqib, undan yaxshi ko'rinadigan shishaday tiniq ko'lni tomosha qilib o'tirganida xonai xosning savdarboshisi Boburning qo'lyozmasini unga olib kelib berdi. Qo'lyozma xattot tomonidan zarvaraqlarga benihoya chiroyli qilib ko'chirilgan edi. Xondamir uni xona ichiga olib kirib, miz ustiga qo'ydi. Tepada yonayotgan shamlarni miz ustiga yaxshi yorug' beradigan qilib o'rnatgach, ko'zoynagini taqdi va asarni ehtiyot bilan varaqlab o'qishga tushdi.

Bundan o'n yilcha avval Bobur Hirotda ikkinchi marta borganida Xondamirga "Vaqoi'"dan o'qib bergan bobning uslubi mavlononi xiyol taajjubga solgan edi. Mana bu qo'lyozmada ham Bobur qalamga olgan voqealar juda murakkab bo'lsa-da, muallif ularni og'zaki hikoyaga yaqin bir tarzda xiyla oddiy uslubda yozgan edi. Ko'p joylarda Xondamir hatto Boburning so'zlash tarzini,

ohangi, ba'zi bir shaxsiy xislatlarini payqab: "G'alati-ku!" - deb qo'ydi. Chunki otasi Mirxond Xondamirni yoshlikdan boshqacha e'tiqodlar bilan tarbiyalab o'stirgan edi. Bu e'tiqodga binoan, nasrnavis muarrix o'z shaxsiy uslubini davr uslubiga bo'ysundirmog'i, o'z "meni"ni davr ummoniga qo'shib bilintirmay yubormog'i kerak edi. Agar asarda muallif o'zini namoyon qilaversa, bu - nokamtarlik belgisi hisoblanardi. Katta tarixiy kitoblar hukmdorlar uchun yozilar, asosiy ta'rifu tavsif o'shalarning ishlariga berilardi. Nazokatli o'xshatishlar, jimjimador majozlar va shoirona ko'tarinki uslub hukmdorlarga xush kelar va barcha mualliflar bo'ysunadigan bir qonun hisoblanardi.

Bobur mana shu qonunni butunlay inkor etuvchi uslub bilan asar yozgani Xondamirga ortiq darajadagi bir shakkoklikdek tuyuldi. Bobur o'g'li Humoyunga yozgan xatini ham kitobida keltirgan edi:

"...Xat bitirda takalluf qilay deysen, ul jihattin mug'laq[58] bo'ludur. Betakalluf pok alfoz bila bit, senga ham tashvish oz bo'lar va o'qig'uvchig'a ham".

"Ajabo! - O'ylandi Xondamir, - betakalluf til bilan asar bitmoq Bobur mirzo uchun pok uslub belgisi hisoblanur ekan-da!" Xondamir o'zining o'n yildan beri yozayotgan "Habib us-siyar"ida nazokatli takalluflar ko'pligini esladi-yu, o'zini o'ng'aysiz sezib, o'qishdan to'xtadi va ayvonga chiqdi.

Osmonda sakkiz kunlik oy suzib yurar, uning nuri qarshidagi ko'lning o'rtasida oydin yo'lka hosil qilgan edi. Ko'lning narigi chetidan tog' etagigacha kelgan bu nur yo'lkasida to'lqinlar jimir-jimiri gavhar jilvasiga o'xshab ko'zni qamashtirardi. Lekin Xondamir shu nur o'yinida ham Bobur tasvirlagan voqealarni ko'rur, ularning ta'sirini xayolidan uzoqlashtirolmas edi. Sertakalluf, serbezak uslub Xondamirdan juda ko'p kuch, vaqt, mehnat talab qilar edi. Bunday jimjimador uslubda asar yozish qanchalik qiyin bo'lsa, uni o'qib tushunish ham shunchalik qiyin edi. Bobur ikki tomonni ham bu qiyinchilikdan qutqarishga intilsa nimasi yomon? O'g'liga yozgan xatida "senga ham tashvish oz bo'lar, o'qig'uvchig'a ham" deganda u haqli emasmi? Unda Xondamirning yuksak shoirona uslubga oid e'tiqodlari puchga chiqadimi? Yo'q, bu mumkin emas!

Xondamir qaytib ichkariga kirdi-yu, o'zining haqligiga dalil qidirib, ochiq qo'lyozmaning davomini o'qishga tushdi.

Hali hech bir muarrix qalamga olmagan g'aroyib voqealar bu qadar ko'p! Xondamir kitobning mazmuni yangi va maroqli ekaniga tan bermay iloji qolmadi. Bobur o'zini-o'zi ochiqchasiga muhokama qilgan, o'z xatolarini ro'yi-rost yozgan joylari ham Xondamirga ju-da iliq tuyuldi. Oxirgi boblarida yana ajib bir xat uchradi. Bobur Agradan Kobulga yuborgan bu maktub Mohim begimga atab yozilganini Xondamir sezdi. Boburning zaharlanish tafsilotlari shu yerda bitilgan edi: "Dasturxon ustida ikki-uch marta ko'nglum barham urib qusayozdim. Oxir ko'rdumkim bo'lmas, qo'pdum... Obxonaga borib qalin qusdim. Hargiz oshdin so'ng qusmas edim, balki ichganda ham qusmas edim. Ko'nglimga shubha kechdi.

...Jon mundoq aziz nima emish: muncha bilmas edim, ul misra' borkim:

"Kim o'lar holatga yetsa,

Ul bilur jon qadrini".

Tengri taoloning inoyati bor ekandir, manga yangi boshdan jon bag'ishladi".

Bobur o'z hayoti haqida bu qadar ochiqchasiga yozgani Xondamirni hayron qoldirdi. Keyingi bobda yana bir tafsilot uning e'tiborini tortdi. Ichkilikni bundan ikki yil odin tashlagan Bobur uni haligacha qaytib og'ziga olmas edi. Buning oson bo'lmaganini Xondamir quyidagi satrlardan bildi: "Bu o'tgan ikki yilda chog'ir majlisining orzu va ishtiyoqi behad va g'oyat edi, andoqki, chog'ir ishtiyoqidan borlar[59] yig'lamoq sarhadiga yetar edim".

O'z istagiga qarshi kurashib, yig'lash darajasiga borganini ochiq yozish tojidorlar orasida misli ko'rilmagan bir sohibdillik ekaniga Xondamir ich-ichidan tan berdi. Ochiqchasiga aytgan mana shunaqa oddiy tafsilotlar tufayli Bobur unga o'zi kabi bir inson farzandi bo'lib tuyuldi. Ammo boshqa tojidorlar tarixiy kitoblarda oddiy odamlarga o'xshab ko'rinishdan qanchalik cho'chiydilar! Ular el-yurtdan mumkin qadar balandda bo'lishni, oddiy insondan ko'ra xudoga yaqinroq turishni qanchalik yaxshi ko'radilar! Shuning uchun ham Xondamirdek muarrixlar podshohlar haqida oddiy odamlar tushunmaydigan balandparvoz, sertakalluf tilda kitob yozishga majbur bo'ladilar. Bobur o'zi podshoh bo'lgach, bunday takalluflarni kim uchun yozadi? Hamma tomonidan qabul qilingan davr uslubining qonunlarini buzib chiqib, o'z hayoti haqida shunday erkinlik va rostgo'ylik bilan asar yozishi - hech kimga qaram emasligi tufayli emasmikin?

Bu fikr Xondamirni Boburning uslubidagi o'zgachalik bilan go'yo yarashtirdi. Shundan keyin Boburga xos oddiylikning teran bir she'riy nafasati ham borligini, bu nafasat odamni sehrlab olishini sezdi. Tun yarmidan oshganda esa asarda tasvirlangan voqealarga qiziqib, uslubini butunlay esdan ham chiqardi.

Tongga yaqin ozgina uxlab, so'ng yana o'qishni davom ettirdi-yu, qo'lyozmaning oxiriga yetmaguncha undan ajralolmadi.

Bobur Sekriga uchinchi kun ertalab qaytib keldi B" kunduzi havo juda issiq bo'lgani uchun yo'lni tun sal-qinida bosib o'tgan edi. U Xondamirni yana bog'da uchratdi, ikkovi piyoda o'sha buloq bo'yiga keldilar.

Bobur yo'l yurib charchagan, uyqusiz o'tgan yana bir tun yuzini juda so'litib qo'ygan bo'lsa ham u o'zini xushhol tutib:

- Mavlon, mensiz dilgir bo'lmadingizmi? - dedi.

- Hazratim, men tunu kun sizdan ayrilmay suhbatingizda bo'ldim, siz yozgan asar sahifalarida unutilmas damlarni boshdan kechirdim.

- Hali oxiriga yetmagandirsiz?

- Kecha peshinda oxirgi sahifasini yopganimcha hamon uning ta'siri bilan yashamoqdamen.

- Meni ayamang, mavlono, rostini ayting.

- Rostini aytsam, siz meni chil-chil sindirdingiz!

Xondamir bu gapni shunday jiddiy turib, ichki bir dard bilan aytdiki, Bobur taajjublanib to'xtadi:

- Nechuk sindirmishmen, mavlono?

- Uslubingizdagi nafis bir soddalik qarshisida mening yuksak shoirona uslubim ortiqcha bir takallufdek tuyuldi.

- E, takallufmi? Ammo mening ahvolim o'zingizga ma'lum. Jumlalarni takalluf bilan bezashga fursatim yo'q edi.

- Asli go'zal bo'lgan yuzga ortiqcha zeb-ziynat ne hojat? Hazratim, siz adabiyotimizda hali hech kim qilmagan ulug' bir ishni qilmishsiz. Muborak bo'lsin!

- Minnatdormen, mavlono. Biroq hali men bu ishning yo'qolgan sahifalarini tiklamog'im kerak.

- Tiklashingizga aminmen. Oxiri yana boshqa nek ishlaringiz yozilgusidir. Biroq shu turishda ham men bu ulkan asaringizni turkiy tilda aytilgan yangi bir so'zdek qabul qildim. Men aminmenki, avlodlarimiz sizning bu shoh asaringizni Alisher Navoiyning "Xamsa"si kabi e'zozlagaylar. Chunki shu vaqtgacha turkiy tilda bitilgan eng ulug' she'riy asar "Xamsa" bo'lsa, shu vaqtgacha turkiy tilda bitilgan eng ulug' nasriy asar, meningcha, "Boburnoma" bo'lg'usidir.

- Mavlono, garchi mubolag'a qilgan bo'lsangiz ham, dil so'zlaringiz uchun tashakkur. Men bu asarni nihoya-siga yetkazish uchun bugun yana Sekriga qaytib keldim. Agar nuqsonlari bo'lsa ochiq ayting.

- Faqir ba'zi sahifalardagi sanalaru nomlarda noaniqliklar uchratdim. Xususan, Hirotda Husayn Boyqaro saroyiga oid boblar xiyol tahrirtalab.

- Mana shu nuqtalarda menga sizning ko'magingiz darkor.

- Bajonidil, hazratim. Neki noaniqlik bo'lsa, barchasini alohida qog'ozga yozib qo'ydim. Asaringiz bilan birga bermoqchimen. Shu payt tepadan o'tayotgan qushlar keskin hushtak chalganga o'xshab noxush ovoz chiqargani eshitildi. Bobur osmonga qarab, qoramtir-qizg'ish kalxatlar galasi qanot qoqmay uchib borayotganini ko'rdi. So'ng ularni Xondamirga ko'rsatib:

- Bu yirtqichlar janglardan so'ng o'laksa yeb mazaxo'rak bo'lmishlar, - dedi. - Rano Sango bilan bo'lgan jangdan so'ng mana shu ko'l atroflarida, bog'ning o'rnida o'lib yotgan odamlar, gotlar, tuyalar, fillar behisob edi. Kalxatlar qon hidini sezib, uzoqlardan gala-gala uchib kelganlari yodimda bor...

Bu xotira Boburda noxush tuyg'ular qo'zg'aganini sezgan Xondamir:

- Nachora, hazratim, - dedi. - Hanuzgacha hech bir ulug' davlat jangu jadalsiz barpo bo'lgan emasdir.

- So'zingiz chinu, ammo... So'nggi yillarning voqealarini qog'ozga tushirganimda, barcha qurbonlar, to'kilgan barcha qonlar ko'z o'ngimda shunday to'liq gavdalandiki uyqularim o'chib ketdi... Bajur qo'rg'onida uch ming kishining qilichdan o'tkazilgani... Panipatda bir necha yuz asarning to'fangdan otib o'ldirilgani... Bizning odamlar ham kalla-minoralar qo'nargani...

- Hammasini umr kitobingizda ro'yirost bitmishsiz.

- Chunki avlodlar haqiqatni bilsinlar, bizni farishta deb o'ylamasinlar. Qilgan gunohlarimiz o'zimizga nechog'liq og'ir tushganidan ogoh bo'lsinlar.

Boburning ruhida dam-badam sezilib qolayotgan ichki bir dard - faqat xastalik yoki charchoqlikdan emasligini Xondamir endi sezdi. Bobur ijodiy ishga berilgan sari uning qalbidagi shoh bilan shoirming murosa qilishi qiyinlashib ketardi.

Xondamir beixtiyor Hirotni va Alisher Navoiy bilan Husayn Boyqaro orasidagi murakkab munosabatlarni esladi. Bu ikki zot yoshlikdan bir-birlarini yaxshi ko'rar edilar, ammo podshohning shafqatsiz ishlari shoirming nafis tuyg'ulariga shu darajada zid kelar ediki, Alisher Navoiy Husayn Boyqaro bilan bir shaharga, hatto bir mamlakatga sig'ishmay qoladigan va Xurosonni tashlab hajga ketishga astoydil intiladigan paytlari bo'lardi.

Hatto bir shaharga va bir mamlakatga sig'maydigan katta shoir bilan podshoh Boburning qalbida birga yashashga majbur ekanini va bu uni qanchalik qiyin ahvollarga solishini Xondamir hozir yaqindan ko'rganday bo'ldi. Uning yodiga Boburning:

Yuz xayfki, zoe' o'tadir umri aziz,
Afsuski, botil[60] boradir umri sharif!
degan satrlari tushdi. "Shoir bu satrlarni podshohlik tashvishlaridan to'yib ketgan paytda yozgan bo'lsa kerak!" degan o'y ko'nglidan kechdi.

Bobur buloq bo'yiga cho'nqayib o'tirib, kaftini muzday tiniq suvga to'ldirib oldi-da, uni simirib, xiyol tafti bosilganday bo'ldi. Xondamir gapni yoqimliroq mavzuga burgisi keldi:

- Hazratim, Hirotda uchrashganimizda siz o'z hayotingizni... ko'chki bosgan buloqqa o'xshatgan edingiz. Yodingizdami?

- Yodimda bor.

- Faqir hozir taxmin qildimkim, Movarounnahrda ko'chki bosgan buloq balki shu yerga kelib qayta ko'z ochgandir?

- Aql bovar qilmaydir. Orada shuncha uzoq masofalar bor.

- Lekin chinakam zo'r iste'dodlar - O'lmas buloqlarga o'xshar ekanlar. Ularning ko'zini o'n joyda bekitsalar, o'n birinchi joydan yana yorib chiqar ekanlar!

- Rost, hazratim, turk olamining bu tarixiy nuqsoni haqida siz bilan Hirotda ham ko'p dardlashgan edik.

- Ana o'shal dardlarning turkisi bilan men Kobulu Samarqandda turkiy alifboni tiklamoqchi bo'ldim. Bundan maqsad - barcha davlat ishini turkiy tilda yuritmoq edi. Ammo... bu harakat qanday fojea bilan tugagani ma'lumingizdir.

- E-voh, shunday ulug' jasorat uvul bo'ldi-ya! Johillar yana g'olib keldilar!

- Ammo turkiy alifbo bilan turkiy ma'naviyatga oid orzular meni hamon tark etgan emas. O'g'illarim Humoyun bilan Komron xatti Sig'noqiyini mukammal o'rganibdir, menga o'shal alifboda maktublari biturlar. Hozir men tunu kun turkiy tilda o'ylaymen, shu tilda ijod qilmoqdamen. Chunki bizga ona suti bilan kirgan tilimiz - bizning ma'naviy vatanimizdir. Turkiy tilda yozganimda ruhim yana Andijonu Samarqandga qaytgandek taskin topur. Ma'naviyat ohanrabosi bilan turkiy ellarni ruhan yaqinu inoq qilish mening ezgu niyatimdir. Bu niyatga biz yetolmasak, shoyad kelgusi avlodlar yetsa!

Bobur ko'pdan beri uyqusiz yurganidanmi yoki sog'inch hissining zo'ridanmi, ko'zlari beixtiyor yoshga to'ldi.

- Men ham Hirotni behad sog'inib yuribmen, hazratim. Lekin... O'zingiz aytgan edingizki, Hind ham endi biz uchun vatan. Yozgan asarlaringiz Hindning shavkatiga ham shavkat qo'shg'usidir. Hindda barpo qilgan ulug' davlatingiz esa sizni voyaga yetkazgan Movarounnahrda ham shuhrat keltirgusidir.

- Zora shunday bo'lsa! - dedi Bobur.

U Xondamir bilan kechgacha dardlashib yurdi-yu, ko'nglini bo'shatib, o'zini ancha yengil sezdi. Biroq kechasi yana uyqusi qochib, tong otguncha mijja qoqmad.

Agra - Yulduzlar Girdobi

1

Yana yozning jazirama issiqlari boshlandi. Bobur goh devoniyomda, goh kutubxonada ishlar, mudom ichi kuyib, sovitilgan norinj sharbati va yaxna choy ichar, lekin chanqog'i hech bosilmas edi.

Bir kun peshin kechroq Tohir xilvatxonaga uch-to'rt bosh oq kishmish uzum olib kirdi. Hozirgina uzib yuvilgan oltin rang kishmish donalari ustida suv zarralari yiltirab turadi. Ko'pdan beri bunday uzumni ko'rmagan Bobur taajjub bilan:

- Qaydan oldingiz? - dedi.

- O'zimizning Hasht Bihisht bog'imizdan. Samar-qanddan keltirilgan kishmish ko'chatini o'z ilkingiz bilan ekkaningiz yodingizdami, hazratim?

Bobur quvonib uzumdan bir boshini qo'liga oldi. Bu yerlarning tarixida birinchi marta yetishtirilgan oq kishmish sal sersuvroq bo'lsa ham, lekin uning ta'mi Boburga Samarqandni eslatdi. Uzum yegan sari chanqog'i bosilib, o'zini birdan tetik sezdi.

- Buni Mohimga ko'rsatmoq kerak! - deb o'rnidan turdi.

Bultur kuzda Kobuldan Agraga ko'chib kelgan Mohim begim bu bog'ning to'ridagi marmar ko'shkda edi. Bobur barkashdagi uzumni Tohirga ko'tartirib, gulzor yo'lkalardan ko'shkka qarab ketdi.

Havo dim va rutubatli. Yana pashkol fasli boshlanib, osmondan bulut arimay qolgan. Barkashdagi oltinrang kishmish Boburga shu bulutlarni yorib o'tib, uzoq Samarqanddan yetib kelgan yorug' bir nurdek ko'rinardi.

Mohim begim ko'shkning ayvonida miz ustiga engashib allanarsa yozmoqda edi.

Ayvonga Tohirni ergashtirib kirgan Bobur:

- Uzumimiz pishibdi, Mohim! - dedi. - Bir tatib ko'ring.

Mohim begim o'rnidan turib, Boburni odatdagiday ta'zim bilan qarshi oldi, lekin o'pkasi to'lib, durust gapirolmadi.

So'nggi ikki yil ichida yarasidan qolgan asoratlar tuzalib, qo'llari avvalgiday ishlaydigan bo'lib ketgan Tohir uzumni ta'zim bilan Mohim begimga tutdi.

Mohim begim barkashni uning qo'lidan olib, miz ustiga qo'ydi. Uning qovoqlari shishib, ko'zlari yig'idan qizarganini payqagan Tohir sekin orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Er-xotin yolg'iz qolganlarida Bobur:

- Sizga ne bo'ldi? - dedi. - Yig'labsizmi?

- Nafasim qisildi...

Mohim begim qirq yoshga borgandan beri yuzlari to'lishib, anchagina semirib qolgan edi. Kobulning yengil va quruq tog' havosiga o'rgangan begim Jamna bo'yidagi issiq kunlarda sernam dim havodan nafas olish qanchalik qiyin bo'lishini avval ham eshitgan, bir chekkasi shu sababdan to'rt yilgacha Agraga kelmay yurgan, axiri Boburning yuzidan o'tolmay bultur kelgan edi.

- Pashkol faslida men ham juda qiynalib, nafas olurmen, - dedi Bobur. - Tashvish chekmang, o'rganib ketursiz. Qani, uzumdan oling!

Mohim begimning hech narsa yegisi kelmas edi. Shunday bo'lsa ham kishmishdan ikki dona olib og'ziga soldiyu, Boburning ko'ngliga bo'la:

- Yaxshi pishibdir, - dedi.

- Maktub yozmoqchi edingizmi?

- Ha, Humoyunga... Mening nafasimni pashkol emas, sog'inch qisadir!

To'lib o'tirgan Mohim begim birdan yig'lab yubordi:

- Men hamisha Humoyunning diydoriga zormen. Siz mudom o'g'limni mendan uzoqlarga yuborursiz! Kobulda ekanimda Humoyun Jamnayu Ganga bo'yalaridan bo'shamadi. Men Agraga keldim, Humoyun Badaxshonga jo'nab ketdi. Badaxshonni tinchitib qaytdi hamki, uni yana uzoq Sambxalga yubordingiz. Qayerda bir xatar bo'lsa, o'shanga Humoyun ro'baro'! Qaysi uzoq yurtida mushkul ish bo'lsa - yana Xumoyun! Men bu yerda xavotirlikda qon yutib iztirob chekurmen!

- Bunchalik xavotirlanishning ne hojati bor, Mohim!

- Siz xavotirlanmaysiz, hazratim, sizning farzandlaringiz ko'p! Mening yolg'iz farzandim qolgan! Uchtasini tuproqqa topshirib, shu birgina Humoyun bilan qolganmen!

Gulbadan ota-onasini hech qachon bunday mushkul va noqulay ahvolda ko'rmagan edi. U ko'zlari javdirab, nima gap bo'layotganini tushunolmay lol bo'lib turardi. Axir hazrat onasi podshoh otasiga nihoyatda mehribon edi-ku. Kobuldan ikki oy yo'l yurib, kela-kelguncha uning nomini tildan qo'ymay e'zozlab gapirar edi-ku! Hazrat otasi ham ularga Agradan peshvoz chiqib, Jaloli ko'li yaqinida kutib olmaganmidi? Charchagan otidan tushib, boshqa ot keltirgunlaricha sabri chidamagan Bobur Mohim begimning oldiga piyoda kelgan emasmidi? So'ng suyuqli xotini e'zozlab, uni otdan tushishga qo'ymagan, o'zi esa Mohim begimning oti yonida uch chaqirimcha joyga piyoda borgan edi-ku. Buni ko'rgan odamlar: "Podshohning o'z xotini bu darajada yuksak izzat-ikrom bilan kutib olganini umrimizda ko'rgan emasmiz!" deganlarini Gulbadan o'z qulog'i bilan eshitgan edi-ku.

Hozir bularga nima bo'ldi?

Bobur qizchasining hang-mang bo'lib turganini sezib, tez o'rnidan turdi, barkashdagi uzumdan bir boshini qo'lga berdi:

- Ma, qizim, ye!- deb unga muloyim gapirib, eshikdan tashqariga yetaklab chiqdi. - Bor, endi bog'da o'yna.

U ko'z yoshlarini hamon to'xtatolmayotgan Mohimning qarshisiga qaytib kelib o'ltirdi va hazin tovush bilan dedi:

- Mohim, siz mendan har qancha ranjisangiz haqqingiz bor. Shariat ruxsat bergani bilan har bir musulmon uch xotin olishi shart emas edi... Mendek sayyohtabiat odam...

Umrining yarmidan ko'pini safarlarda, janglarda o'tkazishini bila turib, uch xotin olishi... kechirilmaydigan bir xatolik bo'ldi. Bu xotinalarning hech biri men orzu qilgandek baxtiyor bo'lolmaganini... bugun sizga qarab ko'rib turibmen... Kundoshlik amlari... Bir-biriga o'gay bolalarning raqobati... Ota-bobolarimizni o'rtagan bu jahannamlar bizga daxl qilmas deb o'ylagan edim... Yo'q, mana, hatto sizdek suyuqli yorim ham... shu jahannam azobidan ko'zyosh to'kmoqdasiz. Majruh dilim sizni ko'rib, battar xastalandi.

Mohim begim Boburning sarg'ayib qolgan kasalmand yuziga qaradi-yu, ko'z yoshini apil-tapil arta boshladi.

- Hazratim, mendan ozorlanmang. Men bir munglik ayolmen. Siz podshohsiz. Arzimni sizga aytmasam, kimga aytamen?

- Ha, men podshohmen - butun balo shunda. Neki xatolik, neki gunoh qilgan bo'lsam, hammasining birlamchi sababi mening podshohligimdir. Yoshligimda podshohlik zanjiridan qutulib ketmoqchi bo'ldim. Lekin meni bu zanjirdan xalos qiladigan najotkor topilmadi. Endi umidim borki, mening najotkorim Humoyun bo'lg'usidir.

Mohim begim Boburning bu so'zlariga ishonib-ishonmaganday unga termilib qaradi.

- Mohim, maktubingizni davom ettiring. Mening nomimdan ham yozing, Humoyun Agraga tezroq qaytsin. Ko'zim tirikligida toju taxtni egallasin. Yozing, men imzo chekurmen!

- Hazratim, Siz Humoyunni toju taxtga bunchalik intiq deb o'ylamang! Hech unday emas! Men faqat o'g'limiz yonimizda bo'lsin demoqchi edim, xolos!

- Yozing, kelsin!.. Faqat podshoh bo'lish sharti bilan kelsin. Bu maxfiy gapni hozircha boshqa hech kim bilmasin.

Boburning niyati jiddiligiga endi ishongan Mohim begim:

- Siz... Kobulga qaytmoqchimisiz? - deb so'radi.

- Mabodo, olamdan ko'z yumsam, Kobulda dafn etinglar.

- Nechun bunday deysiz?

- Sizdan yashiradigan sirim yo'q, Mohim. Siz Kobulda "fotihlikning qasosi qaytsa yomon bo'lur" degan edingiz. Shu gapingiz rost chiqdi. Podshohligu fotihlik balolari malika Bayda bergan zahar shakliga kirib, mening umrimni kemirdi. Agar men ham bor ku-

chimni faqat ilmu ijodga bersam, balki Beruniydek yetmishdan osharmidim? Yoki Alisher Navoiydek oltmishga kirarmidim? Biroq mana qirq yetti yoshimda umrimning oxiri ko'rinib qoldi.

2

Otasining maxfiy maktubi borganda Humoyun Sambxalda og'ir kasalga chalinib to'shakda yotgan edi. Maktubni o'qigach odamlariga:

- Meni tezroq Agraga yetkazinglar!- deb buyurdi.

Dehliga kelguncha Humoyunning isitmasi yana oshib, kasali battar og'irlashdi. Uni olib kelayotgan Hindubek yo'lda biror kor-hol bo'lishidan qo'rqib, darhol Agraga xabar yubordi-yu, o'zi Dehlida qolib Humoyunni eng yaxshi tabiblarga davolata boshladi.

Lekin doru darmon kor qilmas, qora bezgakka o'xshash bir dard Humoyunni kechayu kunduz kuydirib, go'yo jingak qilib tashlamoqda edi.

Agradan ikki kechayu kunduz otliq yo'l yurib, Mohim begim yetib keldi. Daryo yo'li tinchroq va salqinroq deyishib, Humoyunni Dehlida kemaga solishdi-da, oqim bo'ylab Agraga olib kelishdi.

Humoyunni taxtiravonga yotqizib, sakkiz yigit Zarafshon bog'iga ko'tarib kirdi. Bobur rangi yerday o'ngib ketgan Mohim begimni ko'rgandayoq, yuragi "shuv" etib ketdi. Yigitlar ko'tarib kelayotgan taxtiravon uning ko'ziga tobutday sovuq ko'rindi.

Humoyun tuni bo'yi alahlab behush yotdi. Faqat sahar palla ko'zini xiyol ochib, tepasida turgan otasini tanidi, o'rnidan turgisi kelib qimirladi, lekin boshini ko'tarishga ham madori yetmadi. Otasining maxfiy maktubida yozilgan gapga rozi bo'lolmasligini aytmoqchi bo'lib:

- Biz... xizmatda... sizsiz... - "Mumkin emas!" deganday bosh chayqadi-yu, keyin yana allahlay boshladi. - G'ulga uring... uring! Ketdi!.. To'xta!..

Humoyun nafasi qaytganday talvasa qilib, o'zini u yoqdan-bu yoqqa bir-ikki otdi-yu, yana hushidan ketdi.

Saroy tabirlari bu og'ir dardga hech bir davo topolmadilar. Mohim begim yum-yum yig'laydi. Bobur suyukli o'g'lini hadeb o'tga-suvga solib, shu kasallikka o'zi ham sababchi bo'lganday o'rtanardi. Og'ir paytlarda Bobur suyanib o'rgangan odamlar biron chora topishni undan kutadilar. Lekin hozir u ham chorasizlikdan o'zini qo'yadigan joy topolmay qiynaldi. Keksayib munkillab qolgan shayxulislom Boburning yoniga keldi:

- Hazrati oliylari, ko'p g'am chekmang, parvardigor g'oyibdan shifo yuborgusidir, - dedi. - Tabiblardanki ish chiqmadi, endi xudo yo'lga dunyo molidan tasaddiq qilmoq kerak.

Bobur shayxulislomning niyatiga tushunolmay:

- Qaysi moldan? - deb so'radi.

- Jon omon bo'lsa javohir topilur. O'shal... ashxas olmos yaxshi tasaddiq bo'lg'ay.

Bobur Jamna ustida kemada o'ltirganda Humoyun keltirib ko'rsatgan olmosni esladi.

- Ko'hinurnimi?

Shayxulislom tasdiq ma'nosida bosh irg'adi. Bobur hushini bir joyga yig'ib:

- Taqsir, kimga tasaddiq qilaylik?- deb so'radi.

Qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan bu olmosni o'g'rilardan qo'riqlab turish uchun ham juda ko'p navkar kerak edi. Shuni biladigan shayxulislom "menga" deyishga tili bormadi.

- Murtazo Ali mozoriga, - dedi. - Din yo'lga.

Mozor va Ko'hinur olmosi bir-biriga mutlaqo qovushmaydigan narsalar edi. Dindorlarning kattasi shayxulislom bo'lganligi uchun olamni bezaydigan bu go'zal olmos aylanib kelib uning sandig'iga tushishi aniq. Bobur hozir molu dunyoni o'ylaydigan ahvolda bo'lmasa ham Humoyunga taqdim etilgan bu noyob gavharga munkaygan shayxulislom ko'z tikkani uni sergaklantirdi. Ruhoniylar ilojini topsa podshohdan ham baland turishga va ularning boshiga og'ir kun tushganidan foydalanib o'z hukmlarini o'tkazishga intilishlari ko'pdan ma'lum edi.

- Taqsir, nazaringizda, o'shal olmos azizmi yoki mening jonim aziz?

Shayxulislom hang-mang bo'lib:

- Nechun unday deysiz, hazratim! - dedi. Undoq olmoslarning yuztasidan sizning bir mo'yingiz azizroqdir!

- Minnatdormen! Undoq bo'lsa, men Humoyunga jahondagi barcha olmoslardan ham aziz-roq bir narsamni qurbon qilmoqchimen.

Faqat bu qurbonni siz bizga o'xshagan bandalari emas, zarur bo'lsa parvardigorning o'zi olsin!

Bobur o'ziga umid bilan qarab turgan odamlarning orasidan o'tib, Humoyunning to'shagi yoniga keldi.

- Humoyun, jigarbandim! - dedi u hamma eshitadigan tovush bilan. - Sening betoqatlig'ingga men toqat keltiray. Sening shu og'ir dardingni xudo sendan olib menga bersin!

Behush yotgan Humoyun bu gaplarni eshitmas, lekin bemorning xobgohidagi ayollar, mulozimlar, tabiblar, ruhoniylar - hammasi Boburga quloqlarini ding qilib qarab turardilar.

Bobur umumiy jimlikda Humoyunning boshidan uch marta aylandi-yu:

- Yo, parvardigor! - deb iltijo qildi. - Menki Boburmen, agar jon berish mumkin bo'lsa, umru jonimni Humoyunga qurbon qildim!

Azroyil mening jonimni olsinu xudo Humoyunga shifo bersin!

Mohim begim yig'idan to'xtab, Boburga qo'rquv aralash hayrat bilan tikilib turardi. Kexsa shayxulislom esa hozirning o'zidayoq Humoyuning sog'ayib ketishini va Boburning holsizlanib yiqilishini kutganday ancha vaqt ota-bolaga baqrayib qarab turdi. Lekin kutilgan mo'jiza yuz bermadi. Behush Humoyun alahlab bir nima dedi-da, yana jim bo'ldi.

Boburning badanidan "lop" etib olov chiqqanday bo'ldi, vujudi qizib ketdi. U hamon behush yotgan Humoyunga qarab:

- Ko'tardim dardingni! - dedi-da, yelkasiga og'ir yuk olgan odamday qaddi xiyol egilib xobgohdan chiqib ketdi...

3

Yigirma uch yoshlik Humoyunning yigit yuragi otasi ko'rsatgan ruhiy madaddan kuch olib, og'ir kasallikni axiyri yengdi. Oradan bir hafta o'tgach, u kasal ko'rishga kelganlarni o'rnidan turib qabul qildi. Yana ikki kundan so'ng otasini borib ko'rish uchun xobgohidan chiqdi.

Bobur o'g'lini Orombog'ning to'ridagi xonayi xosda qabul qildi. Humoyun uning qarshisida tiz cho'kib, ko'ziga yosh olib gapirdi:

- Hazratim, men sizning iltijongiz bilan shifo topmishmen. O'zimga kelganimdan beri xudodan tilaymenki, sizning umringiz uzoq bo'lsin! Bu ulug' davlatni siz barpo etdingiz. Hammamizning pushti panohimiz o'zingizsiz. Parvardigor bizga rahm qilsin!

Bobur o'g'lini yelkasidan olib o'rnidan turg'izdi:

- Mana, shukr, yuribmen-ku, o'g'lim. Sen ko'p xavotir bo'lma.

- Ammo shayxlar: "Hazratim o'g'liga kelgan ajalni o'zlariga oldilar", deb ko'nglimga g'ulg'ula soldilar.

Bobur o'g'liga o'ng yonidan joy ko'rsatdi.

- Humoyun, o'g'lim, mardona bo'l, eng og'ir yuklar endi sening yelkangga tushadigan ko'rinadir. Xayriyat, tuzalib ketding. Agar mutaassib shayxlarning gapiga kirib, Ko'hinur olmosini tasaddiq qilsam, ular g'olib chiqmasmidi? "Humoyunni biz o'shal tasaddiq evaziga qutqarib qoldik, biz podshohdan ham zo'rmiz!" deb tantana qilmasmidi? Imonu e'tiqod bunday g'arazlardan baland turmog'i kerak-ku, axir!

- Ilohim, siz haqqingizdagi karomatlarini ham yolg'on chiqsin!

- Har qalay, sen Oллоhu taolaga g'arazli shayxlar orqali emas, bevosita imonu e'tiqodining orqali iltijo qilishga o'rgangin. Shayxlar mudom podshohning tepasiga chiqib, unga hukmini o'tkazishga intilurlar. Shundan ehtiyot bo'lg'in.

- Toki tirikmen, bu o'g'itingizga hamisha amal qilgaymen!.. Endi... Hazratim, Sambxal chegarasida yana qonli to'qnashuvlar bo'lmoqda emish. Ijzat bersangiz, men borib chegaralarni tinchitsam...

Bobur indamay o'rnidan turdi-da, xonayi xosning to'ridagi sandiqni ochdi. Humoyun tik turgan holda otasiga yuzlanib qo'l qovushtirdi.

Bobur sandiqdan oq ipak matoga o'ralgan qilichni oldi.

- Humoyun, o'g'lim, mening qancha umrim qolgani xudoning o'ziga ayondir. Sohbiqiron bobokalonimizning mana shu qilichini endi sen taqmog'ing kerak. Bu qilichga "Kuch - adolatdadir" degan so'zlar bitilgan. Doim odil bo'lg'inu mag'lub bo'lmagin!

Bobur qilichni o'g'liga ikki qo'llab uzatdi. Humoyun tabarruk qilichni tiz cho'kib oldi-da, uning muqaddas yozuv bitilgan joyini ko'zlariga surib o'pdi.

- Mayli, - dedi Bobur. - Sambxal notinch bo'lsa, borib tinchitginu o'rningga Hindubekni qo'yib qaytgin. Endi davlat ishini zimmangga olmog'ing kerak...

* * *

Yomg'ir fasli o'tib, osmon yana bulutlardan tozalandi, tunlar salqin bo'lib qoldi. Bobur uyqusiz tunlarda boqqa chiqar va yulduzlarni tomosha qilgisi kelib osmonga qarardi. Lekin tanida isitmaning balandligidan osmondagi yulduzlar joyidan ko'chib, girdobga tushib aylanib ketayotganday ko'rinar, ko'ngli behuzur bo'lib, osmondan darhol ko'zini olardi.

Kunduz saroyda davlat ishlarini qilgan paytida goh shayxulislomni, goh nufuzli a'yonlarni uchratur, ular Boburga avvalgidan ham pastroq, egilib ta'zim qilishar, lekin o'lishi muqarrar bo'lgan bemorga qaraganday musibatli ko'zlar bilan qarashar, muomalalaridagi alohida muloyimlik ham shundan dalolat berar edi. Ularning e'tiqodiga binoan, Bobur o'z hayotini o'g'liga qurbon qilgan, shuning uchun Humoyun tuzalib ketgan, endi ko'zga ko'rinmas ajal qilichi Boburning boshi ustida osilib turar edi. Ochiq aytilmaydigan, haddan ortiq mayin gaplar, ta'zimu tavozelar ostiga yashiriladigan bu mash'um ishonch Boburga juda og'ir ta'sir qilar, goho atrofida aylanib yurgan o'lim sharpasini uning o'zi ham sezganday bo'lardi.

Mezon o'tib, qavs oyi kirganda Boburning kasalligi battar og'irlashdi. Biror joyida yara yoki shish yo'q, nuqul ichi kuyadi, isitmasi ko'tarilib, uxlay olmaydi, rangi kun sayin so'lib boradi. Mavlono Yusufiy mamlakatning eng mashhur tabiblaridan uch-to'rttasini chaqirtirib maslahatlashdi. Bemorning tomiridan qon olib ko'rishdi. Qonning rangi sog'lom odamnikidek tiniq emas, allanechuk iriganga o'xshab qolgan edi.

Tabiblar o'zaro kengashib, "Malika Bayda bergan zaharning qonda asorati qolgan" degan xulosaga keldilar va qonni tozalaydigan dorilardan, anor suvidan ko'proq berishni buyurdilar.

Lekin bu narsalarning hech biri kor qilmadi. Bobur holsizlanib yotib qolgach, Humoyunga chopar yuborishdi.

Humoyun kelsa, otasi o'z xobgohida baland oq to'shakda terga botib yotibdi. Rangi sap-sariq bo'lib ketgan. Boburning bosh tomonida Xonzoda begim pat yelpig'ich bilan uning yuzini yelpiyapti. Oyoq tomonida Mohim begim g'am-g'ussaga botib, haykalday beharakat o'ltiribdi.

Humoyun tiz cho'kib, otasining to'shagini quchoqladi. Boburning ozg'in qo'lini o'pib ko'rishdi, so'rashdi. So'ng otasining bu ahvoliga o'zi sababchi bo'lganday yonib gapirdi:

- Nechun bizga bunchalik jon fido qildingiz, hazratim?

Bobur majolsiz tovush bilan:

- Sen buni o'zingdan ko'rma, - dedi. - Illat qonda emish. Bilmadim... Har qanday olov ham yonib-yonib axiyri bir kun... - Bobur "o'chadi" demoqchi bo'ldi-yu, lekin ayollarni ayadi: - Alangasi pasayadir. Men umr bo'yi ayovsiz yondim.

- Biz uchun ham kuyib-yongansiz! Endi bu qarzlarni uzishga mening butun umrim yetmagay!

- Qarzingni menga uzolmasang... farzandlaringga uzarsen...

Bobur to'xtab-to'xtab so'zlayotgan bo'lsa ham ko'nglidagi gaplarini ravon aytayotgani Humoyunni umidlantirdi. U otasining so'zini bo'lmay, jim quloq sola boshladi.

- Temuriylarning ko'pchiligi... fidoyilikni unutib... yo'q bo'lib ketdi. O'g'il otani o'ldirdi. Og'a iniga xiyonat qildi... Oqibatda... bari razolatning qurboni bo'ldi... Undan ko'ra.. yaxshilikning fidosi bo'lgan afzal emasmi?... Mana amming Xonzoda begim...

Samarqandda meni qutqarib o'zini asoratga soldi. Bu fidoyilik meni hamisha... shunday bo'lishga undab keldi... Sen ham endi inilaringu... avlodlaringni mardlikka... fidoyilikka o'rgatgin.

Bobur to'shakning orqa tomonidagi harir oq pardaning ortiga boshini burib qaradi. Parda ortida odam borligini Humoyun endi payqadi.

- Tohirbek, juzdonni keltiring, - dedi Bobur.

Shu vaqtgacha qimir etmay o'tirgan Tohir endi tez o'rnidan turdi-yu, tokchadagi katta charm juzdonning ichidagi yangi muqovalangan qo'lyozmasi bilan ikki qo'llab ko'tarib keldi.

- Badaxshonda, "Vaqoi"ni so'ragan eding, - dedi Bobur Humoyunga. - Mana, yozib tugatdim. Ol.

Tog'lar orasida Bobur: "Bu kitob bitganda mening umrim ham tugagay!" - degani Humoyunning yodiga tushdi. U juzdon ichidagi kitobni olib peshonasiga surib o'par ekan, ko'zidan tirqirab yosh chiqib ketdi. Yirik bir yosh tomchisi zarhal muqova ustiga tomib tushganini Bobur ham ko'rди.

- Sendan iltimosim, - deb davom etdi Bobur. - Buni avlodlaring ham o'qisin.. Xatolarimni takror etmanglar. Yaxshi ishlarim... oz bo'lsa, ko'paytiringlar. Bu kitobdan nusxalar ko'chirtirib, Samarqandga... Toshkentga... Andijonga... munosib odamlarga

yuborgin... Men tug'ilgan yurt bilan aloqani uzmanlar. Shoyad men bitgan kitoblar... ikki oradagi aloqaning rishtalari bo'lsa... Bobur o'g'liga vasiyat qilayotganini sezib turgan Xonzoda begim o'zini ortiq tutib turolmadi.

- Boburjon, men egachingiz!.. Men... men sizdan besh yosh kattamen! Bu dunyodan ketish navbati avval meniki! Siz taslim bo'lmang! Boburjon, inim!

Xonzoda begim uning podshohligini unutib, "Boburjon!" deganda Bobur bolaligini eslab, ko'ngli bir orziqdi. U beklardan ham, savdarlardan ham, begonalardan ham, hatto suyukli o'g'li va xotinidan ham nuqul "hazratim" degan murojaatni eshitar, ko'p ishlatilaverib siyqa bo'lib ketgan bu so'z uning me'dasiga tekkan edi.

Piq-piq yig'layotgan Mohim begim oldingi og'ir suhbatlarni eslab:

- Mening xarxashalarim ham sizni xasta qildi, hazratim! - dedi. - Meni kechiring!

- Mohim, siz meni kechirsangiz bo'ldi... Men sizdan rozimen... faqat endi meni hazratim demang...

Mohim Boburni: "Ko'z ochib ko'rgan tanho yorimsiz, jismimdagi jonsiz!" demoqchi bo'lib og'iz juftlab ko'rdi-yu, lekin atrofidagilardan uyaldi. Yig'i aralash:

- Xo'p, - deya oldi, xolos.

Bobur uning aytilmagan so'zlarini ovoizidan, ko'zlaridan sezdi. So'ng o'g'liga yuzlandi:

- Humoyun, men sendan ham "ota" degan so'zni hali eshitganim yo'q.

"Ota" degan jo'ngina so'zga o'rganmagan Humoyun:

- Padari buzrukvor! - deb ko'rdi. Bundan otasining ko'ngli to'lmaganini sezdi-yu: - Otajon! - dedi. - Siz saltanatni menga bermoqchsi bo'libsiz. Lekin ishonimg, men bu toju taxtdan sizning bir nafaslik umringizni afzal ko'urmen!

- Men sendan rozimen... Endi mendan ham rozi bo'linglar!

Xonzoda begim rozilik so'rashga tili bormay o'rtanib yig'ladi. Uning yig'isiga Mohim begim qo'shildi. Bu og'ir ahvolning ustiga kirib kelgan mavlono Yusufiy Boburning ko'zlari bejo bo'layotganini, uni qattiq ter bosganini ko'rdi.

- Endi hazratim o'ram olishlari kerak! - deb qo'lga oq dokani olib, Boburning yuzidan, bo'yinlaridan terlarini arta boshladi.

Qiyonalib nafas olayotgan Bobur bosh tomonda turgan Tohirga shivirlab:

- Yelping!.. - dedi.

Yig'i-sig'i bilan Boburni qiynab qo'yganlarini endi sezgan begimlar sekin chiqib ketdilar. Bobur Humoyunga:

- Endi eshik og'a bilan... a'yonlar kirsin, - dedi.- Ko'zim tirikligida... hokimiyatni senga topshiray.

Tashqarida kutib turgan Muhammad Do'lday va boshqa nufuzli beklar kirdilar. Bobur ularning oldida podshohlik tojini o'g'li Humoyunga topshirdi. Rozi-rizolik so'rash paytida beklardan bir-ikkitasi ko'ziga yosh olganday bo'ldi. Lekin chiqib ketayotganlarida hammalari endi Humoyunning atrofida parvonaday aylanib, yangi inoyatlar umidida ko'zlari tama bilan yonganini Bobur ko'rib qoldi.

Xonada Tohir bilan ikkovlari qolgandan so'ng:

- Endi... beku sultonlarga mening keragim yo'q, - dedi. - Tohirbek, kechga... Mavlono Fazliddinni chaqirtiring.

Tohir Boburga tabib Yusufiy buyurib ketgan suyuq doridan ichirtirdi, uning qiyshayibroq qolgan yostig'ini to'g'rilab qo'ydi. So'ng savdarlar xonasiga o'tib, tog'asiga odam yubordi.

Aytilgan paytga yetib kelgan mavlono Fazliddin Boburning o'lim to'shagida yotganini ko'rdi-yu, tug'yon ichida:

- Hazratim, xudo sizga quvvat bersin! - deb qo'lidan o'pdi.

- Men... podshohlikni Humoyunga topshirdim... Minba'd hazratim, demang, mavlono. Munosib ko'rsangiz... meni ham mavlono deng.

- Biz Navoiyni ulug' ijodlari uchun "hazrat Alisher" der edik. Siz turkiy adabiyotimizning Navoiydan keyingi eng ulkan siymosidirsiz. Shu sababli sizni shoir va adib sifatida "Bobur hazratlari" deyishga haqlimiz".

- Minnatdormen, mavlono... Siz Agrada, Sekrida, Dehalpurda ajib ko'shklar, oromgohlar barpo etdingiz... Xudo umr bersa men... Samarqanddagi Bibixonim madrasasidek ulug' bir... madrasaning tarhini sizga... chizdirmoqchi edim... Opa-singillarimizning qadrini boshimizga... ko'tarsak arzigan...

Mavlono Fazliddin Boburning so'nggi kuchlarini to'plab, qiynalib so'zlayotganini sezdi-yu, uning fikrini o'zi davom ettirdi:

- Dono so'zlarni aytdingiz, hazratim! Chindan ham xalqimizda bu odat azaldan mavjud... Samarqandda Bibixonim madrasasidan tashqari Turkan og'o maqbarasi bor. Hindlarda ham ayol zotiga ehtirom zo'r ekan, hatto sig'inadigan xudolari orasida ham ayollar bor... Bizning Hirotu Samarqanddagi eng yaxshi me'morchilik an'alarimizni Hindistonning eng ezgu ajib an'alariga payvand etib, ayol zotini ulug'lovchi bir madrasa qurish mening ham eng ezgu orzularimdandir!

Bobur mavlono Fazliddinning Xonzoda begimga bo'lgan yoshlik mehri zamona zayli bilan qanday qurbon bo'lganini esladi-yu:

- Mavlono, - dedi, - mening egachim Xonzoda begim... insoniylikda tengsizlar!.. Agar siz orzu qilgan... madrasani qurish bizga nasib bo'lsa... uni "Xonzoda begim madrasasi..." deb atasak arzir edi...

Mavlono Fazliddinning ko'zlarida yashin kabi bir olov chaqnadi:

- Hazratim, siz hozir mening ko'zimga muqaddas bir maqsadni ko'rsatdingiz! Agar bu maqsadni ro'yobga chiqarishga mening umrim yetmasa, uni farzandlarimizning diliga jo etib ketgaymen. Toki ular hind me'morlari bilan hamkorlikda xalqlarimizning ayol zotiga bo'lgan ehtiromini ulug' bir me'morchilik obidasida ifoda etsinlar!

Boburni ter bosdi. Uning harir oq ko'ylagi qorayib tanasiga yopishib qolganini ko'rgan Tohir bezovtalanib o'rnidan turdi:

- Mulla tog'a, hazratimni charchatib qo'yamaylik!.. Tabib "ko'p hayajonlanmasinlar!" deb tayinlagan edi...

Suhbatning tafti chindan ham baland bo'layotganini endi sezgan mavlono Fazliddin o'rnidan ko'tarildi:

- Hazratim, endi orom oling! Men keyin yana kelurmen!..

Bobur Mavlono Fazliddinga qarab:

- Yana bir o'tinchim bor,- dedi.- Olamdan ko'z yumsam... Kobulda o'zingiz tarhini chizgan bog' bor... Tog' tepasida... Abadiy oromgohim... O'sha Guzargohda bo'lsin... Ortiqcha dab-dabasiz... shoirona bir tarh chizing...

Mavlono Fazliddin o'pkasi to'lib gapirolmadi. Tasdiq ma'nosida bosh irg'adi-yu, ko'zidan oppoq soqoliga oqib tushgan yoshni artib eshikdan chiqdi.

Tohir Boburning terdan ho'l bo'lgan ichki kiyimlarini almashtirdi. U o'zini odatdagiday osuda tutib, kundalik xizmatlarini qunt bilan ado etar edi. Bobur chanqasa suv beradigan ham, nafasi qayta boshlasa yelpiydigan ham Tohir edi. U shu yerda bo'lsa, Bobur sokinroq yotishini mavlono Yusufiy ham bilar, shuning uchun Tohirni tunu kun bemorning oldidan ketkizmas edi.

Bugun kechasi Bobur ichkarida hadeb behalovat bo'lavergandan keyin Tohir savdarlarni chaqirib, uni to'shagi bilan hovlidagi usti

This is not registered version of TotalDocConverter

ochilganlar qabriga o'chirildi!
Agraning kech kuzi xuddi Andijonning bahor payt-laridek salqin va mayin tuyular edi. Qop-qora osmonda yulduzlar charaqlab turibdi. Isitmasi baland Boburga yulduzlar yana girdobga tushib aylanayotganday va bir-birlariga urilib ketayotganday ko'rindi. Bobur ko'zini yumdi:

- Badanimda... qon uyushib qolayotganday... - dedi Tohirga.

Tohir uning yelkalarini, qo'llarini, keyin oyoqlarini sekin-sekin uqalay boshladi. Bobur bundan sal yengil tortganday bo'ldi-yu, ko'zini ochib yana osmonga qaradi.

Yulduzlar endi joy-joyida to'xtab, sokin nur socha boshladi. Ana Oltin Qoziq. Uning g'arb tomonidagi Yetti Og'ayni yulduzlari ufqqa og'ib tushib ketyapti. Sharqdan esa bir to'p bo'lib Hulkar yulduzlar ko'tarilib kelyapti.

- Bizning Quvada ham Hulkar xuddi mana shunaqa bo'lib chiqar edi, - dedi Tohir.

Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi. Mana shu Yetti Og'ayni yulduzlari o'sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o'tib, g'arbgaga botib ketardi. O'sha yerda ham Yetti Og'ayni ufqqa bosh qo'ygan sari Hulkar yulduzlari osmonning baland joylariga chiqib borardi. Bobur o'smirligida Hulkar yulduzlarini olmosdan yasalgan varrakka o'xshatar edi. Dumini quvnoq silkitib uchadigan olmos varrak uning xayolini yana musaffo bolalik yillariga olib ketdi. Osmon dunyoning hamma joyida bir ekani, umrining boshlanishida Andijonda ko'rgan yulduzlari umrining oxirida Agrada ham chaq nab turgani unga so'nggi bir tasallidek tuyuldi. Bobur osmonga qarab yotganda yana yosh, sog'lom yigitga aylanib, Andijon chorbog'ining supasida yotganday bo'ldi. Bir lahzalik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldi-yu, yulduzli osmonni girdobiga olib, gir-gir aylantira boshladi...

Tun yarmidan oshganda Tohirning o'kirib yig'lagani qorong'i bog'ni zir titratdi...

* * *

Mavlono Fazliddin Kobulda Boburga anvoyi rangli marmarlar bilan ziynatlangan serfayz bir maqbara qurishga ulgurdi, lekin Xonzoda begim nomiga madrasa qurish unga nasib bo'lmadi, uning bu orzusini oradan yuz yillar o'tgandan so'ng Boburning chevarasi Shoh Jahon qurdirgan mashhur Toj Mahalda ulug' hind me'morlari ro'yobga chiqargan bo'lsalar ehtimol.

Tohir "Boburnoma" dan ko'chirilgan nusxalarni adibning Andijondagi, Toshkent va Samarqanddagi muxlislariga eltib topshirgach, o'zi Robiya bilan birga Quvaga qaytdi. Ular umrlarining qolgan qismini tug'ilgan yurtlarida o'tkazdilar. Biroq o'g'illari Safarbek mavlono Fazliddinning farzandlari bilan birga Agrada umrbod qoldilar va o'sha yerda oila qurib, hind xalqiga qo'shilib ketdilar. Bobur tuzgan ulkan davlat o'z qudrati va madaniy yodgorliklari bilan jahonga tanilib, uch asr umr ko'rdi-yu, tarixda qoldi. Uning o'g'il avlodlari bugungi kunga yetib kelolmadilar - eng oxirgi boburiylar o'tgan asrlarda ingliz mustamlakachilari davrida mahv etildi.

Faqat Bobur o'z qo'li bilan yozgan asarlar haligacha tirik bir qalbnig haroratiga to'lib, odamlarga hamon ma'naviy oziq va zavq beryapti. To'g'ri, uning bir umri qorong'i osmonda olovli iz qoldirib uchgan yulduzdek tez so'ndi. Lekin o'lmas asarlari sahifasida salkam besh asrdan beri davom etib kelayotgan ikkinchi umri b'bu" bu yulduzning tundan tongga qarab uchganini va o'z nurini kelajakka yo'naltirganini aytib turibdi. Bobur qalb o'tiga yo'g'irib yaratgan madaniy meros bugungi sernur avlodlarni bahramand qilgani sari uning ana shu ikkinchi umri ham qorong'i tunlardan keyingi yorug' kunlarda astoydil obod bo'lyapti.

1969-99

AvvalgiIII- qismB Keyingi

<references>